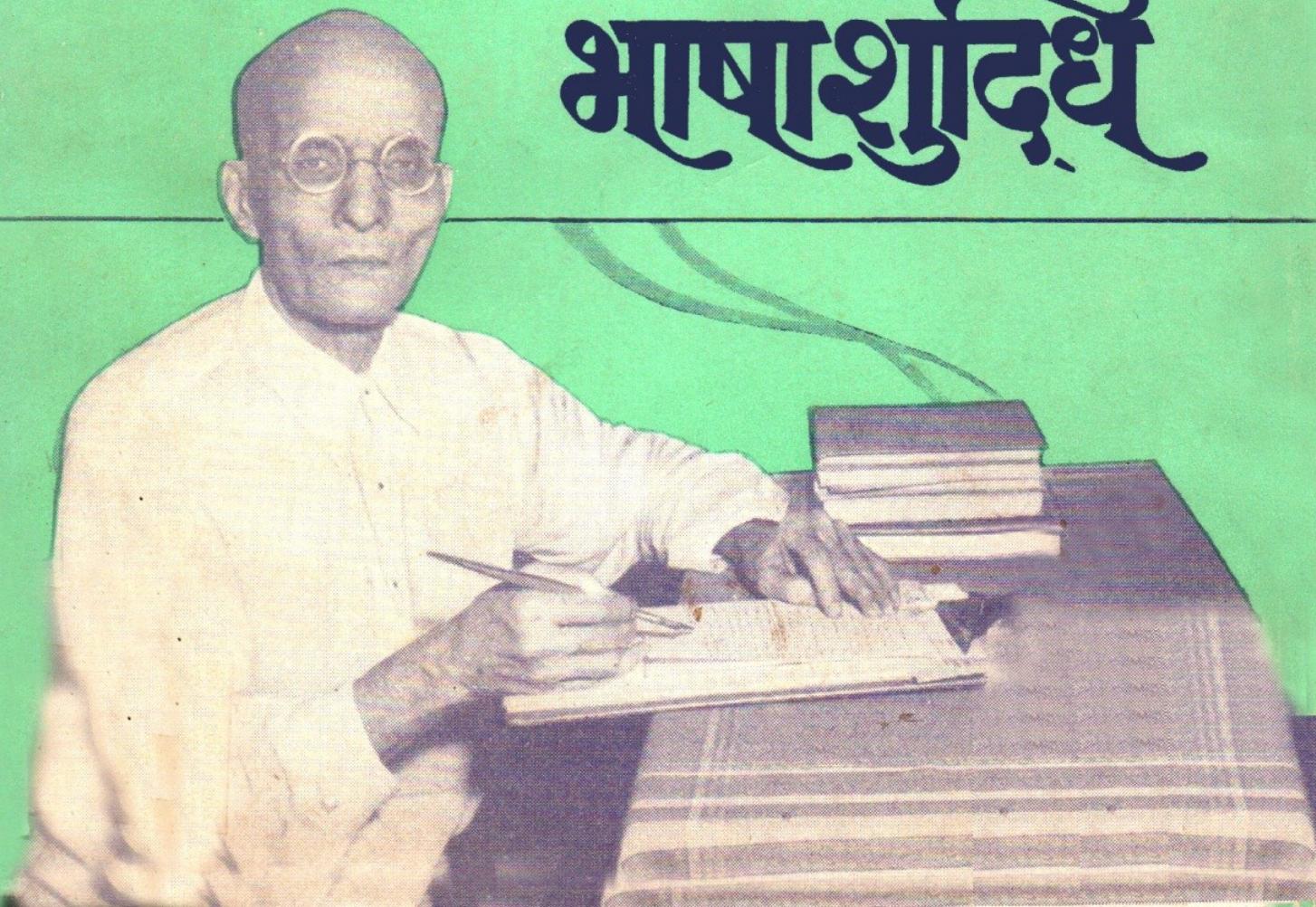

भाषाशुद्धी

भा षा शु द्धि

कृते म्लेच्छोच्छेदे भुवि निरवशेषं रविकुला-
वतंसेनात्यर्थं यवनवचनैर्लुप्तसरणीम् ।
नृपव्याहारार्थम् स तु विबुधभाषां वितनितुं
नियुक्तोऽभूदविद्वान्नृपवरं शिवच्छत्रपतिना ॥ १ ॥

सोऽयं शिवच्छत्रपतेरनुज्ञाम्
मूर्धाभिषिक्तस्य निधाय मूर्धिने
अमात्यवर्गो रघुनाथनामा
करोति राजव्यवहारकोशम् ॥ २ ॥

विपश्चित्संमतस्यास्य किं स्यादज्ञविडंबनैः ।
रोचते किं क्रमेलाय मधुरं कदलीफलम् ॥ ३ ॥

भावार्थ :- या आर्यावर्तात म्लेच्छसत्तेचा अुच्छेद कर्सन स्वतंत्र हिंदु राज्य स्थापित केल्यानंतर श्री शिवच्छत्रपतींनीं आपल्या विद्वान अमात्यवर्गातील ज्या रघुनाथ पंडित नामक विख्यात पंडिताला आज्ञा केली कीं यवनभाषेच्या वर्चस्वानें अगदीं लुप्तप्राय झालेल्या आपल्या स्वकीय विबुधभाषेचें पुनरुज्जीवन करण्यासाठीं बहिष्कार्य शब्दांस संस्कृत प्रतिशब्द दिलेला राजव्यवहारापुरता अेक कोश करावा, - तो रघुनाथ पंडित, त्या आज्ञेनुस्प, हा राजव्यवहारकोश रचीत आहे.

श्री शिवच्छत्रपतीसारख्या अनेक थोर आणि ज्ञानी पुरुषांना संमत असलेल्या ह्या प्रयत्नास मूर्ख लोक तरी हंसले तरी त्यांस कोण भीक घालतो ! कांटे खाणाऱ्या अुंटाला मधुर अशा केळ्याची रुची ती काय असणार ?

श्री रघुनाथपंडितकृत राजव्यवहारकोशाचा अुपोद्घात.

भाषा शुद्धि

(हिंदू हृदय सम्राट स्वा. वीर सावरकरांचे भाषाशुद्धिविषयक निवडक लेख)

(आवृत्ती दुसरी)

महाराष्ट्र राज्य दिन, शालिवाहन संवत् १९०३

१ मे १९८१

प्रकाशक :
महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळ,
५ वा मजला, मंत्रालय, मुंबई-४०००३२

लेखनाधिकार :
© श्री. बाळाराव सावरकर

मुद्रक :
व्यवस्थापक, शासकीय मुद्रणालय,
वाढी (जि. सातारा)

प्रथम आवृत्ती :
मकर संक्रांत, शके १८७९
जानेवारी अिसवी सन १९५८

पुनर्मुद्रण :
महाराष्ट्र राज्य दिन
शालिवाहन संवत् १९०३
१ मे १९८१

मूल्य :
किंमत रु २०-००

अनुक्रमणिका

भाषाशुद्धीची मूलतत्त्वे

१. गिन्वाण भाषेंतील साराचेसारा संस्कृत शब्द संभार आणि संस्कृतनिष्ठ अशा तमिळ, तेलगु ते आसामी, काश्मीरी, गोड, भिल बोलीपयांत ज्या आमच्या प्रांतिक भाषा भगिनी आहेत त्या सन्वांतील मूळचे प्रांतिक शब्द हे सन्व आमच्या राष्ट्रभाषेच्या शब्दकोशांचे मूलधन, स्वकीय शब्दांचे भांडवल होय.

२. ह्या आपल्या राष्ट्रीय शब्दभांडारांत ज्या वस्तुंचे, विचारांचे वाचक शब्द होते वा आहेत वा निमित्यां येतात त्या अस्थाचे अुन्दू, अिंग्रजी प्रभृति परकीय शब्द वापर नयेत. जर तसे परकीय शब्द आपल्या पूर्वीच्या ढिलाओमुळे आपल्यांत घुसले असतील तर त्यांना हुड्कून काढून टाकावें. अद्यतन विज्ञानाची परिभाषा नवे नवे संस्कृत-प्राकृतोत्पन्न शब्द पाढून व्यक्तविली जावी.

३. परंतु ज्या परदेशी वस्तु अित्यादि आपल्याकडे नव्हत्या, त्यामुळे ज्यांना आपले स्वकीय जुने शब्द सांपडत नाहीत आणि ज्यांना त्यांच्या त्या परकीय शब्दांसारखे सुटसुटीत स्वकीय शब्द काढणे दुर्घट जातें असे परकीय शब्द मात्र आपल्या भाषेत जसेचे तसे घेण्यास प्रत्यवाय नसावा. जसें : बूट, कोट, जाकीट, गुलाब, जिल्बी, बुमरँग, टेबल, टेनिस अित्यादी. तथापि अशा नव्या वस्तु आपल्याकडे येतांच त्यांना कोणी स्वकीय नांवे देअून तीं रुळवून दाखवील तर अुत्तमच.

४. त्याचप्रमाणे जगांतील कोणच्याहि परकीय भाषेत जर अेखादी शैली वा प्रयोग वा मोड ही सरस वा चटकदार वाटली तर तीहि आत्मसात करण्यास आडकाठी नसावी.

अनुक्रमणिका

(ह्या पुस्तकांतील पहिल्या ५० पानांपर्यंतच्या छेदक-क्रमांक टाकून लिहिलेल्या लेखांची अमुक्रमणिका, १९२६ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या ‘मराठी भाषेचे शुद्धीकरण’ ह्या पुस्तकांत दिल्याप्रमाणेच, येथे विषयवार छेदक-क्रमांकाप्रमाणे दिली असून त्यापुढील लेखांची अनुक्रमणिका लेखाचे नांव आणि पृष्ठ याप्रमाणे दिली आहे ... —प्रकाशक)

विषयवार अनुक्रमणिका

प्रस्तावना	१०
प्रास्ताविक	१६
मराठी भाषेचे शुद्धीकरण [पूर्वार्ध]	२४
मुसलमानांची अशी भाषाच नाहीं	२४
अखिल मुसलमानांची ओक भाषा होणें शक्य दिसत नाहीं	२४
अुन्दूची अुत्पत्ति	२५
अुन्दू म्हणजे विकृत आणि म्लेंछीकृत हिंदी	२६
हिंदीची दुःस्थिती	२६
मराठीवरील प्रथम संकट आणि त्याचा प्रथम प्रतिकार	२६
मराठीवर दुसरे संकट आणि त्याचा दुसरा प्रतिकार	२७
परकीय शब्दांची स्वकीय शब्दांवर होत असलेली कुरघोडी	२७
काव्यांत नड	२८
आजचे कन्तव्य आणि त्याकडे होणारे लोकांचे दुल्लक्ष	२८
जुन्या मराठीची विपन्यस्त कल्पना आणि -शाहिरीं कविता	२९
हा प्रश्न ऐखाददुसऱ्या शब्दाचा नाहीं तर प्रवृत्तीचा आहे	३०
मुसलमानांची घातक महत्वाकांक्षा	३०
लाजिरवाणी गोष्ट — हिंदु लेखकहि अुन्दूसच परिपुष्ट करीत आहेत	३१
अुन्दूसच राष्ट्रीय भाषा आणि पश्चियन लिपीसच राष्ट्रीय लिपी करा म्हणणारा मुसलमानांचा दुरभिमान	३१
शुद्ध हिंदी भाषेचे पुनरुज्जीवन	३२
महाराष्ट्राने मार्गे राहतां कामा नये	३३
मराठी वाड्मय योग्यतेंत बंगाली वा हिंदी वाड्मयाहून हीनतर नाहीं	३३
म्हणूनच त्यांच्याप्रमाणेच आपणहि शुद्धीकरणाकडे लक्ष पोचविले पाहिजे	३४

प्रत्येक भाषेत कांहीं परकीय शब्द असावयाचेरा	38
दशोदेशींचे भिन्नभिन्न नि विशिष्टपदाथबोधक शब्द परदेशी असल्यास कांहीं प्रत्यवाह नाहीं.....	38
परकी शब्दांची अुदाहरणे	39
कांहीं शब्द पश्चियन भासले तरी स्वदेशी आहेत	36
दृष्टिकोन बदलला पाहिजे	36
त्रास होअील पण म्हणूनच निधार दुणावला पाहिजे	37
प्रेमद्वेषाचा गोंधळ	38
शिवाजी आणि चिपळूणकर	39
अुंटाचें पिलूं	39
अभिमानाचा अतिरेक	40
एस्पेरेंटोचा मायावीपणा	40
-संस्कृतमधून शब्द घेण्याच्याहि आपण विरुद्ध आहांत कीं काय?	49
-उन्दू भाषा ही मन्द आहे°	49
ज्यांना यावनी संपकानेंच मराठी जोरदार झाली	49
चंद्रगुप्ताचें साम्राज्य आणि विक्रमाचा पराक्रम यांचें वैभव, यांचा थाट आणि यांचे पौरुष, ज्या भाषांतून व्यक्त होत होते त्या आमच्या हिंदु भाषा यावनी संपर्कानेंच काय त्या प्रबल आणि डॉलदार बनल्या हें म्हणणें हास्यास्पद आहें.	52
मुसलमानी शब्दांची अुचलबांगडी	53
अिंग्रजी शब्द मराठींत शक्य तर आणि हितकारक असेल तर नांवाससुद्धां अुरुं देअूं नये	53
लाला हरदयाळजी	53
निजामी राज्यांत जे मराठी लोक आहेत आणि व्हाडाकडे अुन्दूच्या सावलींत ज्या मराठी लेखकांस रहावें लागते त्यांनीं ही सावधगिरी ठेविलीच पाहिजे.	58
सक्रिय अवलंब करण्याचा यत्न जसा पूचीं होत असे तसा आजकाल मुळींच होत नसून शाळा आणि विद्यापीठे यांतील होतकरू तरुण पिढीची स्थिती तर या दृष्टीनें अत्यंत शोचनीय होत चाललेली आहे.....	58
पारिभाषिक शब्द	58
प्रथमपासूनच ते संस्कृतोद्भव किंवा हिंदुभाषोद्भव असून श्रुतिसुखद असे योजण्याची सावधानता प्रत्येक लेखकांने ठेविली पाहिजे	59
जुन्या अुन्दू शब्दांचे काय करावयाचे ?	59
रामदासांच्या ग्रंथांत अुन्दू शब्द भरपूर आढळतात म्हणून अेकानें असे विधान ठोकून दिले आहे कीं	60
रामदास अुन्दू वापरीत म्हणून मीहि वापरतों असें म्हणणें म्हणजे रामदास कौपीन किंवा रामकृष्ण परमहंस अुल्लिंग हिंडेन म्हणूनच मीहि अुल्लिंगच हिंडेन असे म्हणण्यासारखे हास्यास्पद आहे	60
शक्य तो म्हणजे कोठवर	60

या जुन्या अुन्दू वा अिंग्रजी शब्दांत जे आपणांस पूर्वी रुढ नसलेल्या वस्तूचे वा कल्पनांचे निदशक असतील आणि ज्यांस आपले जुने वा नवे शब्द नसतील ते सुखेनैव राहू द्यावेत.....	४८
शब्दसंपत्तीचे खूळ.....	४८
कांहीं अुदाहरणे : पहिला वना.....	४९
दुसरा वना.....	५०
हें फार कठीण आहे अशी शंका असणारांनी केवळ अितकेच ध्यानांत ठेवावे कीं	५०
ज्या शोकडों श्वीपुरुषांनी हें व्रत अंगीकारिले आहे त्या सञ्चांचा हाच अनुभव आहे कीं	५०
अुन्दूचा डोओीजडपणा	५१
गमतीची प्रतिक्रिया-स्वदेशी शब्दहि विदेशी भासतात	५१
संशयास्पद फुटकळ अडचणींवरहि सोपा अुपाय आणि संशयित शब्द कसा ओळखावा याचा नियम	५२
या व्याख्येच्या निष्कन्धानेंच परीक्षून आम्ही बहुतेक शब्द वापरण्याचा प्रयत्न करितों	५२
अतिरेक त्याज्य असून सुवर्णमध्यमच ग्राह्य आहे	५३
अतिरेक निवडणेच भाग पडले तर	५३
हाच बाटगा अतिरेक	५३
दुकानी पाट्यांवर व नांवाचे पाट्यांवर अिंग्रजी शब्द आणि नांवेंही अद्याक्षरांत घालण्याची मूळख खोड	५४
-स्वदेशी नवीन शब्द रुढ होणे महा कठीण आहे! म्हणून हेच लोक म्हणतात	५५
विष्णु शास्त्री अुन्दू शब्दांविरुद्ध कां नव्हते ?	५६
आम्हांस तरी परिस्थितीनेंच अुन्दू शब्द बहिष्कााच करणे भाग पडले	५६
मराठीवर अुन्दूचे संकट आलेलेंच नाहीं असें म्हणणारे	५७
“अहो! भाषा भाषेस बळी पडणे ही नियतीच आहे !”	५७
जें जें विदेशीय अनुकरण लोकहितवर्धक असेल तें मात्र त्याज्य नाही	५७
म्हणून स्वस्थ बसूं नका	५८
प्रयोग करीत गेलें म्हणजे आपोआप लेखांतून शिक्षितांना नि शिक्षितांतून अशिक्षितांत हे शब्द पाझरत जातील	५८
लेखकवृन्द नि शिक्षकवर्ग	५८
ते ती सत्ता जशी जशी स्वकीयत्व पावले तसे तसे सहजच पालटतील	५९
या चन्चेंत भाग घेणाऱ्यांचे आभार मानून निरोप घेतों	५९
भाषाशुद्धि नि श्री. कृ. कोल्हटकर	६५
पण मग हाच न्याय अुन्दू शब्दांसहि लागू नाही का ?	६६
मुसलमानी शब्दांवर बहिष्कार म्हणजे मुसलमानांचा द्वेष!	६७
श्री. कोल्हटकरांविरुद्ध कोल्हटकर	६९

या विरोधाचें मूळ कारण दूषित संवय	७०
पंचवाषिक समालोचन	७२
जुन्या शब्दांवै पुनरुज्जीवन	७७
आमची राष्ट्रभाषा आणि भाषाशुद्धि	८२
अुन्दूनिष्ठ पक्षाच्या आग्रहानें हिंदुस्थानीचा नामनिन्देश	८२
हा ठराव असा डळमळीत कां झाला ?	८२
-संस्कृतनिष्ठ० हें विशेषण कां लावावै लागतें?	८३
महाराष्ट्रीय मंडळींचा पुढाकार	८३
मिंग्रजी हें खरें वादकेंद्र नव्हे !	८३
अेकाचा विजय असला तरी दुसऱ्याचा पराजय खास नव्हे	८४
घटनेला भीक न घालतां अुन्दूनिष्ठ -हिंदुस्थानी०चें पाताळ यंत्र चालू झालें सुख्ता !	८४
मराठीच्या माजघरांतच काय चाललें आहे ?	८४
आणखी अेक गंमत	८६
अुन्दूनिष्ठ हिंदुस्तानीच्या या प्लेगावर रामबाण औषध म्हणजे भाषाशुद्धि !	८६
रुळलेल्या परकीय शब्दांची मालिका	८७
अुन्दू नि हिंदी यांतील मुलभूत प्रभेद	८८
भाषाशुद्धीची सूत्रे	८८
प्रयोगसिद्ध पुरावा	८९
डॉ. रघुवीर	९०
प्राध्यापक क्षीरसागर आणि भाषाशुद्धि	९१
भाषाशुद्धीचीं मूलसूत्रे	९२
निव्वळ कुभांड	९३
हा म्हणे -जातिवंत० मराठीचा अभिमान	९४
जातिवंत कसली — ही आहे पाकीस्तानी मराठी !	९५
भाषाशुद्धि — शब्दकोश	९७
परिशिष्ट १	९९९

• •

प्रस्तावना

(सन १९५८ च्या आवृत्तीची

या पुस्तकांत आम्हीं वीर सावरकरांच्या भाषाशुद्धि या विषयावरील कांही निवडक लेखांचे पुनर्मुद्रण करीत आहों. ह्यांतील बहुतेक लेखांचे पुस्तकस्थानांने हें तिसरें पुनर्मुद्रण आहे यावर्सन या लेखांविषयींची मराठी वाचकवन्गाला वाटणारी अभिरुचि आणि आवश्यकता व्यक्त होत आहे.

त्यांतहि आतां भाषाशुद्धीचा प्रश्न हा केवळ मराठी भाषेपुरताच मन्यादित राहिलेला नसून त्याला अखिल भारतीय स्वरूप प्राप्त झाले आहे. हिंदी हीच भारताची राष्ट्रभाषा ज्या दिवशीं ठरली त्या दिवसापासूनच हिंदी म्हणजे कोणती? संस्कृतनिष्ठ हिंदी कीं अरबी-फारशी-निष्ठ ‘याने हिंदुस्तानी’? हा वाद विशेषत: अुत्तर हिंदुस्थानांत कडाक्यानें चालू झाला आहे. राष्ट्रभाषा हिंदीला अंग्रेजी प्रभृती प्रगत परराष्ट्रीय भाषाअितकेंच शब्दसंपन्न आणि विचारप्रदर्शनक्षम करायचें तर तिला संस्कृतनिष्ठतेवरच अवलंबून रहाणे अपरिहाय आहे. त्यासाठी संस्कृतनिष्ठ नवे नवे पारिभाषिक आणि व्यावहारिक सहस्रावधि शब्द अुद्भावून भाषापंडित प्रवर डॉ. रघुवीरांनी आंग्ल-हिंदी-प्रशासन-शब्दकोश या नांवाचा अेक नवीन प्रचंड कोशहि प्रकाशित केला आहे. परंतु त्यांनी अुद्भाविलेल्या संस्कृतनिष्ठ शब्दांवर आणि संस्कृतनिष्ठतेच्या तत्त्वावरहि सामान्य शिक्षित अशिक्षित वग्न हिंदी प्रांतांतूनहि ते सर्व आक्षेप घेअूं लागला आहे कीं जे वीर सावरकरांनी सन १९२४ व्या वर्षी भाषाशुद्धीची चळवळ जेव्हां प्रकटपणे हातीं घेतली तेव्हांपासून मराठी भाषेच्या शुद्धीकरणाच्या त्यांनी चालविलेल्या धुमधडाक्याच्या प्रचारावर आपल्या अिकडे प्रथम प्रथम घेण्यांत आलेले होते. त्या त्या आक्षेपांची अत्यंत तक्षशुद्ध, प्रभावी आणि परिणामकारक प्रत्युत्तरे त्या त्या वेळीं वीर सावरकरांनी लिहिलेल्या अनेक लेखांतून जीं दिलेलीं होतीं तींच प्रत्युत्तरे राष्ट्रभाषा जी संस्कृतनिष्ठ हिंदी तिच्यावरहि आज घेण्यांत येणाऱ्या आक्षेपांचे आमूलात् निरसन करण्यासाठीं रामबाण मात्रेसारखीं अुपयोगीं पडणारीं आहेत. यास्तव त्यांच्या त्या लेखांतील ह्या कांहीं निवडक लेखांचे पुनर्मुद्रण करणे राष्ट्रभाषेच्या दृष्टीनेंहि आज आवश्यक झाले आहे.

यद्यपि वीर सावरकरांनी आपल्या भाषाशुद्धीवरील पहिल्या पुस्तकास ‘मराठी भाषेचे शुद्धीकरण’ हें नांव दिले होते तथापि त्याच पुस्तकांत त्यांनी ह्या भाषाशुद्धीच्या प्रश्नास पुढे होणारी राष्ट्रभाषा संस्कृतनिष्ठ हिंदी तिलाहि तोंड घावे लागेल हें स्पष्टपणे सांगितले होते. तें ‘मराठी भाषेचे शुद्धीकरण’ हें पुस्तकहीं आतां दुर्मिळ झाल्यामुळे ह्या लेखसंग्रहांत प्रारंभींच पुन्हां छापले आहे. [पृष्ठ १ ते ५०.] पुढे जेव्हां हिंदी ही राष्ट्रभाषा आपल्या भारतीय राज्यघटनेत ठरली आणि वीर सावरकरांनी अपेक्षिल्याप्रमाणे हिंदी कीं ‘याने-हिंदुस्तानी’ हा वाद अुपस्थित झाला तेव्हां त्यां विषयावरहि त्यांनी स्वतंत्र लेख लिहिले. त्यापैकीं अेक महत्त्वाचा लेख ‘आमची राष्ट्रभाषा आणि भाषाशुद्धि’ आम्हीं ह्या पुस्तकांत [पृष्ठ ८३.] छापला आहे.

ह्या भाषाशुद्धीच्या प्रश्नावर वीर सावरकरांनी लिहिलेल्या कित्येक लेखांचीं भाषांतरे हिंदींतहि प्रथमपासूनच प्रसिद्ध होत आलेलीं आहेत.

भाषाशुद्धीच्या चळवळीचा प्रभाव

आपल्या भाषेंत अनवश्यक परकीय शब्द आणि त्यांतहि अुन्दू आणि अंग्रेजी शब्द ह्यांचा वापर करणे ही गोष्ट आपल्या स्वाभिमानास कलंक लावणारी आहे, भूषणास्पद तर नव्हेच नव्हे ह्या सत् प्रवृत्तीचा प्रभाव

वीर सावरकरांनी सन १९२४ व्या वण्णापासून चालविलेल्या ह्या भाषाशुद्धीच्या विविधांगी चळवळीमुळे बृहन् महाराष्ट्र जनतेच्या मनावर किती अढळपणे पडला आहे, आणि त्यामुळे मराठीच्या शब्दसंपत्तींत किती बहुमोल स्वकीय शब्दांची भर पडलेली आहे ह्याची कांहीं जाणीव प्रस्तुतच्या पिढीस येण्यासाठीं पूऱ्याची ओक दोन अुदाहरणे तरी सांगणे आवश्यक आहे आणि तितके ह्या प्रस्तावनेपुरते पन्याप्तहि होणारे आहे.

पहिल्या-प्रकारचे उदाहरण ‘लायब्ररी’ ‘आणि’ ‘रिडींगरूम’ ह्या दोन अंग्रेजी शब्दांचे घेऊं. अंग्रेजी राज्य चालू झाल्यानंतर आपल्याकडे प्रथम मोठमोठ्या नगरांतून आणि नंतर लहानसहान गांवांपन्यंतहि नवीन प्रकारचीं ग्रंथालये आणि वाचनालये निघालीं परंतु कांहीं अशीं ह्या अुपयुक्त संस्थांच्या प्रतिष्ठेंस अंग्लिश नांवेच यथाथपणे शोभतात अशा भ्रांत समजुतीमुळे आणि कांहीं अशीं आवश्यक अशा अंग्रेजी संस्थांचे अनुकरण करताना अगदीं अनवश्यक अशीं त्यांचीं हीं अंग्लिश नांवे ठेवलीं गेल्यामुळे त्या बहुतेक ग्रंथालयांस नि वाचनालयांना ‘नेटीव्ह जनरल लायब्ररी’, ‘जनरल लायब्ररी’ किंवा ‘रिडींग रूम’ हींच अंग्लींश नांवे सन्वत्र वापरलीं जात असत. नागपूर विद्यासुद्धां साच्या बृहन् महाराष्ट्रांतील मुंबईसारख्या महा नगरापासून तों अगदीं कोंकणांतल्या वेंगुन्ल्यासारख्या ‘तालुका’ गांवांपन्यंत वाचनालय किंवा ग्रंथालय म्हटलें कीं त्यावर ‘नेटीव्ह जनरल लायब्ररी’ किंवा ‘जनरल लायब्ररी’ अशा विस्तृत फलकाचे शिरोभूषण हटकून टांगलेले असे. ह्याचे प्रमाण त्या बहुतेक वाचनालयांच्या १९२४ पन्यन्तच्या प्रतिवृत्तांतून कोणालाहि पहावयास मिळेल. परंतु त्या नंतर जे अनवश्यक परकीय शब्द प्रतिष्ठेच्या खोट्या कल्यनेमुळे वापरले जातात त्यांच्यांत ह्या तिन्हीं अंग्रेजी शब्दांचाहि अंतभाव करून त्यावर वीर सावरकरांच्या टीकेचा मारा होऊं लागला. पुढे वीर सावरकरांच्या रत्नागिरीहून झालेल्या सुटकेनंतर त्यांचे दौरे हिंदुस्थानभर चालू झाले. त्या दोन्यांतून अनेक ठिकाणीं त्यांना मोठमोठ्या नगरांमधील ‘जनरल लायब्रन्या’ किंवा ‘रिडींग रूम्स’ ह्या संस्थांचे वतीने जेव्हां जेव्हां मानपत्रे देण्यांत येत तेव्हां तेव्हां आपल्या लेखी अभिप्रायांत नि व्याख्यानांत हीं नांवे बहिष्कारून त्या संस्थांना ‘ग्रंथालये’, ‘पुस्तकालये’ किंवा ‘वाचनालये’ अशीं स्वकीय नांवे ठेवावीं असें ते आग्रहाने सुचवीत चालले. परंतु पन्नास पन्नास वण्णांच्या जुन्या संस्थांचीं परकीय असलीं तरीं जुनाटपणामुळे अधिरूढ नि अधिकृत वाटणारीं तीं नांवे पालटणे हें ऐकादें साहस करण्यासारखे त्या संस्थांना जड वाटे. हल्लुहल्लु जनतेच्या मनावर भाषाशुद्धीचा जसजसा प्रभाव पडत गेला तसतसा ह्या तिन्ही शब्दांवर बहिष्कार घालून ठिकठिकाणच्या ग्रंथालयांनी आणि वाचनालयांनी आपलीं वरील स्वकीय नांवे वापरण्याचा निश्चय केला. परिणामीं आज नागपूर विद्यासह साच्या बृहन् महाराष्ट्रांतील मुंबई सारख्या महानगरापासून तों कोकणांतील वेंगुन्ल्या पन्यंतच्या तालुका गावांपन्यंत जिकडे पहाल तिकडे ‘ग्रंथालय’, ‘वाचनालय’ अशा संस्कृतनिष्ठ नांवाच्या पाट्या झळकत आहेत. वेंगुन्ल्याचे नांवच निघाले म्हणून हैंहि सांगून टाकतों कीं अलिकडेच साजच्या झालेल्या ऐका महोत्सवाचे छापील प्रतिवृत्तांत वीर सावरकरांच्या आदेशाप्रमाणे ह्या जनरल लायब्ररीचे नांव पालटून नगरवाचनालय असें नांव ठेवलें गेलें असा अुल्लेख केलेला आहे.

मराठी भाषेच्या शब्दसंपत्तींत भाषाशुद्धीने टाकलेली बहुमोल भर

भाषाशुद्धीच्या आंदोलनामुळे जो दुसरा लाभ झाला तो म्हणजे नुसते जुने घुसलेले अनेक अनवश्यक परकीय शब्द बहिष्कारले गेले अितकेच नसून नवीन परकीय शब्द विशेषतः अुन्दू आणि अंग्रेजी ह्यांना, आपल्या भाषेत सहसा लेखकवचाकडून प्रवेश मिळेनासा झाला. त्या परकीय शब्दांचे ठारीं नवे नवे स्वकीय शब्द पाडून ते वापरण्याची जाणती अहमहमिका चालू झाली. भाषाशुद्धीचे झुंजार धुरंधरत्वास शोभण्यासारखाच विक्रम त्या स्वकीय नवशब्द निमितींत वीर सावरकरांनी पटकाविला आहे हें कांहीं

सांगितले पाहिजे असें नाहीं. तथापि त्याचें अेक स्फुट अुदाहरण म्हणून आपल्या चित्रपटसृष्टीतल्या आजच्या स्वकीय नि संस्कृतनिष्ठ शब्दसंपन्नतेचेंच देऊ.

सन १९२४ पन्यंत आपल्याकडे चित्रसृष्टीत मूकपटांचाच काल चालू होता. आणि अंटरव्हलसारख्या शब्दापन्यंतहि बहुधा अंग्रेजी शब्दच वापरण्यांत येत होते.

‘सावरकरी टांकसाळ’

नंतर सन १९३७ व्या वर्षीं वीर सावरकरांची रत्नागिरीच्या स्थलबद्धतेंतून सुटका झाली. अथात् रत्नागिरीला असतांना सन १९२४ व्या वर्षीं त्यांनी भाषाशुद्धीची जी चळवळ प्रकटपर्णे आरंभिली तिचा सतत प्रचार बारा वर्षे तरी महाराष्ट्रभर तोंपन्यंत होऊन गेला होता. प्रथम प्रथम वीर सावरकरांनी पाडलेल्या शब्दांना विरोधी वन्या ‘सावरकरी टांकसाळीतला’ म्हणून अुपरोधानें म्हणत असत. परंतु बारा वर्षांत तो विरोधी वन्या जसजसा हतबल होत गेला तसेतसा सावरकरांनी पाडलेल्या शब्दांनी लोकांवर आणि लेखकांवर कळत न कळत अितका प्रभाव नि अनेक प्रकरणीं मोहिनी पाडली कीं त्याच ‘सावरकरी टांकसाळी’ची मुद्रा ज्यांवर पडे त्या शब्दांचीं ती अेक अधिकृत अलंकृतीच समजली जाअू लागली होती. आम्हांला अमुक अेका विचाराकरितां किंवा संस्थेकरितां शब्द काढून द्या म्हणून सावरकरांकडे शतावधि मागण्या येत. भाषाशुद्धीची अितकी पत नि प्रभाव ते रत्नागिरीहून सन १९३७ मध्ये सुटले त्याचे आधींच वाढलेला होता. रत्नागिरीहून सुटका होतांच वीर सावरकर मुंबाईकडे येतांना प्रथमतः कोल्हापूरला अुतरले. त्यांचे समवेत आचान्य अत्रे नि श्री. सत्यवादीकार हेहि होते. आचान्य अत्रे यांची भाषाशुद्धीस अनुकूलता होती. कोल्हापूरांत वीर सावरकरांच्या स्वागतास्थ नागरिकांनी काढलेल्या मिरवणूकीचा, सभांचा, मानपत्रांचा अित्यादि कान्यक्रम चाललेला असतांच कोल्हापुरांतील ‘हंस पिकचन्स’ ह्या सुप्रसिद्ध चित्रपट संस्थेच्या चालकांच्या विनंतीवरून वीर सावरकरांनी त्या संस्थेसहि भेट दिली त्या संस्थेच्या भवनांत पाय टाकतांच तेथें जिकडे तिकडे लावलेल्या अंग्रेजी पाट्यांकडे वीर सावरकरांचे लक्ष गेले अथातच त्यांनी चालकांना भाषाशुद्धीच्या दृष्टीने विचारले कीं ह्या ‘आअुट’, ‘अन’ पासून तों ‘गेस्टरून’पन्यंत वापरलेल्या पाट्यांवरील अंग्रेजी शब्द काढून शुद्ध मराठी शब्द वापरल्यास कांही हानि होअील का? तेव्हां चालकांशीं झालेल्या संभाषणांत हें स्पष्ट झाले कीं त्यांतील बहुतेक पाट्या केवळ चित्रपट संस्थांतून रुढीमुळे आणि अंग्रेजी शब्द वापरण्यांत कांहीं विशेष शिष्टाचार असतो अशा त्यावेळीं हिंदुस्थानभर बोकाळलेल्या सन्वसाधारण लोकभ्रमामुळे अंग्रेजी शब्दांत लावल्या गेलेल्या होत्या आणि कांहीं मात्र अंग्रेजी शब्दांना मराठी प्रतिशब्द कोणी पाडलेले वा सुचविलेले नव्हते म्हणून निरुपायानें लावलेल्या होत्या. ती चन्चा चालत असतां त्या सुविद्य, कलावंत नि स्वभाषाभिमानी चालकवज्ञानें शेवटीं वीर सावरकरांनांच अुलट विनंति केली कीं जर आपण स्वतः ह्या सन्व शब्दांनां आपल्या स्वकीय भाषेंतील नांवे सुचवीत असाल तर आम्हीं तींच नव्या पाट्यांवर अवश्य लावू आणि त्यांचा प्रचारहि करण्याच्या यत्न आनंदानें करू तेव्हां त्या कोल्हापुरांतील अितर सान्वजनिक सभांच्या गडबडींतच वीर सावरकरांनी चित्रपट संस्थांतून त्याकाळी प्रचलित असलेल्या अशा अनेक अंग्रेजी शब्दांना जे मराठी प्रतिशब्द रत्नागिरीस असतानांच योजले होते ते आणि कांहीं नवीन पाडलेले असे टिपून ती टिप्पणी ‘हंस पिकचन्स’ च्या चालकांना दिली. त्या टिप्पणींतले बहुतेक मराठी प्रतिशब्द त्या मंडळींना अितके आवडले कीं त्यांनीं ते स्वतःच्या संस्थेत वापरण्याचा तर निश्चय केलाच परंतु कांहीं काळानंतर हिंदुस्थानांतील सन्व चित्रपट संस्थानांहि त्या शब्दांचा परिचय घावा आणि त्या संस्थांतूनहि ते वापरले जावेत म्हणून स्वतः अेक मुद्रित हिंदी पत्रक काढून तें निरनिराळ्या चित्रपट संस्थांत धाडून दिलें. सन १९३७ मधील ह्या हिंदी

पत्रकाच्या प्रती आतां दुमिळ झाल्या आहेत हें सांगणे नकोच. तथापि अेक जुनी प्रत प्रयत्नांतीं आम्हांस मिळाली तिचा कांहीं महत्वाचा भाग आम्ही येथें सापेक्षानें खालीं अुद्धृत करीत आहोत. तो अवढ्याचसाठी कीं चित्रपट विषयक जे पारिभाषिक शब्द आज मराठी चित्रपटसृष्टींत अगदी रुळून गेलेले आहेत ते स्वकीय शब्द वीर सावरकरांनीं साधारणतः वीस-पंचवीस व्यापूर्वींच सुचविलेले आहेत ही गोष्ट त्यावेळच्या मंडळींना अवगत असल्यामुळे जरी आज सिद्ध करून द्यावयास नको आहे तरी आजच्या नवीनच पुढ आलेल्या तरुण पिढीस ती गोष्ट सहाजिकपणेंच पुराव्यासह सांगितल्यावांचून बहुधा खरीहि वाटणार नाहीं. म्हणून अिथे ह्या घटनेच्या कथनास मूळ आधार असणाऱ्या त्या जुन्या पत्रकाचाच अुतारा देत आहों. वीर सावरकरांचे छायाचित्र देऊन त्या खाली त्या पत्रकांत लिहिले आहे कीं :-

“With Compliments Of Huns Pictures Kolhapur”

अेक विज्ञापन

“महाराष्ट्रीय लोकनेता देशभक्त श्रीयुत तात्याराव सावरकरजी के सामाजिक परिवर्तन अव॑ भाषाशुद्धी की प्रवृत्तियों अव॑ आंगलआचार विचार से अुत्पन्न मनोवृत्तियों का प्रतिरोध सञ्चश्रुत है। आंगलभिती १९ जून १९३७ को देश भक्त सावरकरने हंस चित्रणसंस्था को जो मिलनावसर दिया अुस समय चित्रीकरण विभाग के दैनिक अुपयोगी आंगलशब्दों की पन्यायवाची हिंदी शब्दावलि सूचित की वह हंस संस्था को अंतःकरण पूचक मान्य अेवं ग्राह्य लगी। वह निम्नांकित शब्दावली प्रचलित करने के लिये हम सहव्यवसायी बंधुसंस्थाओं अेवं अितर सरिकवृद्धसे हान्दिक प्राथना करते है। आशा है किं हिंद की सञ्च चित्रणसंस्थाओं अिस शब्दावलि को हृदयसे स्वागत करें।

ह्या पत्रकांत वीर सावरकरांनीं प्रथम सुचविलेल्या चित्रपट विषयक स्वकीय शब्दांची टिपणी छापलेली आहे. Topical : प्रचारपट Newsreel : वृत्तपट, Traillor : परिचयपट, Interval : विश्रांति, मध्यंतर, Studio : कलागृह कलामंदीर अित्यादि जे शब्द त्या टिपणींत आहेत ते आणि त्यानंतर वीर सावरकरांनी नवीन पाडलेले असे बरेच शब्द अेकत्र करून ते आम्हीं या पुस्तकाच्या शेवटीं जो शब्दकोश दिलेला आहे त्यांतील चित्रपट व्यांत छापलेले आहेत. त्रिमितिपट (Three Dimension), बाह्यचित्रण (Out-Door-Shooting) हे शब्दहि वीर सावरकरांनीच पाडलेले आहेत.

आम्ही वीर सावरकरांनीं नव्याने पाडलेल्या चित्रपटविषयक शब्दांनाच तेवढे अुल्लेखिलेले आहे. परंतु त्या वांचून ज्या अत्यंत महत्वाच्या विचारांना वा नवीन वस्तुंना मराठी भाषेत मूळांतच शब्द नव्हते आणि म्हणून अिंग्लिश शब्दच वापरावे लागत अशा कितीतरी शब्दांना वीर सावरकरांनी नवनवीन संस्कृतनिष्ठ शब्द पाडलेले आहेत. अगदीं त्रोटक अुल्लेखापुरते पुढील दहा पांच शब्दच पहा. क्रमांक (Number) दिनांक (Date) अद्यावत् [Up to date] हुतात्मा [Martyr] सान्वमत [Plebiscite] अंतिमोत्तर [Ultimatum] अुपसंधी [Truce] दूरध्वनी [Telephone] धनिक्षेपक [Loudspeaker] दूरमुद्रक [Teleprinter] महापौर [Mayor] अित्यादि शेंकडों शब्द त्यांनीं नुसते सुचविले अितकेंच नव्हे तर ते स्वतः आपल्या सञ्च लिखाणांतून वापरून आणि त्याचा महाराष्ट्रभर हिंबहुना हिंदुस्थानभर प्रबल प्रचार करून नि करवून त्यांना मराठी भाषेत आज अितके रुळवून टाकले आहे कीं ते शब्द पूर्वीं कधीं कोणी नवीन म्हणून पाडलेले असावेत याची सञ्च सामान्य वाचकांना आज शंका सुद्धा सहसा येअूं नये.

तथापि त्याचा अेक घाअुक पुरावाहि सांगतां येओील. तो हा कीं सन १९२४ च्या म्हणजे भाषाशुद्धीची चळवळ वीर सावरकरांनी चालू करण्याच्या आधींच्या मराठी वाडमयात त्या शब्दांचे तदृक अस्तित्वच प्रायः आढळणार नाही.

सावरकरीय शब्दकोश

ज्या अशा प्रकारच्या शतावधि संस्कृतनिष्ठ शब्दांना नव्यानें अुद्भावून किंवा जुन्यांना पुन्हां प्रचारांत आणून मराठी भाषेच्या शब्दरत्नाकराची नि साहित्याची श्रीमंती वीर सावरकरांनी वाढविलेली आहे त्यांची जाणीव सन्वसामान्य वाचकांना व्हावी आणि जिज्ञासुंना बहिष्कान्य अशा परकीय शब्दांना हे सावरकर प्रणीत शब्द झटकन सांपडावेत ह्यास्तव आम्हीं तशा कांहीं सावरकरीय शब्दांचा अेक ‘भाषाशुद्धी शब्दकोश’ ह्या पुस्तकांत दिला आहे.

ह्या पुस्तकाच्या शेवटीं अेका परिशिष्टांत भाषाशुद्धीच्या दृष्टीने रचलेल्या कांहीं लहानमोठ्या शब्दकोशांचा परिचयहि कस्तन दिलेला आहे.

डॉ. रघुवीरांचा महाकोश हाच आखिल हिंदू-भाषा-संघाने आतां भाषाशुद्धीचा अधिकृत कोश मानावा

वरील परिशिष्टामध्यें जे लघुकोश आम्हीं अुल्लेखिले आहेत ते त्या त्या क्षेत्रांत जरी आजहि अुपयुक्त आहेत तथापि आतां भाषाशुद्धीचे आंदोलन हें आपली राष्ट्रभाषा जी संस्कृतनिष्ठ हिंदी तिच्याशीं निगडित झालें असल्यामुळे आणि म्हणून तेंही अखिल भारतीय महत्त्व पावलें असल्यामुळे यापुढे आपली संस्कृतनिष्ठ राष्ट्रभाषा जी हिंदी तिचा सारा भार आपल्या बलिष्ठ स्कंधांवर वाहूं शकेल आणि तिचा सारा जागतिक चरिताथ आपल्या शब्दसंपत्तेतून चालवूं शकेल असा जो कोणाचा कोश असेल तोच भाषाशुद्धीच्या दृष्टीने अधिकृत नि आधारभूत कोश मानला गेला पाहिजे. सुदैवानें आज असा अेक संस्कृतनिष्ठ महाकोश पंडित प्रवर डॉ. रघुवीरांच्या परिश्रमानें सिद्धहि झालेला आहे.

या कोशाच्या महत्त्वाविषयीं आणि वैशिष्ट्याविषयीं कांहीं चन्चा या पुस्तकातील ‘आमची राष्ट्रभाषा आणि भाषाशुद्धी’ या लेखांत वीर सावरकरांनी केलेलीच आहे आणि त्याच लेखांत हेंहि सांगितलें आहे कीं संस्कृतनिष्ठ हिंदी वरील अुन्दूनिष्ठ हिंदीच्या आक्रमणास तोंड देअून तें आक्रमण हाणून पाडण्याचें जें कठीण कान्य आपणांस पार पाडावयाचें आहे त्या कार्यीं ह्या महाकोशाचें आपणांस अमोल सहाय्य होणारें आहे. कारण जगांतील सान्या प्रगत भाषांशी टक्कर देअूं शकेल, आमची सन्व अद्यावत् वैज्ञानिक आणि व्यावहारिक परिभाषा नि भाषा आपल्या शब्दांत व्यक्त करूं शकेल असें सामन्य आपल्या संस्कृतनिष्ठ हिंदी राष्ट्रभाषेंत आणण्याची डॉ. रघुवीरांचीहि महत्त्वाकांक्षा असल्यामुळे त्यांच्या कोशांत सन्व अनवश्यक विदेशी शब्दांना आणि त्यांतहि अुन्दू नि अिंग्रजी शब्दांना निधारानें बहिष्कारून त्यांनी अिंग्लिश भाषेतील अगदीं अद्यावत् शब्द समूहाला संस्कृत-प्राकृतनिष्ठ असेच स्वकीय प्रतिशब्द दिलेले आहेत.

ज्या भाषाशुद्धीचे आद्य प्रवन्तक वीर सावरकर गेलीं ४० वर्षे संतत प्रचार करीत आले आहेत त्या भाषाशुद्धीच्या तत्त्वाचा हा विजय आहे, त्यांच्या परिश्रमांचें हें साफल्य आहे.

तेहां आतां डॉ. रघुवीरांच्या महाकोशासच अधिकृत आधार मानून त्यांतील वैज्ञानिक निव्यावहारिक प्रतिशब्द केवळ राष्ट्रभाषा हिंदीतच नव्हे तर सन्व हिंदुभाषा संघांत निधारपून्वक वापरणे हें प्रत्येक संस्कृतनिष्ठ हिंदुभाषासंघीयांचे कन्तव्य आहे.

ग. म. जोशी

जानेवारी १९५८ मधील प्रथम आवृत्तीची प्रस्तावना

• •

प्रास्ताविक (या आवृत्तीचे)

सावरकर — भाषाशुद्धी

स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांचे नाव महाराष्ट्रातील भाषाशुद्धीच्या चळवळीशी कायमचे निगडित आहे. तथापि, भाषाशुद्धीची कल्पना महाराष्ट्रात तरी त्याहूनही जुनी आहे, ती शिवाजी महाराजांच्या प्रेरणेने निर्माण झालेल्या ‘राज्यव्यवहार-कोशा’ इतकी जुनी आहे. सावरकरांनी आपल्या भाषाशुद्धीविषयक लिखाणात रघुनाथ पंडितांच्या द्वारे महाराजांनी केलेल्या उपक्रमाचा आदरपूर्वक उल्लेखही केला आहे. तथापि शिवाजी महाराजांनी केलेला उपक्रम आणि सावरकरांनी जन्मठेपेतून परत आल्यावर हाती घेतलेली चळवळ यात काही बाबतीत फरक आहे. शिवाजी महाराजांचा उपक्रम मूलतः राज्यकारभारापुरताच मर्यादित होता असे दिसते; म्हणजे तो आजकालच्या सरकारी पदनाम कोशासारखा होता. तर सावरकरांचा उपक्रम राज्यव्यवहारापुरता नसून अखिल सामाजिक व्यवहारांना व्यापणारा आहे.

दोन्हीही उपक्रमांचा उगम अपरिहार्यपणे राजकीयच आहे. कारण भाषाशुद्धीची आवश्यकताच मुळी राजकीय परिस्थितीमुळे निर्माण झालेली होती. वेगवेगळ्या देशांच्या प्रवासादिकातून होणाऱ्या संपर्कात जे परकीय शब्द एखाद्या भाषेत प्रविष्ट होतात, त्यांना निपटून काढण्याच्या मागे सावरकर लागले असते असे वाटत नाही. कारण असा भाषा — संपर्क ही एक अपरिहार्य घटना आहे. तिजमध्ये अनैसर्गिक किंवा उद्वेगजनक असे काही नाही. पण जेव्हा एखादे आक्रमक राष्ट्र आपली सत्ता दुसऱ्या राष्ट्रावर लादते, तेव्हा तो भाषिक संपर्क घडतो तो स्वाभाविक नसतो. तो प्रायः बलात्कारस्ख प्रकार असतो. इंग्रजी किंवा अरबी-फारशी शब्द जेव्हा हिंदी-बंगाली-मराठी या सारख्या संस्कृतोद्भव भाषांत गर्दी करतात, तेव्हा तो संपर्क सर्वस्वी अस्वाभाविक असतो. इतकेच नव्हे तर गुलामगिरीच खेदजनक आठवण करून देणारा असतो. शिवाय, परराज्यामुळे जेव्हा परभाषिक शब्द एखाद्या भाषेत घुसतात, तेव्हा त्याचे प्रमाणही इतके मोठे असते की मूळ भाषेतील विभक्ती-प्रत्यय आणि क्रियापदे या पलीकडे फारच थोडे शिळ्क उरते! शिवकालीन पत्रव्यवहारातील भाषा अर्वाचीन हिंदीचे उर्दू या नावाने झालेले रूपांतर याजकडे पाहिल्यास ह्या भाषिक बलात्काराचे स्वरूप लक्षात येईल. या राजकीय बलात्काराची प्रतिक्रिया म्हणून आधुनिक हिंदुस्थानात भाषाशुद्धीची चळवळ प्रथम उत्तर प्रदेश आणि बंगाल या विभागात सुरु झाली.

उत्तर प्रदेशात तर केवळ अरबी-फारशी शब्दच तत्रस्थ भाषेत शिरले होते असे नव्हे; अत्यंत हास्यास्पद आणि संतापजनक गोष्ट म्हणजे तेथे भारतीय लिपीच उच्छेदून अरबी-फारशी लिपीने ठाण मांडले होते. म्हणजे या देशातील ब्राह्मण कायस्थादी विद्योपजीवी जाती आपल्या जगद्विख्यात पूर्वजांची लिपी सोडून उर्दू (म्हणजेच अरबी-फारशी) लिपी वापरू लागल्या होत्या. तुळशीदासाच्या वंशातील स्वामी रामतीर्थ, काश्मीरी ब्राह्मणवंशातील पंडित मोतीलाल, जवाहरलाल, ह्यांच्या बाल्यात उत्तर प्रदेशातील ब्राह्मण मुळे देखील एखाद्या मौलवीच्या दारी जाऊन ‘अलिफ’ ‘बे’ ही मूळाक्षरे गिरवीत असत! म्हणून उत्तर प्रदेशात प्रथम वाडवडिलांची लिपी पुन्हा स्थापित करण्याची चळवळ करावी लागली. ‘नागरी प्रचारिणी सभा’ म्हणून जी विख्यात झाली, तिला प्रथम नागरी लिपीचा प्रचार हाती घ्यावा लागला. अर्थात उत्तर प्रदेशात भाषाशुद्धीची चळवळ महाराष्ट्रापेक्षाही अधिक अपरिहार्य होती. सिंधमध्ये तर सर्व व्यवहार उर्दू लिपीतूनच होत. म्हणजे सिंधीभाषेची लिपी उर्दू हीच ठरून गेली! ती इतकी की घरेदारे सोडून स्वतःच्या जन्मभूमीतून पाकिस्तानच्या निर्मितीमुळे देशोधडीला लागल्यावरही सिंधी लोक, - निदान त्यांच्यातील

बहुसंख्य लोक – आपल्याला देशोधडीला लावणाऱ्या लोकांची, उजवीकडून डावीकडे लिहिली जाणारी लिपी अद्यापही आपली लिपी समजतात!

सावरकरांच्या लेखनावरून असे दिसते की, त्यांना भाषाशुद्धीची अपरिहार्यता उत्तर प्रदेशातील शुद्धी-चळवळीवरूनच मनात भरली. या संग्रहातील पहिल्याच लेखात सावरकरांनी या सत्याचे कथन केले आहे. उत्तर हिंदुस्थानातील लोक जागृत होऊन अरबी-फारशी शब्द खड्यासारखे वेचून काढीत असता, मराठी भाषेत मात्र, शिवाजी महाराजांच्यासारखा मोहरा साडे तीनशे वर्षांपूर्वीच होऊन गेला असूनही अद्याप निदान शेकडा चाळीस तरी अरबी-फारशी शब्द भक्तमपणे राहावेत, याचे सावरकरांना वैषम्य वाटणे अगदी साहजिक होते. त्यातून त्यांना राजकीय कार्यापासून काही काळ सक्तीने अलिप्त रहावे लागल्याने, भाषाशुद्धी आणि अस्पृशोद्घार या दोन चळवळीवरच लक्ष केंद्रित करता आले.

सावरकरांचा स्वभाव हा जसा क्रान्तीकारकाचा आहे, तसाच तो केमालपाशा सारख्या सद्वेतुप्रेरित हुक्मशहाचाही आहे. एखादी गोष्ट त्यांनी हाती घेतली म्हणजे ‘शक्याशक्य’, ‘व्यवहार्य वा अव्यवहार्य’ यांचा विचार ते करीत बसत नसत. भाषाशुद्धीच्या बाबतीत काय, की पतितपावन चळवळीच्या बाबतीत काय, ‘अशक्य’ हा शब्द सावरकरांच्या कोशात नव्हता ! “शब्द वापरा की तो खढ झालाचा” “अनेक पर्याय प्रचारात आले, तर अखेर चांगले तेच टिकतील”। या सारखी त्यांची आग्रही सूत्रे पाहिली म्हणजे त्यांची अप्रतिहत कार्यपद्धती लक्षात येते. पण भाषा ही नदीच्या प्रवाहाप्रमाणे स्वतःची वाट कापते. पाटवणाप्रमाणे कृत्रिम तटबंदीतून वाहात नाही. त्यामुळे सावरकरांच्या सारख्या, अशक्य हा शब्दच माहित नसलेल्या, नेपोलियन-सदृश वीरालासुद्धा खढ शब्द काढून लावताना ज्या अनेक अडचणी आल्या त्या पाहाण्यासारख्या आहेत.

सावरकरांच्यापूर्वी भाषाशुद्धीचा झालेला प्रख्यात प्रयत्न जरी शिवाजी महाराजांचा राज्यव्यवहार कोश हा असला, तरी त्या नंतरही कारभाराच्या भाषेकरिता स्वभाषेतील कोश करण्याचे प्रयत्न झालेले आहेत. दुर्दैवाची गोष्ट म्हणजे, महाराजांच्या मंत्रिमंडळातील विख्यात पंडित रघुनाथपंत हणमंते यांचा कोशही आजच्या विद्यालयांतून आणि ग्रंथशाळांतून फारसा आढळत नाही. या प्रस्तावनेकरिता मी एका प्रख्यात ग्रंथालयात राज्यव्यवहार कोशाची चौकशी केली असता, तेथील त्रिपदवीधारी ग्रंथाधिकाऱ्याने माझ्यापुढे अर्वाचीन सरकारने करविलेला ‘पदनाम कोश’ आणून ठेवला! राज्यव्यवहार कोशाच्या आतापर्यंत केवळ दोन आवृत्याच निघाल्या आहेत ही गोष्टही अशुभसूचक आहे. एक आवृत्ती शके १८०२ मध्ये म्हणजे इ. स. १८८० मध्ये निघालेली आहे; तर दुसरी इ.स. १९५६ मध्ये निघालेली आहे. ही दुसरी आवृत्ती पुण्या-मुंबईच्या एखाद्या प्रसिद्ध विद्वत् संस्थेने काढलेली असेल अशी आपली कल्पना साहजिकच होते, पण ही सुंदर आवृत्ती, उर्दू आणि तेलगू भाषेने वेढलेल्या ‘मराठवाडा साहित्य परिषदे’ने काढलेली आहे! त्यांनी केंद्र सरकारच्या ‘शिक्षण मंत्रालयाकडे’ या संबंधात विनंती केली होती. परंतु “दिल्ली शिक्षण मंत्रालयाने या कामी आपली असमर्थता प्रकट केली. पत्र क्रमांक D – 2772 – M – 2/23, November 1955”. मराठवाडा साहित्य परिषदेने वीस वर्षांपूर्वी काढलेल्या या आवृत्तीला श्री. रामचंद्र गोविंद काटे यांची उपयुक्त प्रस्तावनाही आहे. या नव्या आवृत्तीमुळे तरी हा ऐतिहासिक महत्वाचा कोश सर्व विद्यालये आणि विद्यापीठे यांच्या संग्रहात आणि वापरात असावा, अशी सहाजिकच अपेक्षा होते. पण वस्तुस्थिती मात्र दुर्दैवाने तशी नाही.

या नंतरचा असाच राज-पुरस्कृत प्रयत्न म्हणजे विख्यात विद्याप्रेमी नरेश श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड यांच्या प्रोत्साहनाने स्थापन झालेल्या कोश मंडळाचा प्रयत्न होय. हा प्रयत्न केवळ महाराष्ट्रापुरता नसून अखिल भारताला उपयुक्त असा आहे. या कोशाचे नाव ‘श्रीसयाजीशासनशब्दकल्पतरु’. यात इंग्रजी, गुजराती, मराठी, संस्कृत, उर्दू, फारसी, हिंदी आणि बंगाली अशा आठ भाषांतील समानशब्द एकापुढे एक दिले आहेत. या ग्रंथाची उपयुक्तता वेगळी सांगण्याची गरजच नाही. अशा त-हेचा प्रयत्न त्या पूर्वीही झाली नव्हता आणि त्यानंतरही त्या तोडीचा झालेला नाही. रघुनाथपंत हणमंत्यांचा कोश आणि श्री सयाजीमहाराज-पुरस्कृत कोश यांचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे दोन्ही कोशांनी सोपेपणाला आणि सुटसुटीतपणाला दिलेले प्राधान्य हे होय. सयाजीमहाराज-पुरस्कृत ग्रंथ आकाराने आणि पृष्ठ संस्थेने प्रचंड आहे. त्याची प्रस्तावना साहजिकच गुजरातीत आहे. तीत म्हटले आहे...

“लांबा शब्दोने बदले टूंका शब्दोने पसंदगीनो प्रथम अंक आपवामा आव्यो छे; कारण के व्यवहारमां ते रुढ थवामां सरळ पडे छे.” रघुनाथपंडितांच्या कोशामध्येही सुगमतेला प्राधान्य देण्याचे हेच धोरण अवलंबिलेले दिसेल. दुर्दैवाने हिंदी आणि बंगाली भाषांत झालेल्या शुद्धीच्या चळवळीने सुगमतेला प्राधान्य दिले नाही. ‘वार्ताहार’ या ऐवजी ‘संवाददाता’, ‘सामना’ या ऐवजी ‘प्रतियोगिता’, ‘सेना’ किंवा ‘सैन्य’ या ऐवजी ‘वाहिनी’ हा, (कित्येक संस्कृतझांसही झटकन न समजणारा!) शब्द, या सारखे शेकडों क्लिष्ट शब्द भाषाशुद्धीच्या निमित्ताने बंगाली व हिंदी पंडितांनी आपआपल्या मुळच्या सुगम भाषांत आणून सोडले. त्यांनी जर शिवाजी महाराजांचा राजव्यवहार कोश आणि सयाजीराव महाराजांचा ‘शासन-शब्दकल्पतरु’ डोऱ्यापुढे ठेवला असता तर त्या दोन्हीही भाषा सामान्य लोकांच्या तोंडी सहज रुळल्या असत्या. पण ते काहीही असले तरी राज्यव्यवहारकरिता दोन विख्यात राज्यकर्त्यांनी मुद्दाम करवून घेतलेले हे कोश अव्हेसून आज यांत्रिक पद्धतीने बनविलेले जे क्लिष्ट शब्द रुढ करण्याचा प्रयत्न होत आहे तो अनिष्ट आहे. जे शब्द सुगम नाहीत, ते रुढ होण्याचा संभव नसतो.

सावरकरांच्या डोऱ्यांपुढे असलेला दुसरा महान प्रयत्न ‘अतातुर्क’ कमाल पाशा यांचा होता. सावरकर आणि कमाल पाशा यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील आणि पराक्रमातील साम्य शोधणे मनोरंजक होईल. या दोघांपैकी सावरकर हेच अधिक व्युत्पन्न आणि सुसंस्कृत होते. कमाल पाशाच्या विद्याव्यासंगासंबंधी त्याचा चरित्रकार लॉर्ड किनरॉस् म्हणतो, -

“Kemal’s own cultural background was scrappy. He had studied subjects ad-hoc, in periodic bursts of concentration-skimming through them, on occasion, to rationalize some intuitive preconceived notion. But he had never acquired the habit of systematic reading.”

यातील काही वर्णनच सावरकरांना लागू होण्यासारखे आहे. सावरकरही आपले स्वयंस्फूर्त विचार सर्वमान्य करण्याकरिताच वाचन करीत. पण त्यांची मूळची बुद्धी अत्यंत तीव्र आणि व्यासंगी होती. कमाल पाशा, सम्राट अकबराप्रमाणे, भोवताली पंडित गोळा करून त्यांच्याकडून आपल्याला हवे ते ज्ञान ओरबाढून घेण्यात तरबेज होता! त्याच्या भोवताली गोळा झालेल्या पंडितांत दोन पक्ष होते. एक पक्ष, ‘तुर्की भाषा सोपी केली म्हणजे झाले’ असा म्हणणारा होता, तर दुसरा पक्ष ‘तुर्की भाषेतील अरबी-फारसी शब्द काढून टाकून त्यांच्या जागी नवे तुर्की शब्द तयार करून योजावेत’ असे म्हणणारा होता. स्वतः कमाल भाषाशुद्धीच्या बाजूचा होता. पण त्यास अनुभव मात्र वेगळाच आला. त्याचा चरित्रकार लॉर्ड किनरॉस म्हणतो,-

“In time he realised that his linguistic operations were leading the Turkish language into a blind alley. It threatened to become a ‘mandarin’ language as artificial and incomprehensible to the ordinary Turk as that of the old ottoman ruling class. A halt was finally called...”

पण कमालपुढील समस्या सावरकरांच्या पुढील समस्यांठून फारच बिकट होत्या. भारतात भाषाशुद्धीकरणाला संस्कृतचा खजीना पाठीशी आहे. भारतातील सांस्कृतिक वाड्मय संस्कृतात आहे. आणि नागरी उर्फ बाळबोध लिपी त्या वाड्मयाची लिपी म्हणून अनेक शतके प्रतिष्ठा पावली आहे. बिचाऱ्या कमालने परकीय शब्द उपटून काढले तरी परकीय लिपीतून त्याची सुटका नव्हती. पण तो सावरकरांच्याप्रमाणे अप्रतिहतपणे स्वतःचा मार्ग चोखाळणारा होता. परक्यांचीच लिपी घ्यावयाची, तर मग रोमन लिपी घ्यावी, असे त्याने ठरविले. कारण त्यायोगे त्याचे मागासलेले तुर्की राष्ट्र अत्यंत पुढारलेल्या म्हणून विख्यात अशा युरोपीय राष्ट्र-कुटुंबात जाऊन दाखल होत होते! कमालने केलेली ही लिपी-सुधारणा महाराष्ट्र, मध्य प्रदेश, आंध्र प्रदेश, यांत तरी करण्याचे कारण नाही. महाराष्ट्राने तर नागरी अथवा बाळबोध लिपी हीच आपली वाड्मयीन लिपी अनेक शतकांपासून ठरविलेली आहे. पण दाक्षिणात्य भाषांचे काय? राष्ट्रैक्याकरिता देखील जेथे बंगाल आणि गुजरात आपापल्या लिप्या सोडावयास तयार नाहीत, तेथे तमीळ, तेलगू, मल्याळी या भाषा आपल्या लिप्या सोडायला कसच्या तयार होतात!

पण लिपी-सुधारणेतही सावरकरांनी लक्ष घातले असले, तरी मुख्य प्रश्न लिपीचा नाही. भाषा-शुद्धीचा प्रश्न हा अखेरीस परकीय शब्द, - विशेषतः परकीय राज्यकर्त्त्याचे शब्द, - स्वभाषेतून काढून टाकण्याकरिता नवीन शब्द बनविण्याचा ठरतो. ज्या परकीय शब्दांना स्वकीय शब्द उपलब्ध आहेत, त्यांचा प्रश्नच नाही पण ज्यांना मूळ भाषेत प्रतिशब्द नाहीत, त्यांच्याकरिता नवे शब्द तयार करण्याचा हा मुख्य प्रश्न ठरतो. हे शब्द तयार करताना मराठीचे मराठीपण आणि नित्याच्या भाषेचे सोपेपण नष्ट न करणे हे यातील मुख्य पथ्य होय. नुसता परकीय शब्द घालविला आणि त्याच्या ऐवजी संस्कृत कोश आणि व्याकरण यांच्या बळावर नवीन शब्द बनविला, एवढ्याने शुद्धीकरणाचे पुण्य पदरात पडेल, असे नव्हे! भाषेचे मूळ वळण न सोडता नवे शब्द तयार करणे हे अलबत्या गलबत्यांचे काम नव्हे, हे सत्य विसरल्यास भाषेची स्थिती काय होते, हे आजच्या वर्तमानपत्री भाषेवरून पदोपदी दिसते. प्रत्येक इंग्रजी किंवा फारसी शब्दाला अगदी त्याच स्वरूपाचा, - कधीकधी तर त्याच उच्चाराला जवळचा — शब्द तयार केलाच पाहिजे, हा हिंदी लेखकांचा आग्रह तितकासा ग्राह्य नाही. उदाहरणार्थ, Survey याला ‘सर्वेक्षण’ हा शब्द तयार करण्यात मूळ इंग्रजी शब्दाच्या जवळ जाण्याचा हास्यास्पद उद्दिष्टाव्यतिरिक्त कोणतेच उद्दिष्ट दिसत नाही! मराठीत तर साध्या ‘पहाणी’ शब्दाने या विचित्र ‘सर्वेक्षण’चे काम भागेल. हिंदीतील काही नवीन बनविलेले शब्द तर दुर्बोधही आहेत आणि अशुद्धही आहेत. उदाहरणार्थ ‘उप-अभियंता’ हा शब्द पहावा. पहिली गोष्ट म्हणजे यात संधी करण्याची जागा असूनही संधी केलेला नाही; आणि शिवाय, शब्द उच्चारल्याबोरोबर अर्थ लक्षात येत नाही, हे वेगळेच. आणखी एत चमत्कारिक गोष्ट म्हणजे, कोणताही उपसर्ग कोठेही लावून आपल्याला हव्या त्या अर्थाचा शब्द बनविता येईल की कल्पना! उदाहरणार्थ ‘अध-नियम’ हा हल्ली वापरात असलेला शब्द पाहा. हा शब्द By-laws ह्या अर्थी तयार केलेला दिसतो. पण ‘अधि’ या उपसर्गाचा अर्थ येथे अपेक्षित असलेल्या अर्थाच्या अगदी विरुद्ध आहे. हिंदी पंडितांनी काहीही केले तरी मराठी वृत्तपत्रांनी ते लगेच उचलण्याचे कारण नाही. पण आज प्रवृत्ती मात्र तशी दिसत आहे. याच्या मुळाशी, किंबहुना या शब्द-निर्मात्यांच्या सुप्त मनात, एक कल्पना आहे; ती म्हणजे निदान सर्व संस्कृतोद्भव भाषांत तेच शब्द चालू करणे! या देशातील प्रादेशिक भाषा या प्रतिष्ठित आणि वाड्मयसंपन्न भाषा आहेत. त्यांना

एकामेकींच्याजवळ ओढण्याच्या प्रयत्नात या सर्वांचेच रूप आणि डौल बिघडणार असेल, तर फायदा संशयित राहील आणि तोटा मात्र पदरात पडेल! अर्वाचीन मराठी गद्याला टिळक, चिपळूणकर, महादेव शिवराम गोळे, गडकरी, केळकर, फडके, अत्रे, खांडेकर यांच्या भाषाप्रभुत्वाने जे स्वाभाविक, पण अर्थवाही रूप आले आहे, ते हिंदी आणि बंगाली या दोर्धींनाही नाही. बंगालीत उच्च दर्जाचे ललित आणि वैचारिक साहित्य आहे. पण मराठी गद्याचा नैसर्गिकपणा त्याला नाही. आजच्या हिंदीची स्थितीही तीच आहे. आणि हिंदीतील शब्द उचलण्याच्या प्रवृत्तीमुळे मराठीची शुद्धता आणि ‘मराठीपण’ नष्ट होत आहे. साधा ‘स्वर्गीय’ हा शब्द घ्या. हिंदीत तो ‘स्वर्गस्थ’ ह्या अर्थाने वापरतात. मराठीत तो तसा वापरणे हास्यास्पद आहे.

नवशब्दनिर्मितीच्या या समर्थ्येत येथे याहून अधिक शिरता येत नाही. पण नवे शब्द तयार करणे हे मुळातच पुण्यप्रद आहे आणि तो कोणीही अपकृत लेखक करू शकतो’ या कल्पनेने अलिकडच्या मराठी गद्यात थैमान घातले आहे! या धोक्यासंबंधी भाषाशुद्धीच्या दोघा महाबुद्धिमान आणि समर्थ प्रवर्तकांनी परकीय शब्द बहिष्कृत करण्याइतकीच काळजी घेतली असती, तर हा धोका टळला असता.

पण या संदर्भात लेखकांचे आणि भाष – शुद्धी – प्रवर्तकांचे शैलीसंबंधीचे विचार, आहेत – त्याहून अधिक कडक आणि सूक्ष्म हवेत. हे विचार भाषाशुद्धीच्या काळाच्या पूर्वीपासूनच असावेत तितके शास्त्रशुद्ध नाहीत. “भाषा अलंकारिक आणि संस्कृत प्रचुर असेल, तरच तिला शैली आहे. आणि साधी, सरळ, टोकदार असेल, तर तिला शैली नाही” अशी कल्पना मराठीत निदान गेल्या दोन पिढ्या तरी रुढ आहे. ‘टिळकांचे विचार तेजस्वी होते पण केळकरांच्याप्रमाणे त्यांना शैली मात्र नव्हती’ [एखाद्या पंडिताने याच्या विस्तृदही मत दिलेले सुदैवाने आढळले टिळक लेख संग्रहाला (अँकडमी पुरस्कृत) तर्कीर्ती लक्षणशास्त्री जोळी यांनी लिहिलेली सुंदर प्रस्तावना हे त्याचे एक उदाहरण होय.] ही समजूत मराठीत कित्येक वर्षे रुढ आहे, आणि पुनःपुनः व्यक्त केली जात आहे. शैलीसंबंधीची ही कल्पना कृत्रिमतेकडे झुकणारी आहे. आणि तेजस्वितेला कमी महत्त्व देणारी आहे. तेजस्विता आणि डौलदारपणा या दोहोंचे एकत्र वास्तव्य चिपळूणकरांच्या भाषेत आढळे. पण कधीकधी विचारांचे व त्यांच्या मागील कळकळीचे महत्त्व एवढे असते की अलंकारिकता ही त्यांच्या संगतीत विसंगततच ठरते. टिळकांची जागा अलंकारिक असती तर ती इतकी परिणामकारक राहिलीच नसती, असे देखील म्हणता येईल. साधेपणा, तळमळ आणि टोकदार शब्द योजना यांचे महत्त्व आमच्या टीकाकारांनी तरी घ्यावे तितके लक्षात घेतलेले नाही. या बाबतीतील बेन जॉन्सन् [बेन जॉन्सन [१५७२ ते १६३७]] याचे सूत्र लक्षात घेण्यासारखे आहे. तो म्हणतो,

“We must not be too frequent with the mint nor fetch words from the extreme and utmost ages; but the eldest of the present and newest of the past language is best.”

बेन जॉन्सन्चे हे सूत्र सुमारे चार शतकांपूर्वीचे व म्हणून कालातीत म्हणावे, तर अगदी अलीकडे अमेरिकेतील अॅसोसिएटेड प्रेसने आपल्या पत्रकारांसाठी जे ‘स्टाइल बुक’ प्रसिद्ध केले आहे, त्यातही नेमका या सूत्रावरच भर दिला आहे. “सर्वसाधारणपणे जो शब्द सर्वांना समजतो तो मान्य करावा.” यावर भाष्य करताना पुण्याच्या ‘सकाळ’ पत्राने म्हटले आहे, “शब्द किलष्ट, बोजड, दुर्बोध नकोत, पण त्यात केवळ नादमाधुर्यही नको. नादमधुर शब्द कानाला गोड लागतात, पण आपल्याला जे सांगावयाचे आहे ते त्यातून प्रभावीपणे व्यक्त होत नसेल, तर थोडा वेळ कानाला आनंद देण्यापलिकडे त्यातून काहीही साध्य होत नाही. बेन जॉन्सन् आणि अमेरिकन अॅसोसिएटेड प्रेसचे अगदी अलिकडचे ‘स्टाइल बुक या दोहोंतही युक्त झालेले तत्त्व लक्षात घेतले, तर टिळकांची भाषा ही आदर्श भाषा ठरते. दोन पिढ्या दुर्लक्षित्या गेलेल्या या सत्याकडे येथे लक्ष वेधण्याचे मुख्य कारण म्हणजे परकीय शब्द हाकलण्याच्या नादात नेमके या

तत्त्वाकडे दुर्लक्ष होण्याचा धोका आहे. अशा प्रकारचे दुर्लक्ष आजच्या हिंदीने सर्वात जास्त केले आहे. पण हिंदीतील शब्द जसेच्या तसे उचलण्याकडे आजच्या मराठी लेखकांचा विशेष कल दिसून येतो! आपल्याकडे विष्णूशास्त्र्यांच्या काळापासून ‘टीका’ हा शब्द ‘क्रिटिसिझम्’ ह्या अर्थी वापरला गेला आहे. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, नरसिंह चिंतामण केळकर, वामन मल्हार जोशी यांनाही हा शब्द पुरेसा समर्पक वाटत असे. त्याच्या ऐवजी ‘समीक्षा’ ‘विमर्श’ – ‘आलोचना’ हे शब्द केवळ हिंदीत वापरतात म्हणून आम्ही वापरण्यास सुरुवात केली! ‘कादंबरी’ हा कर्णमधुर आणि इतिहास-संपन्न शब्द मराठीत रुढ असताना, हिंदीतील ‘उपन्यास’ हा संशयास्पद शब्द वापरण्याकडे आज कित्येकांचा कल आहे. नवीन शब्द करणे अथवा अन्य भाषेत केलेला दिसताच उचलणे, या प्रवृत्तीकडे भाषाशुद्धीचा आढावा घेताना लक्ष वेधल्याशिवाय गत्यंतर नाही. म्हणूनच, या मुद्याचा एवढा विस्तार करावा लागला. कारण परदेशी शब्द वापरणे एवढाच काय तो भाषेसंबंधीचा गुन्हा होय अशी कल्पना झाल्यानेच वर दर्शविलेले भाषिक दोष वाढत आहेत.

बेन जॉन्सनच्या सूत्राला आजच्या मराठीपुरते पुढील रूप देता येईल. भाषाशुद्धीची समस्या ही केवळ राजकीय प्रतिकाराची समस्या नव्हे की संस्कृत पंडितांकडे सोपविण्याचीही कामगिरीही नव्हे. ज्याला भाषेच्या नाद-वैशिष्ट्यासंबंधी आणि परंपरेसंबंधी हळुवार जाणीव आहे, तोच अवश्य तेथे योग्य शब्द तयार करू शकेल. म्हणजे हा विद्वतेचा आणि परकीयांच्या प्रतिकाराचा प्रान्त नसून, भाषाविषयक हळुवारपणाचा किंवा Sensitivityचा प्रान्त आहे. परकीय मिशनच्यांच्या किंवा अँग्लो-इंडियन अंमलदारांच्या भाषेला आपण हसत होतो, ते त्यांच्या भाषेत परकीय शब्द होते म्हणून नव्हे, तर त्यांच्या भाषेचे वळणच परकीय होते म्हणून होय. मराठीचा मराठीपणा नुसत्या शब्दसंग्रहात नाही; तर एकंदर वळणात आहे, या सत्याचा विचार करणे म्हणजे भाषा-शुद्धीचा निषेध नव्हे, तर भाषाशुद्धीचा विस्तार होय.

भाषा-शुद्धीच्या चळवळीत भाषाशुद्धीखेरीजही काही चळवळी शिरल्या. त्या भाषाशुद्धीला खरोखरच आवश्यक आहेत की नाहीत, याचाही फेर विचार व्हावयास हवा. हिंदीतील किंवा बंगालीतील शब्द जसेच्या तसेच घेण्याने अखिल भारताची एक भाषा निर्माण करण्यास मदत होईल, ही कल्पना त्यापैकीच होय. आपली मूळ भाषा या चळवळीने किलष्ट किंवा ‘अमराठी’ होत असली तरी अन्य भारतीय भाषांतील शब्द घ्यावेत की काय, हा प्रश्न विचार करण्यासारखा आहे. काही लोकांची कल्पनाशक्ती तर इतकी पुढे धावते की, काही काळाने प्रादेशिक भाषा लुप्त होऊन हिंदुस्थानात एकच भाषा उरेल! अशी त्यांची वेडी आशा असते. हिंदुस्थानसारख्या खंडप्राय देशात प्रादेशिक भाषा राहणारच; नव्हे त्या राहणे इष्टही आहे. ‘बारा कोसावर भाषा बदलते’ अशी एक जुनी म्हण आहे. आणि ज्यावेळी प्रवास-साधने कमी होती आणि कमी वेगवान होती, त्या वेळीतर या म्हणीतील सत्य आजच्याहून कितीतरी पटींनी अधिक अनुभवास येत असे, हे भाषिक आणि भौगोलिक सत्य आहे. ‘एकराष्ट्रीयत्व’ कितीही अगत्याचे असले तरी भौगोलिक वस्तुस्थितीवरून ते उड्हाण करू शकणार नाही. या देशात आंतरप्रांतीय व्यवहाराची एक भाषा अवश्य हवी – नव्हे हिंदी ही जशी भाषा अनेक शतके आहेही, पण त्याचा अर्थ ती भाषा प्रादेशिक भाषांची जागा घेऊ शकेल असा नव्हे. युरोपांत आमच्या एक दोन जिल्ह्याएवढे देशही आपल्या भाषा व आपले वाड्मय जतन करताना दिसतात व ते रास्ताही आहे. समजा आपण राजकीय फायद्याकरिता प्रादेशिक भाषांचा बळी देण्याचे ठरविले, तरी त्यात आज आहे त्या वाड्मयाचे आपण काय करणार! की त्याचाही बळी देणार? अखिल भरतखंडाला राज्यव्यवहाराकरिता किंवा अुच्च अध्यापनाकरिता एकच भाषा ठेवण्याची कल्पना ‘अेस्परॅटो’सारखी कृत्रिम भाषा निर्माण करण्याइतकीच हास्यास्पद आहे. प्रादेशिक भाषा जिवन्त राहूनही आंतरप्रांतीय व्यवहाराकरिता हिंदीचा उपयोग अपरिहार्य आहे. आज इंग्रजीचे स्थान आणि काही

शतकापूर्वी संस्कृतचे स्थान विद्वानांपुरते तरी तेच होते. पण संस्कृत पंडितांनी किंवा इंग्रजी-शिक्षितांनी प्रादेशिक भाषा नष्ट करण्याचे ध्येय कधीच समोर ठेवले नाही. हिंदीच्या अभिमान्यांनाही ते ध्येय समोर ठेवलेले नाही.

या सर्वांच्या मूळाशी एक मूलभूत भाषिक प्रश्न आहे. भाषा ही पंडितांनी बनवावयाची असते, की नवीच्या प्रवाहाप्रमाणे ती आपोआप वळण घेत असते? डॉ. रघुवीर यांनी भाषेकडे केवळ यांत्रिक दृष्टीने पाहिले असे खेदाने म्हणावे लागते. कचेरीच्या एका खोलीत बसून, संस्कृत कोश आणि व्याकरण शेजारी ठेवून तयार केलेले शब्द कोणत्याच भाषेचे शब्द होणार नाहीत! धड संस्कृतचेही नाहीत, हिंदीचेही नाहीत, आणि मराठी-गुजराथी या सारख्या प्रसिद्ध प्रादेशिक भाषांचेही नाहीत. त्यांच्या किलष्टेमुळे आणि कृत्रिमतेमुळे ते रुढ होण्याचा संभव बेताचाच आणि रुढ झालेच तर त्या भाषांचे सौन्दर्य वाढविण्याएवजी कुरुक्षेत्राच वाढविण्याचे कार्य ते शब्द करतील.

आणखी एक धोका अनेकदा दाखवून देण्यात आला आहे. मूळ भाषेत सुंदर, रुढ स्वदेशी शब्द असूनही, शब्दनिर्मितीच्या उत्साहात नवीन शब्द तयार करण्याचा वा हिंदीतून उचलण्याचा सोस गेली काही वर्षे वाढत आहे! ‘चिंरजीव’ शब्द रुढ आणि कर्ण-मधुर असूनही त्याएवजी ‘सुपुत्र’; ‘तीर्थरूप’ हा काव्यात्मक शब्द अशिक्षीतांसदेखील परिवित असूनही त्याएवजी ‘पिताजी’ शब्द वापरणे; परीक्षेच्या प्रश्न-पत्रिकेत ‘पुढील शब्दांचे व्याकरण सांगा’ म्हणण्या ऐवजी ‘निम्न-लिखित शब्दांचे व्याकरण सांगा’ असे लिहिणे, ‘समारंभ’ या ऐवजी ‘समारोह’, ‘साजरा झाला’ या ऐवजी ‘संपन्न झाला’, असल्या नावीन्याने मराठी भाषा सुंदर होत आहे की बिघडत आहे, याचा विचार नाविन्य आणि अनुकरण यांच्या वेडाने आपण विसरत चाललो आहोत. अखिल भरत खंडाची भाषा कधी काळी एक होणे शक्य आहे असे गृहीत धरले तरीही, आपल्या इतिहास प्रसिद्ध भाषा किलष्ट आणि कुरुक्षेत्र करणे क्षम्य ठरणार नाही.

या भाषा-शुद्धीच्या आढाव्यात भाषाशुद्धीच्या मार्गातील काट्याकृत्यांचाही विचार करणे अपरिहार्य झाले. भाषाशुद्धीचे प्रवर्तक स्वातंत्र्यवीर सावरकर आणि डॉ. माधवराव पटवर्धन हे दोघे जितके बुद्धीमान तितकेच आग्रही होते. अऱ्लोपथीच्या शास्त्रात ज्या प्रमाणे एक रोग बरा करताना दुसरा एखादा रोग उद्भवण्याचा धोका उघड्या डोऱ्यांनी पत्करतात, तशीच त्यांची कार्य-पद्धती होती. एक ऐतिहासिक प्रमाद दूर करीत असता इतर काही भाषिक तोटे झाले तरी त्याची हे उभय विद्वान क्षिती बाळगित नसत. त्या त्यांच्या स्वभावात जसा एक पराक्रम होता तसेच अन्य काही धोकेही होते. त्या धोक्यांचा विचार केल्याशिवाय मराठीतील भाषाशुद्धीचा आढावा पूर्ण होणार नाही. पण म्हणजे त्याचा अर्थ सावरकरांच्या धडाडीचे आणि कुशाग्र बुद्धीचे भाषेच्या क्षेत्रातील कार्य कोणी कमी लेखतील असा नव्हे. या लेख-संग्रहातील एकेक लेख म्हणजे जणू जळता पलीता आहे. त्यातील प्रतिपादनाने कोणीही भाषाभ्यासकाला आपल्या मतांचा आणि समजूतीचा पुनर्विचार करावा लागेल. मराठी भाषेतील, शुद्धी चळवळीला जेवढे झुंजार नेते लाभले तेवढे हिंदुस्थानातील अन्य कोणत्याही भाषेला क्वचितच लाभले असतील. आणि मदनलाल धिंग्रासारख्या निधड्या छातीच्या वीराला स्फूर्ती देणारा, भारतातील अनेक ‘धिंग्रांना’ पुस्तकाच्या वेणुनातून पिस्तुले पाठविणारा, काळ्या पाण्यावरील अंधार कोठडीतही भिंतीवर महाकाव्य लिहिणारा हा असामान्य वीर, अंदमानातून सशर्त सुटका होताच एखाद्या भाषेच्या प्राध्यापकाला शोभावी अशी चळवळ तितक्याच एकनिष्ठपणे हाती घेतो, हा एक विलक्षण चमत्कारच मानावा लागेल! शिवाजी महाराज, लेनिन, कमाल पाशा यांच्या सारखे अनेकांगी प्रतिमेचे वीरच सावरकरांच्या तुलनेसाठी आठवावे लागतील, आणि

अशा असामान्य क्रान्तीकारकांच्या कर्तृत्वातही सावरकरांचे कर्तृत्व असामान्य ठरेल. भाषाशुद्धीच्या समालोचनाच्या निमित्ताने सावरकरांच्या ऐतिहासिक कर्तृत्वाचेही स्मरण झाल्याशिवाय रहाणार नाही.

सावरकरांच्या भाषा-शुद्धीविषयक लेखांचे पुनर्मुद्रण करून ‘साहित्य संस्कृती मंडळा’ने केवळ भाषा-शुद्धीच्या कार्यालाच हातभार लावला आहे असे नव्हे, तर एका असामान्य महाराष्ट्रीय वीराच्या चरित्राचे पुनःस्मरण करून दिले आहे. त्याबद्दल साहित्य संस्कृती मंडळाचे अभिनंदन करणे जरुर आहे. त्यांच्या ह्या पुण्यकर्मात त्यांच्या हाताला हात लावण्याची संधी मला त्यांनी दिली त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

३ नोव्हेंबर १९७७.
पुणे विद्यापीठ परिसर,
पुणे ७.

श्रीकृष्ण के. क्षीरसागर

• •

मराठी भाषेचे शुद्धीकरण

[पूर्वार्ध]

१. गेल्या अडीचशें-तीनशें वर्षांत म्हणजे मराठी भाषेच्या ऐतिहासिक कालांत तिच्यावर बाटून जाण्याचा प्रसंग, ती भाषा बोलणाऱ्या लोकांवर बाटून जाण्याचा प्रथम प्रसंग कोसळला तेव्हांच आला होता. अल्लाअुद्दीन खिलजीने दक्षिण देश जिंकल्यानंतर मुसलमानी धर्म हिंदु लोकांस आपले कह्यांत आणण्याचा दीच्य व प्रसंगी क्रूर यन्हे जेव्हां करीत चालला व जेव्हां त्याच्या अध्यंद्राच्या अंधुक अुजेडांत हिंदु राज्यश्रीस आपला दिवस मावळला हें स्पष्ट दिसून येअून तिचें मुख म्लान झाले तेव्हांच मुसलमानी भाषा हिंदु भाषेसहि आपले कह्यांत आणण्याचा प्रयत्न करू लागली.

मुसलमानांची अशी भाषाच नाही

२. मुसलमानांनी हिंदुस्थानांत स्वतःची अशी कोणतीहि भाषा आणली नाही. मुसलमान हे कांहीं अंगिलिश लोकांसारखे अेकाच राष्ट्राचे लोक नसल्यानें त्यांची सञ्चांची मिळून मुळीं अेक भाषा अशी नव्हतीच. पठाण, तुळ्य, आरब, अिराणी अित्यादि ज्या अनेक जाति व राष्ट्रे वेळोवेळी हिंदुस्थानांत स्वाच्या करून आलीं त्यांच्या पुश्तु, अिराणी अित्यादि निरनिराळ्या भाषा होत्या. अितकेंच नव्हे तर त्या भाषांत परस्पर द्वेष व तिरस्कार मराठी नि अिंग्रजी भाषांमध्ये वसत आहे त्याहून अधिक वसत होता. असें सांगतात की, महंमद पैगंबराकडे अेकदां अेक परदेशीय मनुष्य आला. महंमदानें आरबी भाषेत विचारले, ‘तूं कोण?’ त्यानें पुश्तु भाषेत अुत्तर दिले “मी अेक पठाण आहें. आमचा देश अिराणच्या पलीकडे आहे.” महंमदास त्या पठाणाचे ते कंठ्य व घोगरे शब्द ऐकून व ते न समजल्यानें थोडीशी चीड येअून तो म्हणाला, “या अल्ला ! हीच ती नरकांतली भाषा !”

३. आरबी, अिराणी, पुश्तु अित्यादि भाषांत अितके वितुष्ट असतांहि आरबी ही मुसलमानांच्या धर्मग्रंथाची-कुराणाची-भाषा असल्यानें व कुराण केवळ आरबींतच वाचले जावें, अस्थ न कळला तरी त आरबींत वाचले जावें, अितकेंच नव्हे तर त्यांचे भाषांतर करणे व तें वाचणे ह्या दोन्ही कुराणवाचनाच्या स्थलीं विकल्प होअूं शकत नाहीं, त्या प्राथ्यना देवास पोंचत नाहींत, असें म्हणणारे व कांहीं तर कुराणाचे भाषांतर करणे पाप आहे असें प्रतिपादन करणारे मौलवी अजूनहि शेंकळ्यांनी सहस्रांनी जिवंत असल्यानें मुसलमानांच्या सञ्च भाषांवर आरबीचा पगडा बराच बसलेला होता. अरबस्थानांतून मुसलमान जेव्हां अिराणांत घुसले नि सञ्च अिराणभर आपल्या धर्माचा फैलाव कांहीं तलवारीनें, कांहीं आमिषानें नि कांहीं अुपदेशानें करीत, त्यांनी अिराण मुसलमानमय करून टाकिले तेव्हां अिराणांतील कमावलेल्या पुरातन नि सुंदर अिराणी भाषेनें आरबी भाषेवर धार्मिक क्षेत्र सोडून अितर सञ्च विषयांत आपले पूर्ण वर्चस्व स्थापित केलें.

अखिल मुसलमानांची अेक भाषा होणें शक्य दिसत नाही

४. पश्चियन व अरेबियन या दोन भाषां आजकालच्या मुसलमानी राष्ट्रांतील मुख्य भाषा होत. मुसलमानी संस्कृतीचे हे दोन आधारस्तंभ होत. परंतु लॅटिन व ग्रीक या दोन भाषा जरी युरोपीय

संस्कृतीच्या मुख्य आधार आहेत तरी युरोपची अेक भाषा आहे असें जसें म्हणतां येत नाहीं तसेंच मुसलमानांची म्हणून अेक भाषा आहे व होती हेंहि आरबी व पश्चियन भाषेंत त्यांची संस्कृति व्यक्त झालेली आहे म्हणून म्हणतां येत नाहीं. त्यांतहि पूच्चीची धम्वेडी भावना संपून आतां राष्ट्रीय भावनेचा अुदय जसजसा होत जात आहे तसतसा ज्या त्या मुसलमानी राष्ट्रास आपआपल्या राष्ट्रीय भाषेचा अभिमान आरबीपेक्षांहि अधिक वाटत आहे. तुक्कस्थानानें तर तुक्की भाषेवरील आरबी भाषेचे वच्चस्व झुगारण्याची अुघड प्रतिज्ञा केली असून शाळेतून आरबी शिकविणे बचाच अंशीं बंद केलें आहे. अफगणिस्थानानेंहि आपले राजकीय लिखित पश्चियन वा आरबींत ठेवण्याचे बंद करून पुश्टुत ठेवण्यास सुरवात केली आहे. अशा रीतीने सच मुसलमानांची अेक भाषा अशी कधींच नव्हती हें जितके खरें आहे तितकेच हेंहि खरें आहे कीं, ती तशी होअून सच मुसलमान आरबीसच आपली अेक भाषा करतील हें शक्य नाहीं. ही ‘पॅन इस्लामी’ धम्वेडी आशा सफल होण्याचे यापुढे तर मुळींच चिन्ह दिसत नाहीं.

अुन्दूची अुत्पत्ति

५. मुसलमानांस त्यांची अशी कोणतीच अेक भाषा नसल्याने त्यांच्या टोळ्या व सैन्य जेव्हां हिंदुस्थानांत स्थिर होअूं लागले व राज्ये स्थापूं लागले तेव्हां तेथील लोकांच्या भाषांशीं त्यांच्या टोळ्यांच्या भिन्न भाषा भेसळ होअूं लागल्या. कोणत्याही राष्ट्रास जित राष्ट्रांत राज्य चालविण्यासाठीं अवश्य असणारे विचारांचे दळणवळण दोन रीतींनी करितां येते. एक तर जित राष्ट्रावर आपली भाषा लादून किंवा आपण त्यांची भाषा शिकून. मुसलमानांसारख्या मूठभर लोकांनी या देशांत पिढ्यान्पिढ्या स्थिर वसाहती केल्यानें, त्यांच्यांत मुख्य भरणा येथील हिंदु समाजांतील धम्भ्रष्टांचाच असल्याने व त्यांच्या संस्कृतींत व भाषेंत हिंदु संस्कृतीवर वा भाषेवर पूच्च वच्चस्व स्थापण्यातितके बळ वा श्रेष्ठत्व मुळांतच नसल्याने त्यांस हिंदु लोकांचीच भाषा शिकून येथें राज्य करावें लागलें.

परंतु आज अंगिलिश लोकांचे घरी चाकरी करणाऱ्या बबन्जींची भाषेच्याविषयीं जी स्थिती होते अशीच स्थिती मुसलमानांनी शिकलेल्या हिंदूंच्या भाषेची झाली. बबन्जी लोकांशी बोलतांना साहेब हिंदींतच बोलतात, पण नामे विशेषणे तेवढीं अंग्रेजी डढपून देतात, तसेंच मुसलमानांनी हिंदु नोकरांशीं बोलतांना हिंदी भाषेंत आपल्या आरबी, पश्चियन व तुक्की भाषेंतील नामे व विशेषणे घुसडून दिलीं. त्यायोगानें जशी अंग्रेजीपासून ‘बबन्जी अंगिलिश’ अुत्पन्न झाली त्याचप्रमाणे हिंदी भाषेपासून अुन्दू भाषा अुत्पन्न झाली. अुन्दू या शब्दावरूनच त्या भाषेच्या खेचरी प्रकृतीचा बोध होतो. मुसलमान लोक, प्रथम मुसलमानी सैनिक संघ, हिंदुस्थानांत घुसल्याने त्यांच्या सैन्यशिबिरांत हजारों हिंदु नोकरचाकर दासदासी यांच्या संघटनाने हिंदी भाषेचा प्रचार होअून आणि त्यांतच बोलतां बोलतां अरबी व पश्चियन प्रयोगांची, नामांची वा विशेषणांची भर पडून विकृत हिंदी अस्तित्वांत आली; ती “छावणींतील हिंदी,” म्हणजेच अुन्दू हे नांव पावली. कारण अुन्दू या शब्दाचा तुक्की अन्थ लष्कर-सेना असा आहे. अंगिलिशमध्ये ‘होड’ हा शब्दहि त्यांचेंच रूपांतर होअून घुसला आहे

मुसलमान लोक प्रथमतः पंजाबच्या वा सिंधच्या बाजूस घुसून दिल्लीपाशीं स्थिरावल्याने त्यांना तिकडे अत्यंत साधारण असलेली हिंदी भाषा अन्थात् हिंदीच्या त्या काळच्या पूच्चस्वरूपांतच शिकावी लागली. म्हणून आजकाल मुसलमान हिंदुस्थानात जी भाषा बोलतात ती वास्तविक हिंदीच आहे. अुत्तर हिंदुस्थानांत काशीपासून वर मोठमोळ्या ब्राह्मण पंडितांचे घरींहि बायकांपोरांपन्यंत हिंदु लोकांची हिंदीच मातृभाषा असल्याने त्यांना हें सांगावें लागत नाहीं कीं मुसलमान जी भाषा बोलतात ती हिंदीच, हिंदु

लोकांचीच, होय. परंतु आपल्या दक्षिणेकडे हिंदु लोक मराठी व कानडी आदि भाषा बोलत असल्याने ओकदा मुसलमान केळां केळां हिंदी बोलून लागला तर आपल्यांतील शेंकडे लोकांना वाटते की हीच “मुसलमानी भाषा” होय. पण ही फार मोठी चूक आहे, “अधर आओ, अुधर जाओ” ही मुसलमानी भाषा नसून हिंदूची हिंदी भाषा होय.

अुन्दू म्हणजे विकृत आणि म्लेंछीकृत हिंदी

६. खरें पाहतां अुन्दू ही देखील भाषा नसून हिंदी भाषेचें तें ओक विकृत रूप आहे. अुन्दूचे सञ्च विभक्ति प्रत्यय, बहुतेक नामें विशेषणे, सञ्च धातुसाधिते, लिंगविचार, म्हणी, वाक्य रचना, सञ्च व्याकरण अगदीं हिंदी आहे. केवळ तिच्यांत सूच्याला ‘आफताब’ म्हणतील, राज्यक्रांतीला ‘अिन्कलाब’ म्हणतील, गुस्तला ‘अुस्ताद’ म्हणतील. म्हणजे नामें नि कांहीं विशेषणे तेवढीं परकीय आरबी वा पश्चियन आहेत. तींहि अगदीं अलिकडे मुसलमानांत हिंदु संस्कृतीच्या विरुद्ध जेव्हां दुराग्रह अुत्पन्न होऊन लागला तेव्हांपासून जाणूनबुजून घुसडण्यांत येऊन लागलीं. आतां निजाशाहींतील मुसलमानी विश्वविद्यालयांत तर अुन्दूला हिंदी भाषेपासून जितकी दूर नेववेल तितकी नेण्याचा भगीरथ प्रयत्न सुख झालेला आहे! परंतु हिंदी आंब्याच्या बीजापासून झालेल्या झाडाला अरेबियांतील रेतीचे कितीहि खत घातलें तरी तें झाड जिवंत राहील तोपच्यांत हिंदी आंब्याचेंच राहणार हैं अुघड आहे.

हिंदीची दुःस्थिती

७. तथापि हिंदी भाषेच्या बुडाशीं हैं अरेबियन रेतीचें खत घालीत जाण्याचा हा क्रम ओकसारखा चालून राहिला तर ती हिंदी भाषा लवकरच मरणोन्मुख होआले हैं अुघड आहे. पंजाबांत, अुत्तर हिंदुस्थानांत वा सिंधमध्ये हे संकट त्या त्या भाषांचा गळा कसें व किती घट्ट दाबतें झालें हैं त्या त्या भाषांतून शेंकडा ५० वर शब्द अरेबियन वा पश्चियन वा तुकी पडतात व त्या शब्दांच्या तडाक्यांतून सुटण्याचा प्रयत्न करितांनाहि तिकडील पुढाच्यांस तो साधत नाहीं ह्यावरूनच अुघड होतें. असें कित्येक आच्यसमाजी पुढारी आहेत कीं, ज्यांच्या मनांतून पंजाबी व हिंदी भाषेस या अरेबियन भाषेच्या हल्ल्यांतून वांचवावें व हिंदु भाषा पुनः ‘शुद्धीकरणाने’, शुद्ध करून घ्यावी असें आहे. परंतु हे शुद्धीकरणाचे विचारही ते प्रकट करावयास गेले कीं त्याच अरेबियन शब्दांस शरण रिघाल्याविना त्यांस ओक वाक्यहि लिहितां येत नाहीं नि तेंहि पश्चियन अुलट्या लिपींत! तिकडे हिंदु लिपी तर ठार मारली गेली! सिंधमध्ये रामायणसार धार्मिक लोक वाचतात व गीतेची सिंधी टीका पठण करितात, पण ती पश्चियन ‘अलेफ बे, ते’ च्या लिपींत!! नागरी व अन्य हिंदु लिपी सुशिक्षितांच्या सहजांत ओळखितां येआले, लिहिता तर ओकाद्यालाहि येणार नाहीं.

मराठीवरील प्रथम संकट आणि त्याचा प्रथम प्रतिकार

८. हीच स्थिती अल्लाअुद्दीन खिलजी दक्षिणेंत आल्यानंतर दाक्षिणात्य हिंदु भाषेची झाली असती, जवळ जवळ होतहि आली होती. परंतु श्रीशिवरायांच्या स्वराज्यस्थापनेच्या प्रयत्नाने जी हिंदु जनतेंत नवजीवनाची लाट अुत्पन्न झाली तींत व त्यायोगें ही दुःसह स्थिती संपून मराठीवरचें पहिले संकट टळलें. महाराजांनीहि रघुनाथ पंडितांकरवी राज्यव्यवहार कोश रचवून, राजलिखित मराठींत ठेवावयास प्रारंभ करवून नि संस्कृत भाषेच्या अभ्यासास अुत्तेजन देअून मराठीस मुसलमानी कचाटींतून सोडविण्याचा प्रयत्न केला. त्याचा परिणामहि हलू हलू होऊन नानासाहेब पेशव्यांच्या अुत्तर हिंदुस्थानांतील पत्रांत वा अंतीं

मोरोपंताच्या शुद्ध, सरळ व म्लेंच्छ शब्दसंपन्कानें अकलुषित असलेल्या सुंदर कवितेंत दिसून येणारे शुद्ध स्वरूप मराठीस लाभूं लागले. परंतु स्वराज्यक्षयानंतर ही भाषाशुद्धीची चळवळहि पुन्हां बंद पडली. श्रीशिवरायापासून मोरोपंतापन्यांत मराठींतून मुसलमानी शब्दांची अुचलबांगडी करण्याचे प्रयत्न चाललेले असतांहि तीत राजकीय व व्यावहारिक विषयांवरील अनेक शब्द अितस्ततः लपून-छपून राहून गेले ते तेव्हांपासून आजपन्यांत तसेच राहिले आहेत.

मराठीवर दुसरे संकट आणि त्याचा दुसरा प्रतिकार

९. मराठी भाषेवर मुसलमानी हल्ल्यानंतर परकी भाषेचा हल्ला अिंग्रजी भाषेचा झाला. परंतु पहिला मुसलमानी हल्ला परतविण्याचें श्रेय जसें श्रीशिवाजी महाराज व त्यांचे अुत्तराधिकारी यांनी संपादन केले, त्याचप्रमाणे मराठी भाषेवरील हा हल्ला परतविण्याचें श्रेय घेऊन निबंधमालाकारांनी स्वतःच मराठी भाषेचे शिवाजी ही अन्वथक पदवी संपादिली. शास्त्रीबोवांनी जागृत केलेल्या स्वराष्ट्राभिमानाचें पाणी महाराष्ट्रीय लेखणीस लागतांच प्रत्येक वाक्यांत अिंग्रजी शब्द घुसऱ्याने देण्यांतच ज्ञानाची व सुधारणेची परमावधि मानणाऱ्या छचोर लोकांच्या विटाळापासून ती बरीच अलिप्त राहिली व ती परंपरा पुढे चालत आज अुभ्या हिंदुस्थानभर व्यावहारिक तर काय, परंतु शास्त्रीय परिभाषेंतील शब्दहि शक्य तों अिंग्रजी न आणतां स्वभाषेंतीलच असले पाहिजेत असा पक्का निधार नि त्याप्रमाणे थोडीबहुत कृतीहि हळू हळू होऊं लागली आहे.

अिंग्रजी भाषेचा हल्ला येतांच तो परतविण्याची व्यवस्था केली गेली असल्यानें वास्तविक पहातां मराठी भाषेचें हें दुसरें शुद्धीकरण करण्यास फारसे प्रयास पडले नाहीत. परंतु मुसलमानी शब्दांचें वन्चस्व मराठीवर अितके भयंकर व अितके दीघकालपन्यांत टिकले कीं त्यांची हकालपट्टी करण्याचे प्रयत्न पूर्वी झालेले असतांहि मध्ये ते अगदीं शिथिल होऊन पडल्यानें आज पुनः तेंच करणे अपरिहाय होऊन बसलेले आहे. आज मराठी भाषेच्या शुद्धीकरणाची खटपट आम्हीं करावी म्हणतों तें शुद्धीकरण विशेषतः या मुसलमानी शब्दांपासून होय. हे मुसलमानी शब्द आपल्या घरादारांत चोरांसारखे शिरून धन्यासारखे शिरजोर होऊन बसलेले आहेत.

परकीय शब्दांची स्वकीय शब्दांवर होत असलेली कुरघोडी

१०. अुदाहरणाच्य ‘मालक’ हा शब्द घ्या. घाराचा मालक, दाराचा मालक, अशी रीतीनें बायकापोरापन्यांत ‘मालक’ हा शब्द तोंडी खिळलेला आहे. अितकेच नव्हे तर तो परकी आहे व तो टाळावा अशी अिच्छा असूनसुद्धां तो पटकन् तोंडांतून निघून जातो.

आम्हीं कित्येक लोक असे पाहिले आहेत कीं, ज्यांस ‘मालक’ हा शब्द जर वापरायाचा नाहीं तर तदन्थक दुसरा स्वकीय शब्द कोणता घालावा हेंच समजत नाहीं. अितका शिरजोरपणा त्या शब्दाचा आपल्यावर चालत आहे. गुजराथेंत व अुत्तर हिंदुस्थानांत विचारावयासच नको. तिकडे देवाला देखील ‘मालिक’ म्हणतात व प्रभु देव-ओश्वर हे शब्द वापरण्याची प्रतिज्ञा आम्हांसमक्ष केली असतांहि त्यांतील शोंकडों लोक पुनः हे “मालिक” ‘मलिक’ करेगा तो सच !” अित्यादि प्रयोग झटकन करून जातांना आम्हीं पाहिले आहेत. आपण ‘हे भगवन्’, हें जितकें सहज म्हणतों तितकेंच तिकडचा वेदशास्त्रसंपन्न ब्राह्मण त्या

अथी पटकन् ‘हे मालिक’ म्हणून बसतो. मालिक म्हणजे धनी, स्वामी प्रभू. ह्याअथी असे सोषे, आटोपसर व सुंदर स्वकीय शब्द असून मग या परकीय शब्दांची अितकी शिरजोरी आम्हीं काय म्हणून चालूं घावी !

तीच स्थिती ‘जखमी’ शब्दाची होय. अमुक लोक जखमी झाले या वाक्यांत जखमी शब्द काढावयाचा म्हटला तर त्याला प्रतिशब्द पटकन् सुचत नाही ! जखमी म्हणजे घायाळ, विक्षत. जखम म्हणजे घाव, क्षत, व्रण हें सांगितल्यावरहि तो शब्द तोंडांतूनच नव्हे तर लेखणींतूनहि जात नाहीं. रामायणासारख्या धमग्रंथाच्या भाषांतरांतूनही “श्रीरामचंद्राच्या धनुष्पापासून सुटलेल्या अमोघ शरानें त्या दैत्येंद्राला जबरदस्त जखम झाली !” असलीं धेडगुजरी वाक्यें सरास येत असतात. अितकी या जखमेची जखम मराठीच्या मांसांत खोल गेलेली आहे. तिसरे अुदाहरण “हवा” या शब्दाचें ! या हवेने मराठीचें सच वातावरण अगदीं दूषित करून टाकिले आहे. वातावरणच नव्हे पण पाणी देखील ! कारण कुठलेही पाणी कर्से आहे हा प्रश्न निघाला कीं, हवा हात धुवून त्याचे पाठीस लागलीच म्हणून समजावें ! काशीक्षेत्राचे हवापाणी कर्से आहे म्हणून धममान्तंडहि विचारतांना औंकूं येतात, नि ‘हवापालट करण्यासाठी वा हवा खाण्यासाठीं’ अशीं वाक्ये धमाचाच्यांच्या मठींतूनच नव्हे तर मुखांतूनही बिळे करून बसलेलीं दिसतात. या हवापाण्याचा परिणाम आपल्या मराठीच्या आरोग्यावर अितका वाओट झाला आहे कीं, ‘हवा’ या शब्दाचे स्थळीं ‘वायु’ हा शब्द घालतांच तिचें पाणी अुतरून जातें. हवा खाण्यास ती गेली असतां तिचा श्वासोच्छ्वास ठीक चालतो, पण वायु खाण्यास चल असें म्हटलें कीं श्वासोच्छ्वासाची क्रिया आश्वर्याने स्तंभित होऊन जाते !

काव्यांत नड

११. असे शेंकडॉं मुसलमानी शब्द आजपन्यंत आपल्या मराठी भाषेत अितके प्रबळ होऊन बसले आहेत कीं, त्याच अस्थाचे जे आपले पूर्वींचे शब्द होते त्यांचा त्यांनी मागमूस देखील अुरुं दिला नाहीं. बरें हे जे नवीन पण परकीय शब्द भाषेत रुढ होऊ बसले ते बहुधा आपल्या भाषेच्या प्रौढपणास व स्वभावास अितके अपरिचित व आरोग्य आहेत कीं, व्यवहारांतून साहित्यांत पाय ठेवतांच त्यांचीं विक्षिप्तता अुघडकीस येते. ज्यांनी ज्यांनी प्रचलित विषयांवर कविता करण्याचा प्रयत्न केला असेल त्यांस ही अडचण कशी नडते हें ठायुक असेल. कवितेंत ‘हवा’ शब्द कितीहि रंधून घेतला तरी कांहीं केल्या बसत नाहीं. ‘रजा’ घेतली हा विचार प्रदर्शित करूं लागावें तर रजेचा मूळ शब्द लुप्त झालेला व अगांतुक पण धनी होऊन बसलेला रजा शब्द कांहीं केल्या कवितेच्या कोमल प्रकृतीस न मानणारा असल्यानें चूप बसून त्या विचाराचीच ‘रजा’ घ्यावी लागते ! गीतारहस्यासारख्या वेदांताच्या पुस्तकांत जरी “ब्रह्माशिवाय” हा शब्द आपण अुघडपणे वापरूं शकतों तरी कवितेंत ती शब्द-युति किती अप्रौढ व धेडगुजरी दिसेल हें सांगावयास नकोच. आम्हांला असा अनुभव आहे कीं, अनेक वेळा व्यवहारांत “यादी, हजर” अित्यादि मुसलमानी शब्द ज्या अस्थी रुढ झालेले आहेत तो अस्थ कवितेंत व्यक्त करणें अगदीं कठीण होऊन बसतें. मुसलमानी व्यवहृत शब्द कवितेस मानवत नाही; तदस्थक स्वकीय संस्कृत शब्द घातला तरी मल्लिनाथीविना वाचकांस समजत नाहीं.

आजचें कन्तव्य आणि त्याकडे होणारें लोकांचें दुन्लक्ष

१२. अशा स्थितीत हें पंगुपण घालविण्यास मराठी भाषेच्या शुद्धीकरणाचें श्रीशिवाजी महाराजांनी आरंभिलेलें, मोरोपंतादिकांनी समर्थिलेलें मालाकारांनी पुनरुज्जीविलेलें तेंच हें काच्य पुढें चालवून स्वभाषेतील राहिलीसाहिली घाण धुवून काढण्यासाठीं झटणें हें प्रत्येक स्वभाषेवर प्रेम करणाऱ्या पुरुषांचे

कन्तव्य आहे. पण आश्चर्याची गोष्ट अशी कीं, आजकाल मराठी भाषेंत अिंग्रजी शब्द घुसडून देण्याचा प्रयत्न जरी बराच सुसंगतपणे चालला आहे तरी निष्कारण घुसलेल्या व आतां अगदी शिरजोर होऊन बसलेल्या मुसलमानी शब्दांची घाण घुवून काढण्याकडे कोणाचेंच लक्ष जात नाहीं. अितकेंच नव्हें तर त्या शब्दांत जणुं काय कांहीं अद्भुत मंत्रशक्ति भरलेली आहे असें समजून त्यांचा अुपयोग करण्यांत कित्येक भूषण मानू लागले आहेत.

जुन्या मराठीची विपन्यस्त कल्पना आणि ‘शाहिरी’ कविता

१३. पूऱ्यां मुसलमानी राजसतेंत घुसलेले जे म्लेंच्छ शब्द पेशवारींत आढळत होते, परंतु सुदेवानें जे त्यानंतर लुप्तप्राय होऊन गेले व तदन्थक मूळचे वा नवे सुंदर शब्द पुनः रुढ झाले, ते म्लेंच्छ शब्दहि जापूनबुजून “जुनी मराठी” म्हणून अुकरून काढून आजच्या मराठींत घुसडण्याचा कांहीं लोक जो प्रयत्न करीत आहेत तो पाहून हंसावें कीं रडावें हें समजत नाहीं. याच विपन्यस्त कल्पनेने प्रेरित झालेले ‘शाहिरी कविता’ म्हणून ऐक नवे बंड माजूं पहात आहे. जुन्या पोवाड्यांच्या धन्तीचेंच, नव्हे-तें क्षम्य, क्वचित् युक्तहि होतें-तर त्यांतील म्लेंच्छशब्ददूषित भाषेचेंहि अनुकरण करण्यांची हांव धरून त्यांत आपण कांहीं अद्वितीय करीत आहों असा समज जो आजकाल कित्येक ठिकाणीं पसरत चाललेला आहे, तो अितका शीघ्र सोडण्यांत येअील तितका बरा.

“शाहिरी” कवितेंत जी ऐक प्रकारची ऐट व जिवंतपणा दिसून येतो तो तींतील म्लेंच्छ शब्दांचे प्रयोगानें आलेला नाहीं. तो त्या वेळच्या राजकीय आयुष्याच्या जिवंतपणाने आलेला आहे. ती ऐट त्या शब्दांत नसून त्यांतील वर्णनीय असलेल्या अन्थांत आहे. त्यांत जे पुरुष जो पराक्रम गाजवितात त्यांची स्मृतिचित्रे तीं कवने ऐकतांनां मनास अुत्तेजित व अुत्स्फून्त करीत जातात. त्यायोगें तीं कवने मुख्यत्वेकरून रसभरीत वाटूं लागतात, जिवंत दिसतात. त्यांतील म्लेंच्छ शब्दांनी तीं तशीं दिसत नाहींत. अुलट हे म्लेंच्छ शब्द त्यांतील स्वातंत्र्यरसाचा नि वीररसाचा केव्हां केव्हां तर थोडासा भंगच करितात. कारण खड्याच्या लढाईचे पोवाड्यांत भर विजयाचे कडाक्यांत जेव्हां मुसलमानी शब्दांचा मारा कानांवर होऊं लागतो तेव्हां मुसलमानी तोफांचा मारा मराठी धारकच्यानीं बंद केल्यानें वाटणारी कृताथ्ता थोडी अपुरीच वाटूं लागते.

तरीहि त्या जिवंत काळास तें सञ्च शोभत होतें. पण आतां तें जिवंत राजकारण मेल्यानें तो वीररस केवळ त्या शब्दांच्या जोरावर पूऱ्यापणानें आणुं पहाणे वेडेपणाचें होअील. जेव्हा जनकोजीनें चढत्या तरवारीसह रणांत चालून घेतलें तेव्हां त्याचे अंगावरील आघातप्रत्याघातांनी रक्तबंबाळ व खड्गशीण झालेलीं वर्षेंहि शोभा पावत होतीं; पण म्हणून जर ऐकाद्या मेणाच्या पुतऱ्यावर तीं वा तशींच आपण चढवीत बसूं तर तो जानकोजी न होतां केवळ त्याचा निजीव पुतळाच काय तो होअील. तरीहि जुन्या मराठीचा शक्य तितका सुटसुटिपणा, सकसपणा व सडेतोडपणा आपण अनुकरण्याचा प्रयत्न करून करू. पण तो जुन्या मराठीचा; मुसलमानी मराठीचा नव्हे.

जुन्या “शाहिरी” कवितेंत असलेले मुसलमानी शब्द शक्य तितके निवळून काढून टाकण्याचे स्थलीं, तें त्या कवितेचे लांछन-जरी तिच्या तेजांत लुप्त होऊन जातें तरी पुसून टाकण्याचे स्थलीं, जणुं काय ते शब्दच तिचें भूषण, मज्म, नव्हे जीवित आहे, असें समजून त्याचें अनुकरण करणें व त्या मेलेल्या शब्दास पुनः जिवंत करणें हें मराठी भाषेवर गेलेले संकट फिरून आणिल्यासारखें होणार आहे.

“शाहिरी” हा शब्दहि त्याज्यच आहे. शाहिर म्हणजे कवि. तेव्हां शाहिरी कविता याचा अन्थ कर्वींची कविता! शाहिरी म्हणून ज्या विशिष्ट संप्रदायाचा बोध करण्यांत येतो तोच बोध भाट व गोंधळी या शब्दांत पूण्यपणे व्यक्त होतो. जर तो अन्थ कोणास व्यक्त होत नाहींसा वाटला तर तो केवळ संवयीचा परिणाम आहे. दोनचार वर्षांत या जुन्या शब्दांनीं तोच बोध प्रत्येकास होआूळूळू लागेल.

हा प्रश्न अेखाददुसऱ्या शब्दाचा नाहीं तर प्रवृत्तीचा आहे

१४. हा प्रश्न ज्या प्रवृत्तीनें शेंकडॉ म्लेंच्छ शब्द मराठींत शिरजोर होआून राहिले आहेत व “शाहिरी” कवितेच्या मूढ अनुकरणाचे भरांत मेलेले जिवंत होआूळूळू पहात आहेत, त्या चुकलेल्या “प्रवृत्तीचा” होय. ही प्रवृत्ती जोंवर अजून नवीनच आहे तोंच तिच्या दुष्परिणामापासून मराठीचें संरक्षण करण्यासाठीं ही जुनी शुद्धीकरणाची चळवळ सुरु करणे पुनः प्राप्त आहे.

मुसलमानांची घातक महत्वाकांक्षा

१५. आणखी अेका कारणाकरितां मराठीच्या शुद्धीची चळवळ आज अगदीं अवश्य होआून बसली आहे. मागें आम्हीं सांगितलेंच आहे कीं, ज्या भाषेस दक्षिणेंत आपण ‘मुसलमानी’ भाषा म्हणून म्हणतों ती मुसलमानी नसून ‘हिंदी’ म्हणजे या हिंदुस्थानांतच निपजलेली, वाढलेली व मुसलमानांनी हिंदूपासून शिकलेली अेक हिंदु भाषा होय. परंतु तीच भाषा देवनागरी लिपींत लिहिण्याचे स्थलीं परक्या पश्चियन लिपींत लिहिण्याची भयंकर पद्धत मुसलमानी राज्यांत पडल्यानें व त्या पद्धतीला राजा तोडरमलसारख्या पुरातन हिंदु कारभान्यापासून तों लाला लजपतरायासारख्या अन्वाचीन लेखकांपन्यंत अुत्तर हिंदुस्थानांतील हजारों हिंदु लेखकांनी हेतुपूळक वा निरुपाय म्हणून अुचलून धरल्यानें व मुसलमानांच्या सहवासानें तिच्यांत अरेबी, फारसी व तुळ्की शब्द घालणे म्हणजे लेखकाच्या मोठ्या विद्वत्तेचें प्रदर्शन करणे होय, ही कल्पना व रुढी बळावत गेल्यानें आज अुत्तर हिंदुस्थानांत हिंदी भाषेच्या अुदरातच वाढविलेली असली तरी आतां तिच्या प्राणाशीं गांठ घालूळूळू पहाणारी ही तिची विकृति अुन्दू भाषेच्या रुपानें तिचा गळा घोटण्याचा प्रयत्न करूळू लागली आहे.

हिंदुस्थानांतील सन्व मुसलमान लोकांची अेक भाषा व अेक लिपी असावी, अशी अिच्छा मुसलमान समाजास असणें हें साहजिक आहे. सन्व हिंदुस्थानी राष्ट्रास अेक भाषा व अेक लिपी असावी म्हणून ज्या आम्हीं आमच्या स्वतःच्या महाराष्ट्र भाषेचा आम्हांस वाटत असलेला यथान्थ अभिमानहि सोडून देआून हिंदी भाषेस राष्ट्रीय भाषा करण्याचा आज वीस वर्षे अहोरात्र प्रयत्न केलेला आहे त्या आम्हांस सन्व मुसलमानांची अेक भाषा झाल्यास आनंदच वाटणार आहे. परंतु ती भाषा स्वदेशी मात्र पाहिजे. परंतु मुसलमानांच्या आकांक्षा राजकारणांत आजकाल जशा राष्ट्रविरोधी स्वरूपे धारण करूळू लागल्या आहेत तशाच भाषेच्यां विषयांतहि परधान्जिण्या होत आहेत. ज्या देशाचें ते अन्न खात आले व पाणी पीत आले त्या देशाच्या भाषेपेक्षां अरेबियन, पश्चियन, तुळ्क यांच्यासारख्या परदेशी भाषेस हिंदुस्थानांत आणून हिंदी भाषेसच अरेबियन भाषा करून टाकण्याचा आटोकाट प्रयत्न त्यांनीं ठिकठिकाणीं सुरु केला आहे.

लाजिरवाणी गोष्ट – हिंदु लेखकहि अुन्दूसच परिपुष्ट करीत आहेत

१६. अलिगड कॉलेज व निजामी युनिव्हिसिटी यांनी तर अुन्दू भाषेस हिंदी भाषेपासून शक्त तितके दूर हिसऱ्हन अरेबियनांचे व पश्चियनांचे घरात बांधून टाकण्याचा विडाच अुचलला आहे. पंजाब, सिंध, अयोध्या व अलाहाबाद या प्रांतांत शेंकडों मुसलमान लेखक व अत्यंत लाजिरवाणी गोष्ट कीं, हजारों मोठमोठे हिंदु भाषाभिमानी व वस्तुतः संवयीच्या कैचींत सांपडलेले हिंदु लेखक अुन्दूमधले अेकूणअेक संस्कृतोत्पन्न शब्द खड्यासारखे निवऱ्हन काढून तदथक अरेबियन शब्द घुसऱ्हन देत आहेत! ‘खंभा’ (खांब) हा शब्द मुसलमानी बायकापोरांपन्यंत रुढ आहे. पण जाणूनबूजून ते “मसतूल” म्हणून म्हणतील. “रक्षक” च्या स्थलीं “मुहाफिज” म्हणतील. “निधन” वा “कंगाल” या अर्थीं “मुफलिस” म्हणतील! या साध्या स्वदेशी शब्दांस परदेशी अगडबंब शब्द योजण्याची ही राष्ट्रघातक प्रवृत्ति अितकी परमावधीस पोंचत आहे कीं, त्यायोर्गे आजकालच्या मुसलमानी मासिकांतील व पुस्तकांतील भाषा मुसलमानांची मुसलमानांसच कळेनाशी झाली आहे!

परंतु हिंदुभाषाद्वेषी लेखकांप्रमाणे हिंदुभाषाविद्वेषी वाचकवन्हाहि उत्पन्न व्हावा म्हणून अलिगड व निजामी युनिव्हिसिटी त्यांतील हजारों विद्यार्थ्यांस प्रतिवर्षीं हेंच बाळकडू पाजीत आहे. अितकेच नक्हे तर प्रत्येक शास्त्राचें शिक्षण अुन्दूमध्येंच द्यावयाचें ठरवून त्यांत आवश्यक पडणाऱ्या हजारों पारिभाषिक शब्दांस अरेबियन शब्द शोधून काढण्यासाठीं मोठमोळ्या मंडऱ्या नेमून लाखों रुपये खन्च करीत आहेत. हे अरेबियनादि परदेशी शब्द हिंदी मुसलमानांत लाखांतून ओकास देखील कळत नाहींत. बंगाली, मराठी मुसलमानांस तर ते अरेबी शब्द संस्कृत पारिभाषिक शब्दांहून अधिक अपरिचित भासतात. तरीहि नवीन पारिभाषिक शब्द संस्कृतोत्पन्न न घेतां अुन्दूस हिंदी भाषेचा व हिंदी स्वरूपाचा गंध शक्य तितका अुरुं द्यावयाचा नाहीं, तिला बाटवून अरेबीच करावयाचें या राष्ट्रघातकी हड्डानें मुसलमानांचे अुतरेंतील पुढारी पारिभाषिक शब्द बनविणेस अरेबी, संस्कृत भाषेहून कमी क्षम असतांहि, तींतूनच घेतात.

अुन्दूसच राष्ट्रीय भाषा आणि पञ्चियन लिपीसच राष्ट्रीय लिपी करा म्हणणारा मुसलमानांचा दुरभिमान

१७. जर ते अरेबियन पारिभाषिक शब्द शिकविण्याचे स्थलीं संस्कृतोत्पन्न शब्द शिकवितील तर बंगालपासून रामेश्वरापन्यंत स्वदेशी भाषा बोलणाऱ्या मुसलमानांस ते अरेबी पारिभाषेपेक्षां अधिक सुलभ होआून सच्च हिंदुस्थानची राष्ट्रीय भाषा ओक करण्याच्या प्रयत्नास फार महत्त्वाचें साह्य करूं शकतील. पण हिंदुस्थानची कोणतीहि संस्कृतोत्पन्न वा स्वदेशी भाषा हिंदुस्थानची राष्ट्रभाषा होआूं नये म्हणूनच तर हे अुतरेचे मुसलमानी धमवेडे अुन्दूचे घोडे अरेबियाकडे अितक्या जोराने दामटीत चालले आहेत! व आतां तर हिंदीस राष्ट्रभाषा करूं नका – अुन्दूसच करा – असें साहसाचे बोलणे ते अुघड बोलूं लागले आहेत. हिंदुस्थानच्या सिंहासनावर काबूलच्या अमिराला आणवून पुनः मुसलमानी सुलतान स्थापावयाचा हें जसें त्यांचे राजकीय ध्येय ठरलेले आहे, दहा वषांचे आंत हिंदुधम्मासच बाटवून हिंदुस्थानचे देवालयांत निजाम पढावयाचा, हा जसा त्यांचा धार्मिक निधार झालेला आहे, तसाच हिंदु जिव्हेने विटाळलेल्या भाषांस पायाखालीं चेंदून हिंदुस्थानचे वाक्पीठावर परदेशी भाषेचा झेंडा शक्य तितका बळकट रोंवाचा हें त्यांचे वाड्मयिक ध्येय आहे.

या ध्येयाच्या कचाट्यांत हिंदूंच्या कांहीं भाषा तर जवळजवळ चेंदामेंदा होऊन गेल्या आहेत. वर सांगितलेंच आहे कीं सिंधमध्यें हिंदु लिपी तर ठार मारली जाअून स्वतः हिंदूनाच मुसलमानी लिपिविना कांहींअेक लिहितां येत नाहीं. वाड्मयांत तर विचारू नका. गुरु शिष्य अशा अगदीं साध्या शब्दांसहि मोठ्या प्रेमानें सिंधी लेखांत अरेबी शब्द घातले जातात. मोठमोठे अम.ओ. व बी.ओ. सिंधी विद्वान्‌पण त्यांना प्रकाश, मिश्रण, व्याख्या, गंभीर, अभ्युदय इत्यादि आपल्याकडे बायकापोरांपन्यंत रुढ असलेले संस्कृत शब्द आम्हांस शिकवावे लागत! पंजाबमध्येंहि अितकी वाअीट नसली तरी हिंदु साहित्याची जवळ जवळ हीच स्थिती आहे. अरेबियन-अुन्दूविना कोणास लिहिता येत नाहीं, बोलतां येत नाहीं. वत्तमानपत्र म्हणजे काय हें थोऱ्यांसच कळतें, पण “अखबार” बायकांपोरांपन्यंत ठाअुक! हीच स्थिती आग्रा अयोध्येकडे झालेली होती. मोठमोठे हिंदु लेखक, पण अरेबियन पश्चियन चिखलांत त्यांच्या लेखण्या रुतून बसलेल्या.

शुद्ध हिंदी भाषेचें पुनरुज्जीवन

१८. अशा स्थितींत मुसलमानी अुन्दूच्या या अरेरावीस रोधून तिच्या कचाटींतून हिंदु भाषेस मुक्त करण्याचे महत्काच्य झालें याहून अुशिरां सुरुं होतें तर – वा अजूनहि चाललें आहे याहून अत्यधिक वेगानें व नेटानें चालविलें गेलें नाहीं तर – अुत्तरेकडे तरी हिंदुस्थानाला मुसलमानी अुन्दूविना दुसरी राष्ट्रभाषा लाभूं देण्याची शक्यताच ठेवावयाची नाहीं ही मूसलमानी दुराकांक्षा फळलीहि असती. पण सुदैवानें हिंदी भाषेचें पुनरुज्जीवन करण्याचें प्रयत्न अेकाअेकी सञ्च दिशांनीं असे नेटानें सुरुं झाले आहेत कीं या वेळेस हिंदु हिंदी लेखांत अेकाददुसराहि अरेबियन इत्यादि विदेशी शब्द येअूं न देण्याचे कामांत बरीच अहमहमिका चाललेली आहे. अशा अविश्रांत परिश्रमानें आजची हिंदी पुष्कळशी शुद्ध व परदेशी शब्दांच्या कचाट्यांतून निमुक्त झालेली दिसत असल्यानें, तिच्या त्या निमल रुपास पाहून मराठीसहि आपल्या अंगावर अुडालेल्या शिंतोऱ्यास आपण अजूनहि धुतलें नाहीं याची लाज वाटूं लागावी हें साहजिकच आहे. बंगालची हीच गोष्ट आहे. अगदीं घरादारांत घुसलेल्या मुसलमानी शब्दांसहि निवङ्गुन बाहेर फेंकण्यांत येत आहे. मुसलमानी “हवा” जरी आमचे श्वासांत अजून खिळून राहिली तरी हिंदीतून तिचे स्थलीं ‘वायू’ हा शब्द रुळून गेला आहे. या ठिकाणचें “जल वायू कसें आहें”, “या ठिकाणी वायु फार कोंदट आहे”, “चला वायु घ्यावयास चला” हे प्रयोग आमच्या मुसलमानी “हवेने” “दूषित झालेल्या अिंद्रियांस जरी कसेसेच वाटले तरी ते हिंदी व बंगाली लिखित भाषेंत तरी अगदीं रुढ होअून गेलेले आहेत. हवेप्रमाणेंच हजारों बाट्या शब्दांची अुचलबांगडी होअून आज बंगाली व हिंदी गद्य अितकें प्रौढ, शुद्ध व सबळ झालेलें आहे कीं, मुसलमानी अुन्दूचें वच्चस्व त्यावर पुनः पडणें हें अधिकाधिक अशक्य होत चाललें आहे.

अुन्दू शब्दांच्या प्राणघातक मुसलमानी स्पशापासून स्वभाषेस मुक्त व शुद्ध करून घेण्याच्या चळवळीची हीच लाट वर पंजाबमध्येंही शिरत आहे. अेका बाजूला आर्य समाजाची स्वदेशभाषेच्या अुन्नत्यथ झालेली अविश्रांत खटपट व दुसरीकडे शीखांच्या जागृतीनें त्यांच्या शुद्ध “गुरुमुखी” पंजाबीच्या शुद्धीकरणाचे प्रयत्न या दोनही चळवळीनीं पंजाबांतहि अरेबियनादि परभाषेच्या लचक्यांनीं जीण झालेल्या पंजाबीय हिंदु वाड्मयाचे हृदयाचे घाव पुनः संस्कृत वाणीच्या जींवनदस्पशानें भस्न येत आहेत. अशा रीतीनें अुत्तरेंतील मुसलमानांच्या अतिरेकी महत्वाकांक्षेची तितकीच प्रबळ प्रतिक्रिया अुत्पन्न होअून हिमालयापासून गंगासंगमापन्यंत पंजाबी, हिंदी इत्यादि बाटलेल्या भाषांच्या शुद्धीकरणाचें काय तिकडच्या बाटलेल्या मलकाना रजपूतांच्या शुद्धीकरणाअितकेंच जोमानें चाललेलें आहे. सिंधमध्येंही या आंदोलनाच्या दुंदुभीवर टिपस्न पडलें आहे.

महाराष्ट्राने मार्गे राहतां कामा नये

१९. अशा वेळच्या त्यांच्या त्या स्वाभिमानपूरित प्रयत्नास महाराष्ट्रीयांनी सहाय्य देणे हें महाराष्ट्राचें कन्तव्य आहे. त्याने त्यांच्या वाड्मयांतून हुसकून दिलेल्या परदेशी शब्दोच्चारास आपण आपल्या मराठीच्या घरांत शिरून दबा धरून बसण्यास संधि देतां कामा नये. त्यांच्या भाषा जेव्हां म्लेंच्छ भाषेच्या दास्याच्या बेड्या भूषणभूत नूपुर समजून पायांत वागवीत होत्या, तेव्हां ज्या मराठीने शिवरायादिकांच्या स्फूटीने त्या बेड्या आपल्या पायांतून तोडून काढून टाकण्यासाठी त्यावर शुद्धीकरणाच्या घणाचे घाव घातले तीच मराठी आतां तिकडील सच्च हिंदु भाषा संस्कृततेच्या गंगेंत न्हाऊन परदेशी भाषेचा कलंक धुवून सुस्नान होऊन, निष्कलंक वाड्मयाच्या घांटावर चढत असतां तीच मराठी तिच्या अंगावर पुनः अुडालेला व सांचत आलेला परदेशी शब्दांचा चिखल न धुतां अशी पारोशी व गदळवाणीच राहून त्यांत मिसळूं पाहील तर ते तिचा यथाथ अुपहास कां करणार नाहीत?

ऐतदृथ अुत्तरीय प्रगतिशील अशा बंगाली व हिंदी भाषांशी अुत्तमत्वांत, शुद्धत्वांत व सुसंस्कृतत्वांत जर मराठीस हार जावयाचें नसेल तर तिला त्यांच्याप्रमाणेंच आपल्या वाड्मयांत घुसलेले व ज्यास निवडून नष्ट करण्यासाठीं मार्गे शिवाजीपासून मोरोपंतापन्यंत आपले सच्च स्वाभिमानी पूच्ज प्रयत्न करीत आले, ते मुसलमानी परदेशी शब्द शक्य तितके आपल्या लेखणीस वा वाचेस न विटाळतील अशी सावधानता (खबरदारी नव्हे) ठेविली पाहिजे—असा पण केला पाहिजे. शिवाजी महाराजादिकांच्या राज्यव्यवहारकोशादि आघातांतूनहि जीव बचावून आपल्या वाड्मयांत धुमाकूळ घालीत असणाऱ्या शेंकडॉ मुसलमानी परदेशी शब्दांस आपण वापरण्याचें सच्चर्वीं सोडून दिलें पाहिजे. म्हणजे आपल्या मराठीचें गद्य व पद्य अुत्तर हिंदुस्थानांतील हिंदी नि बंगालीमध्यें आजकाल प्रौढ दशेंत पोंचत चाललेल्या आपल्या अितर बंधूंच्या गद्याशीं समकक्ष नि समरूप होऊन नि संस्कृतोद्भव अशा अनेक हिंदु भाषा ओकजीव होऊन त्यांची पुढे-मार्गे ओकच हिंदु भाषा करण्याच्या ध्येयाकडे ओक पाऊल पुढे टाकिल्यासारखें होणार आहे.

मराठी वाड्मय योग्यतेंत बंगाली वा हिंदी वाड्मयाहून हीनतर नाहीं

२०. येथें अितके स्पष्टपणे सांगणे अवश्य आहे की, प्रस्तुतचा निबंध केवळ शुद्धीकरणाचाच असल्याने मराठी भाषेची अितर अुत्तरीय भाषांशी तुलना केवळ अुद्दू शब्दांच्या भेसळीपुरतीच नि त्या अर्थींच केलेली आहे. बंगालींतून वा अन्वाचीन हिंदींतून अुद्दू वा तत्सम परदेशी म्लेंच्छ शब्द पार धुडकावून देण्यांत येत आहेत नि आपल्याकडे आज काल ती दृष्टी सुटल्यामुळे मुसलमानी शब्दांस वेदांतासारख्या विषयांतहि सर्वस वावरूं देण्यांत येतें अितक्यापुरतीच मराठी गद्याची न्यूनता वा अप्रौढता आम्ही मान्य करीत आहोत. तद्विरहित कोणत्याही दृष्टीने मराठीस किंवा तिच्या वाड्मयसंपत्तीला आम्ही अितर हिंदी भाषासंपत्तिपेक्षां अुणी लेखीत नाहीं. आम्हांस त्या त्या भाषांच्या पुष्कळ अध्ययनानंतर असेंच वाटतें की, आजही हिंदुस्थानांत प्रगतिशील असणाऱ्या हिंदी भाषांत मराठी व तिच्ये वाड्मय हें कोणांच्याहि मार्गे नाहीं, अुलट अनेकांच्यापुढे आहे. हिंदी वाड्मय तर अजून बनत आहे, पण बंगाली वाड्मयहि मराठीचे पुढे नव्हतें आजहि नाहीं. ओखाद्या विषयांत तें पुढे असेल तर अितिहासादि विषयांत महाराष्ट्र वाड्मय पुढे आहे. तो विषय प्रस्तुत नसल्याने अुद्दू वापरण्यांत जो मराठीचा गयाळपणा होत आहे तो घालविण्यासाठीं त्या गोष्टींत अितर वाड्मयाचे प्रयत्न ग्राह्य आहेत हें सिद्ध करण्यापुरतेंच त्यांचे प्रौढत्व सूचक शब्द योजिल्याने त्या शब्दांचा विपर्यास होऊन मराठीपेक्षां तीं वाड्मयें सच्चतोपरींनी श्रेष्ठ आहेत असा अथ त्यांतून काढण्याचा कोणीहि प्रयत्न करील तर तो अन्याय्य, अतथ्य नि निष्कळ होओील अितकेंत सुचवून ठेवणे येथें पुरे आहे.

म्हणूनच त्यांच्याप्रमाणेच आपणहि शुद्धीकरणाकडे लक्ष पोचविले पाहिजे

२१. आतांपर्यंत अुल्लेखित केलेल्या अनेक कारणांसाठी मराठीच्या परकीय शब्दांच्या शिरजोरपणाने झालेल्या भ्रष्टीकरणाचा निषेध नि प्रतिरोध करून तिचें शुद्धीकरणाचें कार्य पुनः चालविणे हें आज आपले कर्तव्य झालेले आहे. श्रीशिवरायादि पूर्वजांच्या कृपेने मराठीवर पडूं पाहणारी म्लेंच्छ भाषांची धाड आपल्या अुतरेकडील भाषाभगिनींवर जितकी वेगाने नि भयंकर प्रकारे पडली तितकी पडूं शकली नाहीं. म्हणून हिंदीचें वा पंजाबीचें वा सिंधीचें शुद्धीकरण करणे हें जितके अवघड होआून बसलेले आहे तितके मराठीस शुद्ध करणे कठीण नाहीं, नि कठीण नव्हते म्हणूनच तें काम तर्सेंच पडून राहिले होतें. परंतु अुतरेस तें शुद्धीकरण कठीण झालेले असतांहि हिंदी नी बंगाली गद्यपद्यांत तें त्यांनी अितक्या पूण्यपणे करून दाखविले आहे की आतां मराठींतील म्लेंच्छ शब्दांची अुरलेली थोडी घाणहि कोणास सहन होणारी नाहीं. आपणांसहि ती आतां ध्यानांत आल्याविना राहणार नाहीं. म्हणून प्रत्येक लेखकाने यापुढे लिहितांना अरेबियनादि परदेशी शब्द शक्य तितके आपल्या मराठींतून वर्ज्य करण्याचा विडा अुचलला पाहिजे.

प्रत्येक भाषेत कांहीं परकीय शब्द असावयाचेच

२२. प्रत्येक जिवंत नि सकस भाषेत अितर भाषांतील शब्द हे थोड्या बहुत प्रमाणांत यावयाचेच. त्यांतहि अिंग्रजी सारख्या साम्राज्याच्या भाषेत त्यांचे अस्तित्व हें त्या भाषाभाषीयांच्या सम्राटपणाची कथा सांगणारे ओक गमकच असतें. मराठीसहि अेकदां या अखिल भारतवाषाच्या साम्राज्याची अुलाढाल करावी लागल्यामुळे तींत अितर आकुंचित जनपदाच्या भाषेचें आकुंचन न राहून ती प्रसरणशील नि प्रसरणक्षम बनत गेली व तींत अनेक प्रदेशांचे अनेक शब्द मिसळून गेले, हें ओकपरी महाराष्ट्रभाषीयांच्या पूच्व वैभवाचेंच गमक आहे. परंतु प्रत्येक प्रसरणशील भाषेमध्ये परदेशी शब्द असणे हें जरी अपमानास्पद असतेंच असें नाहीं – अिंग्रजी भाषेत शेंकडा पन्नासांहून अधिक शब्द तदितर भाषेचे आहेत – तरी ते शब्द त्या भाषेंचे घरांत दास म्हणून असावेत. पण जेव्हां ते धनीपणा गाजवावयास लागतात किंवा नारायणराव पेशव्यांच्या गारद्यांप्रमाणेच वाटेल तेव्हां माडीवर चढून धन्यासच ठार मारण्याअितके प्रबल व बहुसंख्य होतात तेव्हा देखील जर त्यांस हाकलून न दिले तर त्या भाषेसच ते आपली दासी करावयास सोडीत नाहींत. भाषेत परकी शब्द कोठपन्यंत असावेत, पारिभाषिक शब्द कसे करावेत अित्यादि भाषाविषयक प्रश्न हे या लेखांत येत नसल्याने केवळ दिग्दङ्नाथ अितके सांगणे पुरें आहे की –

दशोदेशींचे भिन्नभिन्न नि विशिष्टपदाथ्यबोधक शब्द परदेशी असल्यास कांहीं प्रत्यवाह नाहीं

२३. अुदाहरणाथ नवीन फुलास तदेशीय नांव असेल तर कांहीं प्रत्यवाह नाहीं. अेखादा विशिष्ट प्रकारचा पशुपक्षी तदेशीय नांवानेच संबोधिला जाणे योग्य आहे. अशाने भाषेतील शब्दसंपत्तीहि वाढेल.

परंतु ज्या वस्तूस वा कल्पनेस अुत्तम प्रकारे निर्दिष्ट करणारे अेकाहून अधिक शब्द आपल्या पूच्वजव्यवहृत प्रिय मातृभाषेत आधींच विद्यमान आहेत तेथें त्या वस्तूस वा भावनेस संबोधण्यासाठीं ते सच्च स्वदेशी शब्द सोडून केवळ गवाळग्रंथीप्रमाणे परदेशी शब्दाचा व्यवहार करणे हें मात्र निषिद्ध असावे

२४. आपल्या मराठींत वा कोणत्याहि हिंदु भाषेत जर अेखादा शब्द लागल तर तो अितर संस्कृतोद्भव हिंदु भाषांतून घ्यावा. कारण त्या सच्च आपल्याच भाषा आहेत. तो त्या सच्च हिंदु भाषांत न

मिळाला वा अेखादा शब्द नवीनच निमाण करावा लागला तर शब्दसमृद्धीनें नवीन शब्द निमित करण्याच्या क्षमतेनें नि अथांचे सूक्ष्म भेदभेद व्यक्त करण्याच्या शक्तीनें अत्यंत संपन्न असलेली ही देववाणी, ही आपली संस्कृत भाषा आपल्या पाठीशीं वरदहस्त अुभासून अुभीच आहे, तिच्या अखंड निधींतून तो अुचलून घ्यावा. अितके कस्नहि जर वाण पडेल वा विशिष्ट पदाथाचें तें विशिष्ट नांव असेल तरच काय तो परदेशी भाषेचा शब्द अुपयोगांत आणवा.

परकी शब्दांची अुदाहरणे

२५. ह्या संक्षेपतः निदिष्ट केलेल्या नियमांचा प्रकाश आपण मराठीच्या आजच्या स्वरूपावर जर पाडिला तर शेंकडों परकीय शब्द आपल्या गयाळपणाच्या अंधकारांत चोरासारखे शिरून धन्यासारखे वावरत असलेले अुघडकीस येतात. अुदाहरणाथ “शिवाय” शब्द घ्या. ‘ब्रह्माशिवाय सन्व असत्य!’ अशीं धेडगुजरी वाक्यें आपल्या गंभीर वाड्मयांतहि खुशाल मिरवीत असतात. ब्रह्माविना, ब्रह्माव्यतिरिक्त अित्यादि अनेक प्रतिशब्द असतांना हा “शिवाय” अितका बोकळला आहे कीं तो तदर्थक आमच्या ‘व्यतिरिक्त’ अित्यादि शब्दांस धुडकावून देअून त्यांचेच छातीवर चढून बसला आहे. ‘मुलूख’ शब्दाची तीच गोष्ट. जुन्या मराठींत हा शब्द खिळून गेल्यानें तो आज गद्यांतून येतो, हें तर राहोच. पण आतां तर ‘शाहिरी’ कवितेचा पुनरुद्धार करण्याच्या वेडांत हा शब्द मराठी पद्यांतही घुसऱ्हून देण्यांत येत आहे. मुलूख म्हणजे देश, प्रदेश. जगत् दिग्विजयाचीं वणनें कांहीं मुसलमानी सततेतच हिंदु भाषांत करण्याचा आरंभ झाला नाहीं. मुसलमानांच्या महंमदाच्या जन्मापूर्वींहि हिंदुंनीं व त्यांच्या भाषांनीं दिग्विजय केलेले आहेत. असें असतां मराठ्यांच्या दिग्विजयाचीं वणनें मुलूख, मुलूखगिरी अित्यादि शब्द न घालतां या ‘शाहिरांना’ करितां येअूं नयेत हा त्यांच्या विपन्नस्त कल्पनेचा दोष आहे, गुण नव्हे. ‘तयार’ शब्दांचे स्तोम तर औरच. विटाळ होअूं नये म्हणून टुणटुण अुड्या मारीत येणारे सोवळे भटजीसुद्धां अगदीं देवघरांतून विचारितांना औकूं येतात कीं, गंध, पुष्प, अक्षता वगैरे सन्व पूजासाहित्य ‘तयार’ आहे ना ? ‘भात तयार आहे’ अित्यादि वाक्यांत तर या तयार शब्दाला काढून टाकून तेथें आपले सिद्ध, सज्ज, पूण अित्यादि अनेक प्रतिशब्द घालणें हें जवळजवळ अशक्य होत चाललें आहे, अितकी या ‘तयाराने’ त्याच्या विरुद्ध कोणीं बंड केलें तर तें मोडण्याची जय्यत ‘तयारी’ कस्न ठेविली आहे. स्वयंपाक सिद्ध आहे, पूजासाहित्य सिद्ध आहे, आम्ही लढावयास सन्नद्ध आहों, ते सज्ज आहेत, हें काम पूण झालें आहे, अशीं वाक्ये काय कानास रुचत नाहींत? मग अितके शब्द आपले असूनहि केवळ संवयीनें “तयार” शब्दच रुचूं लागून हे जुने शब्द मरणोन्मुख होअून बसावेत हें “शाहिरी” कवितेच्या “फंदीस” हि लाजिरवाणे वाटेल यांत आम्हांस कांहीं शंका वाटत नाहीं.

परंतु “आजतागाअीत” चा डौल अगदी निराळा. या शब्दाविना आपल्या पत्रास शोभाच येत नाहीं अशी सन्वसाधारण समजूत दिसते. आम्हांला अलिकडेच ओका थोर धमाधिकाच्यांचे ओक पत्र आलें; त्यांत त्यांच्या “चिटणिसांनी” प्रथम अति पुरातन व शुद्ध असा ओक अन्धा अधिक छेदक (पॅरिग्राफ) निमल संस्कृतांत धमाधिकाच्यांच्या ठरीव पद्धतीचा लिहून खालीं झटकन लिहिलें की “आजतागाअीत सुखरूप आहों.” येथें आजपावेतों म्हटलें असतां काय हानि होत होती? पण अशा शब्दांत कांहीं विशिष्ट प्रौढी आहे अशी संवयीनें विकृत कल्पना आम्हां सगळ्यांची लहानपणापासून झाल्यानें हे शब्द नसले म्हणजे चुकल्यासारखे होतें! या ‘आजतागाअिता’चें स्तोम ‘आजतागाअित’ झालें तें पुरवलें. यापुढे या धेडगुजरी शब्दास निरर्थक आपल्या वाड्मयांत वावरू देणें लजास्पद मानिलें पाहिजे त्याचप्रमाणे खाली सही केलेली आहे. चिटणीस – निसबत – श्रीमत् अित्यादि अित्यादि. आतां हा ‘निसबत’ शब्द येथें या शुद्ध व सुंदर संस्कृत शब्दाभोवतीं नैवेद्याभोवतालच्या ओकाद्या घुंघरटासारखा कां घोटाळत आहे ? श्रीमंत अमक्याच्या

सेवेंतील कान्यवाह वा लेखक अशी सही केली तर काय या पत्राची शोभा राहणार नाही ? “मालक”, “जखमी”, “फौज”, “लष्कर”, “शहर” नि जुन्या मराठींतून घुसलेल्या अशाच अितर शैंकडों शब्दांस आपण निष्कारण आपल्या डोक्यावर नाचवीत फिरतों. शिवाजी महाराजांचे राज्य आणखी कांहीं काळ टिकते तर ज्या म्लेंच्छ शब्दांस त्यांनीं काढकाढून भाषेतून हुसकून दिले असते त्याच फौज, लष्कर अित्यादि परकीय शब्दांस ओकाद्या अभिजात शब्दाप्रमाणे “शाहिरी” कवितेत अप्रौढ लेखक अुपयोजिताना पाहून नि तीच आपल्या कवितेची विशिष्ट शोभा म्हणून समजताना बघून हंसावे की रडावे हें समजत नाहीं. मराठी सैन्य, सेना, या स्थलीं मराठी फौजा, लष्कर हे शब्द घालण्यांत कांहीं ओक विशेष डौल येतो अशी जी कित्येक नवशिक्याची समज आहे त्यांनीं, ती केवळ आपल्या विपच्यरत नि अज्ञ संवयीचा परिणाम आहे असें पक्के समजावें नि हे म्लेंच्छ शब्द शक्य तितके टाळावेत. आपणास जुन्या मराठीचे पुनरुज्जीवन अवश्य करावयाचे आहे. पण तें मुसलमानी मराठीचे नव्हे.

कांहीं शब्द पञ्चियन भासले तरी स्वदेशी आहेत

२६. आतां असे अनेक शब्द आहेत कीं जें पञ्चियन वाटत असले तरी संस्कृत धातूपासूनच साधलेले आहेत. वास्तविक पाहतां जुनी पञ्चियन भाषा ही मराठी बंगालीप्रमाणेंच शुद्ध संस्कृतोत्पन्न अशी ओक प्राकृतच आहे. तिच्यांतील शब्द मराठींत जे आतां अगदीं रुढ होआून बसलेले आहेत, ते जर अगदीं संस्कृतोदभव नि सहज साध्य असतील तर खुशाल अुपयोजावेत, त्यावर आपला अधिकार आहे. अुदाहरणाच्य सुरु हा शब्द “सरणे, चालू होणे” या धातूपासून अुत्पन्न आहे. हक्क हा स्वक् शब्दापासून आहे. पंजाब हा पंचआप शब्दापासून आहे. जर ते शब्द आपल्यांत अत्यंत रुढ असलेले दिसून येतील तर ते पञ्चियनच आहेत हें कशावर्स्कन समजावें? संस्कृतचीं रुपें पञ्चियनमध्ये जशीं विकृत होतात तशीच प्राकृतांत होतात. तेव्हां ती आमच्या अिकडेच प्रचलित झालेली नसतील म्हणून कशावर्स्कन? असे शब्द खुशाल राहूं द्यावेत.

दृष्टिकोन बदलला पाहिजे

२७. कोणते शब्द ठेवावेत आणि किती ठेवावेत हे स्फुट प्रश्न येथें प्रस्तुत नसून परकी भाषेतून आपल्या भाषेंत निष्कारण घुसलेले शब्द काढून तीस शुद्ध करण्याचे पूच्यांनी आरंभिलेले काच्य, की ज्याच्या बळानेंच मराठी मुसलमानांच्या तावडींत अुतरेकडील सिंधी, पंजाबी वाड्मयाप्रमाणे पूच्यपणे गवसूं शकली नाहीं – तें काच्य पुढेहि चालवावें अितका निश्चय, अितकी जाणीव, अितका निधार, मराठी भाषाभाषीयांत अुत्पन्न करावा नि अुतरेकडे हिंदी नि बंगाली गद्यपद्यांत अुच्च शब्द वापरणे हें जसें कमीपणाचे, ढिलेपणाचे, दोषास्पद समजलें जातें तसें तें अिकडेहि समजलें जावे ऐवढ्या हेतूने हा विषय पुढें आणीत आहों. यामुळे या दिशेकडे महाराष्ट्र लेखकांची दृष्टि रागानें म्हणा, त्रासानें म्हणा वा केवळ थद्देनें म्हणा पण वळली म्हणजे पुरे. बाकी कोणता शब्द परकी आहे हें पुढें वेळोवेळीं होणाऱ्या चन्चेनें ठरेल. वर आम्हीं सामान्यतः दिलेल्या नियमांस अनुसर्स्कन आवश्यक असेल तेथेंच काय ते नवीन परकी शब्द द्यावेत व कोणत्याहि प्रकारची आवश्यकता नसतां व तदन्थक आपले संस्कृतोदभव सुंदर शब्द विद्यमान असतां केवळ ढिलाअींने मराठींत शिरोजोर होआून बसलेले जुने परकी शब्द वेंचून वेंचून कांठ्यासारखे दूर दूर फेंकून द्यावेत अितका निधार, जर निदान लेखकांची नि वाचकांची नवीन पिढी तरी करील तर या लेखाचा तात्कालिक हेतु सिद्धीस गेला असें होअील. विष्णुशास्त्र्यांच्या सावधानतेनें अिंगिलश शब्द मराठी गद्यांत छवितच नि पद्यांत मुळीच येअीनासे झाले आहेत, तशीच मुसलमानी शब्दांचीहि स्थिती झाली म्हणजे झालें.

हें अगदींच सहज नसलें तरी सुलभ आहे हें ज्यांना हिंदी नि बंगाली गद्य-पद्य किती थोडे दिवसांत व किती पुण रीतीने सुसंस्कृत नि म्लेच्छशब्दस्पूजाने अगदीं अकलुषित होअूं शकलें हें माहीत आहे त्यांच्या तेहांच लक्षांत येअील.

त्रास होअील पण म्हणूनच निधार दुणावला पाहिजे

२८. हजर, गरज अित्यादि तोडांत, हाडामासांतून रुळलेल्या शब्दांस परकी म्हणून सोडण्याचा प्रयत्न करितांना, बोलतांना नि लिहितांना प्रत्येकास फार नि पदोपदीं त्रास होअील हें आम्हीं स्वतःचे अनुभवावरून जाणून आहों. परंतु ह्या त्रासाने हे शब्द टाळण्याचा आपला निधार मात्र अधिक दुणावला पाहिजे. त्रासाचा दोष ज्यांनी आपल्या भाषेतील ही घाण अुघड करून दाखविली त्यांचा नसून ज्यांनी ती काढतां काढिली जाअूं नये अितकीं वाढूं दिली त्यांचा- आपणा सचांचा- आहे. म्हणून त्या त्रासामुळे वैतागून, ‘जाअूं द्या! हे शब्द बहिष्कृत करणे मूळ्यपणा आहे, हा अभिमानाचा अतिरेक आहे!’ असें न म्हणतां अुलट प्रत्येकानें आपल्याशी असेंच म्हटले पाहिजे कीं, ‘काय बुवा! खरेंच की केवढी लज्जेची गोष्ट !’ हजर आपल्याला आपला प्रतिशब्द देखील देतां येअूं नये अितके या म्लेच्छ शब्दाने आम्हांस परवश करून टाकिले अं ! ‘टिळक सभेंत विद्यमान होते, वन्तमान होते, किंवा हिंदी वा बंगाली म्हणतात त्याप्रमाणे अुपस्थित होते’ असा वाक्यप्रयोग केला असतांहि नवखा नि ओढूनताणून केल्यासारखा वाटावा नि ‘टिळक हजर होते’ हे वाक्य बायकापोरांपर्यंत आपले असें वाटावे ही केवढी लज्जेची गोष्ट ?

असा विचार जर प्रत्येकजण करील तर तो हा प्रश्न अुपस्थित केला म्हणून आम्हांस दोष न देतां त्या रागाचे भरांत अुलट शक्य तितके अुन्दू शब्द न वापरण्याचा निश्चय करील. आम्हीं व्यवहारांत अगदीं अनावश्यक पण शिरजोर झालेल्या कांहीं अुन्दू शब्दांची नामे या लेखांत दिलीच आहेत. प्रस्तुत तितके शब्द सचांनी टाळण्याचा निधार केला तरी पुरे. पुढे या विषयाची जसजशी चचा वाढून आक्षेप-प्रत्याक्षेप होत जातील तसतसे आणखी शब्द अुजेडांत येअूं लागतील. सध्यां मराठीं भाषेच्या शुद्धीकरणाचे ‘सूत अुवाच’ जरी झालें तरी पुरे आहे.

२९. या विषयावर केसरीत आम्हीं जे लेख प्रसिद्ध केले त्यांच्या अुपसंहारांत असें लिहिले होतें कीं, “कोणते शब्द ठेवावेत आणि परकी शब्द मराठींतून काढण्याचा प्रयत्न करावा हे फुटकळ प्रश्न येथें सोडवीत बसण्याचा हेतु नसून परकी भाषेतून आपल्या भाषेंत निष्कारण घुसलेले शब्द काढून तिला शुद्ध करण्याचे पूचजांनीं आरंभिलेले काच्य कीं ज्याच्या बळानेंच मराठी भाषा मुसलमानी भाषेच्या तावडींत, अुत्तरेकडील सिंधी, पंजाबी, हिंदी अित्यादि भाषांप्रमाणे पूण्यपणे सांपङ्दूं शकली नाहीं – तें काच्य पुढे चालवावें अितका निश्चय, अितकी जाणीव मराठीभाषाभाषीयांत अुत्पन्न करावी नि अुत्तरेकडे हिंदी आणि बंगाली गद्यपद्यांत अुन्दू शब्द वापरणे हें जसें कमीपणाचे आणि ढिलेपणाचे द्योतक नि दोषास्पद मानिले जातें तसें तें अिकडेहि समजले जावे अेवढ्या हेतूने हा लेख लिहिलेला आहे. या लेखामुळे या दिशेकडे महाराष्ट्र लेखकांची विचारी दृष्टी रागानें म्हणा त्रासानें म्हणा वा केवळ थड्येने म्हणजे पुरे.”

ही सुदैवाची गोष्ट आहे कीं, यापैकी कोणत्या ना कोणत्या तरी भावनें प्रेरित होअून या विषयाकडे आम्हांस वाटले होतें त्याहून पुष्कळच अधिक तीव्रतेने महाराष्ट्र लेखकांचे आणि लोकांचे लक्ष वेधले गेले. अितकेच नव्हें तर त्या चळवळीचा प्रतिध्वनि मुंबाचीच्या ‘टाअिम्समध्ये’ सुदृढां घुमण्याचे बाकी राहिले नाहीं. बहुतेक मराठी पत्रांतून या विषयावर अनुकूल – प्रतिकूल लेख येअून गेले त्या सच लेखांचा सांगोपांग

विचार करावयास पाहिजे होता. त्यांतील पुष्कळ आक्षेप मूळ लेख संपूर्ण न वाचल्यानेंच अुत्पन्न झालेले होते. कांहीं विचारजन्य होते, कांहीं विकारजन्य होते. त्या अुत्तरपक्षीय चऱ्येस जर वेळीच अुत्तर देतां आले असते तर त्याची जी अेकसारखी पुनरावृत्ती अितर टीकाकारांकडून करण्यांत येत आहे ती न होतां पुष्कळांचे सहज समाधान होऊ शकले असते. परंतु या भाषाविषयक प्रश्नापेक्षाहि आज आपल्या हिंदु समाजाची आणि राष्ट्राची अमन्याद हानि करीत असलेल्या अस्पृश्यतेच्या निवारणाचा प्रश्न निकडीने हाती घेऊन निदान रत्नागिरीस तरी त्याचा पिच्छा पुरविणे हें अधिक महत्त्वाचे कन्तव्य प्रथम करावे लागल्यानें आजवर या भाषाशुद्धीच्या लेखांवर आलेले आक्षेप औकत बसण्यापलिकडे आम्हांस कांहीं अधिक करितां आले नाहीं. परंतु आतां तो स्थानिक प्रश्न समाधानकारक रीतीने जवळ जवळ सुटला असल्यानें मराठी भाषेच्या शुद्धीकरणाचे प्रयत्नावर आलेल्या आक्षेपांचे निरसन आणि झालेल्या चर्चेची समालोचना थोडक्यांत करण्याचे योजिले आहे.

प्रेमद्वेषाचा गोंधळ

३०. या आक्षेपांतील जे विकारजन्य आहेत त्यांची वास्तविकपणे पाहतां अुत्तर देण्याअितकीहि योग्यता नाही. तथापि त्यांतील अेकातरी आक्षेपाविषयीं कांहींच अुल्लेख न करणे म्हणजे त्या हेत्वाभासास सात्त्विक भाबड्या मनांचा बळी दिल्यासारखे होणार असल्याने त्याचा थोडासा समाचार घेणे प्राप्त आहे हा आक्षेप म्हणजे शुद्धीकरणाची – भाषेच्या शुद्धीकरणाची – ही चळवळ द्वेषमूलक असल्याने अत्यंत निंद्य आहे, हा होय. गेल्या कांहीं वर्षात हा प्रेमद्वेषाचा गोंधळ अितका बोकाळ्ला आहे कीं, त्या शब्दांनी व्यक्त होणाऱ्या भावनांतील गंभीरपणा नाहींसा होऊन त्यांना गावंढळपणाचे स्वरूप येत चालले आहे. जेथें पहावे तेथें प्रेम आणि अहिंसा अेकाद्या प्रेतासारखी मार्गात आडवी पडलेली ! मराठी भाषेंत अनावश्यक असलेल्या आणि तिच्या स्वरूपास विसंगत दिसणाऱ्या परदेशी शब्दांस न स्वीकारणे हा म्हणे त्या शब्दांचा द्वेष होय ! अुद्यां माझ्या पायास न बसणारा जोडा मीं टाकून दिला म्हणजे तो त्या जोऱ्याचाहि द्वेष होअील – निदान ज्या चांभाराने तो जोडा शिवला त्याचा तरी होअीलच होअील. घरांतील कचरा फेकूं लागले कीं तो झाला त्या कच्याचा द्वेष – निदान ज्याने तो कचरा टाकला त्याचा तरी !

परंतु अेका अर्थीं आपल्या भाषेंत परभाषेंतील शब्दांचा डोअीजड सुळसुळाट होऊन तिची श्रुतिमंजुलता, स्वाभाविक शुद्धी आणि औतिहासिक पारंपर्य बिघडूं नये म्हणून कांहीं अरेबी शब्द काढून टाकणे किंवा आजकाल गबाळ लोक फादर, मदर अित्यादि अिंग्लिश शब्द त्यांत कांहीं विशेष विद्वत्ता दिसते अशा समजुतीने – मराठींत वापरतात तसे वापरणे हें निंद्य आहे म्हणून म्हणणे हें अरेबीचा किंवा अिंग्लिशचा द्वेष करणे कां होअुं नये ! प्रेमाची पूर्णता म्हटली म्हणजे मराठी भाषाच सोडून देअून अरेबीचा, निदान मुसलमानी अुद्दूचा, स्वीकार करणे हीच होय! या दृष्टीने पाहतां परदेशी कपडे वापरू नका, स्वदेशीच वापरा, आपल्या मुलाचे नांव अिब्राहिम किंवा अरुंडेल न ठेवितां अनंतच ठेवा असे सांगणेहि द्वेषमूलकच ठरते.

कोणतीही गोष्ट द्वेषमूलक आहे हें त्या गोष्टीच्या मुळाशीं द्वेषपूर्ण भावना होती – ती गोष्ट कोणास विनाकारण चीड आणण्यासाठी केली होती कीं काय या प्रश्नावर वास्तविक पाहतां अवलंबून आहे. मराठींत अनावश्यक अुद्दू वा अिंग्रजी वा जमन शब्द घुसूं देअुं नयेत या न्याय्य आणि स्वाभाविक अिच्छेच्या आणि प्रयत्नाच्या मुळांशी कोणास चिडविण्याचा अुद्देश आहे हें या आक्षेपकांस कोणी सांगितलें? सिंधमध्ये आपल्या हिंदु बांधवांनी लिपी ही मुसलमानी सत्ताकालांत नामशेष झालेली आणि भाषा अरेबी शब्दांच्या

आधाताखालीं अितकी चिरडून गेलेली कीं बाप, आओ अित्यादी अत्यंत घरगुती शब्दांस देखील आरबी अथवा अुन्दू शब्द व्यवहृत करणे सभ्यपणाचे लक्षण समजले जाऊ लागले. अशा स्थितींत तेथील हिंदूंत आपल्या भाषेच्या आणि लिपीच्या पुनरुज्जीवनाची चळवळ सुरु करण्याचा आम्ही प्रयत्न करू लागलो तेव्हां हाच द्वेषाचा आक्षेप आमचेवर तत्रस्थ हिंदूकडूनहि करण्यांत आला. पुढे ही चळवळ जशी जोरावली आणि सिंधी पत्रे, शाळा व वाड्मय हीं जसजशी हिंदी लिपींत आणि शुद्ध सिंधींत आविभूत होऊ लागलीं. तशीतशी मुसलमानांची समता ठळू लागून आतां त्यांनीं सरकारास अन्ज करून शिक्षणविभागाचा अेक ठरावहि करून घेतला आहे कीं सिंधमधील शाळांतील क्रमिक पुस्तकांत जुनेच नव्हत तर जे जे नवीन पारिभाषिक शब्द योजावयाचे ते संस्कृतोत्पन्न नसून अरेबीपासूनच साधित असले पाहिजेत! निदान हिंदु मुलांना तरी शुद्ध सिंधींत अथवा हिंदींत शिक्षण दिलें जावे आणि नागरी लिपी शिकविली जावी ही अत्यंत न्याय मागणी कराची – हैद्राबाद येथील हिंदूंच्या मोठमोठ्या संस्था आणि नगरपालिका करीत असतांहि, हिंदूंनी अलेफ बे, पे, या अुलट्या लिपीसच शाळांतून शिकलें पाहिजे म्हणून मुसलमान खटाटोप करीत आहेत. पण हिंदु मुलांनीं तरी आपली पून्वजांची लिपी व भाषा शिकावी ही आमची चळवळ ज्यांस द्वेषमूलक वाटली ते प्रेमाचे आणि भूतदयेचे भोक्ते हिंदु मुलांनींहि आमचीच लिपी शिकली पाहिजे म्हणून म्हणणाऱ्या अरेबीच्या अुपासकांसहि तुम्हीं संस्कृतचा द्वेष करीत आहां म्हणून तुमची ही चळवळ द्वेषमूलक आहे असें सांगण्यास मात्र धजत नाहींत.

शिवाजी आणि चिपळूणकर

आपल्या मराठींत विसदृश्य आणि विसंगत असे अशुद्ध परकी शब्द नकोत असें कांहीं आम्हींच म्हणत नाहीं. श्रीशिवाजीमहाराजांनी रुढ झालेलीं अष्ट प्रधानांची नांवे बदलून तीं सहेतुकतः संस्कृतमध्ये भाषांतरित केलीं आणि स्वराष्ट्रास पारतंत्र्यांच्या पंकातून जसें अुद्धरिलें, स्वधम्मास परधम्माच्या छायेंतून जसें वांचविलें. तसेंच स्वभाषेचेहि परकीय भाषेच्या बलात्कारापासून संरक्षण करण्यासाठी स्वतः राज्यव्यवहारकोश रचना करवून राजाज्ञा सोडल्या; तो त्यांचा प्रयत्नहि द्वेषमूलकच होता का? चिपळूणकरांनीं अिंग्लिश शब्दांच्या आक्रमणाचा तीव्र विरोध करून मराठी लिहिण्यात नि बोलण्यांत अिंग्रजी शब्द घुसडणाऱ्यांवर कोरडे ओढिले तो त्यांचा प्रयत्नहि द्वेषमूलक होता काय? यावरहि ‘होय’ म्हणण्याचे धाष्टर्च कराल तर अितकेंच सांगें पुरे आहे कीं, मराठी भाषा, हिंदु भाषा आणि हिंदु राष्ट्र हीं ज्यांच्या योगानें या जगांत अितरांप्रमाणेंच आपलेहि अस्तित्व अष्टकाल पावेतों अक्षुण्ण राखण्याचे न्याय कन्तव्य बजाविण्यास समन्व झालीं तो शिवाजी विष्णुशास्त्रादिकांचा द्वेषमूलक प्रयत्नच या गोमागणेशांच्या घरबुडव्या भाबडेपणाहून अधिक श्रेयस्कर आणि म्हणूनच अधिकच अनुकरणीय असा सद्गुण होय असें आम्हांस वाटत आहे. आम्हीं त्यांचे काळांत असतों तर त्यांसहि आम्हीं दोष दिला असता असें म्हणणारांस आम्हीं असें सांगतों कीं, खरोखरच जर आपण आजच्या काळांत जन्मास न येतां त्याच काळांत जन्मास आला असतां तर आजच्या काळावर आपले किती तरी अुपकार होते आणि शिवाजीच्या काळाची हानि तुमच्या वायफळ तोंडच्या वाच्यानें व्हावी असा तो काळ आजच्या काळासारखा कांहीं अेखाद्या पत्त्याचा तंबू नव्हता.

अुंटाचें पिलूं

आणखी ‘हजर’, ‘यादी’ अित्यादि ज्या अुन्दू शब्दांनी आपले पून्वज-व्यवहृत मराठी शब्द पार नाहीसें करून टाकिले आहेत त्यांस वापरण्याचे टाळून ते आपले जुने शब्द वापरू लागावे म्हणून अुपदेश

करणे हे जर त्या अनुदू शब्दांचा द्वेष करणे म्हणून निंदा होय, तर आपल्या ‘विद्यमान’, ‘अुपस्थित’, अित्यादि तदनुक स्वकीय शब्दांस पुनः जवळ न करितां तसेच बहिष्कृत ठेवणे हाहि त्या जुन्या आणि स्वकीय शब्दांचा द्वेषच नव्हे काय? दुसऱ्याच्या अुंटाचे पिल्लूं घरांत शिरल्यानें घरांतून बाहेर पळालेल्या मुलास परत बोलावून ते पिल्लूं बाहेर घालविण्याचा प्रयत्न करीत असतां जर कोणी म्हणेल कीं, अरे त्या पिल्लास बाहेर घालविण्याची तुझी चळवळ द्वेषमूलक आहे तर त्यांस असें सांगणे प्राप्त आहे कीं, “सद्गृहस्था, पण माझ्या त्या स्वतःच्या मुलांस तसेच बाहेर तिष्ठत ठेवणे आणि घरांत अुंटाचे पिल्लूं पोशीत बसणे हें त्याहून द्वेषमूलक आणि तिरस्कारान्ह होणारे आहे!”

विकारजन्य आक्षेपांपैकीं ज्या दुसऱ्यास थोडेसें अुत्तर दिलें पाहिजे असा आक्षेप म्हणजे –

अभिमानाचा अतिरेक

३१. अथवा ‘मनाचे प्रांतिक अकुंचितपण’ होय, मराठीचा आम्हांस अभिमान आहे यांत शंकाच नाहीं. परंतु त्या अभिमानाची मन्यादा जर आम्ही सांगूं लागलों तर आमच्या अभिमानास अतिरेक म्हणणाऱ्या नवख्या आणि अजाण भूतदयेच्या भक्तांस हुडहुडी भरूं पाहील. अुभ्या हिंदुस्थानांत ओकच राष्ट्रभाषा प्रचलित व्हावी म्हणून मराठीचे नांव व सुचवितां हिंदीचाच तो अधिकार आहे असें आम्हीं आज वीस वंचवीस वषांपासून प्रतिपादीत आलों असून हिंदीच्या प्रचारात्थ ओकसारखे झट्ट आहोत. इतकेच नव्हे तर सञ्च प्रांतिक भाषा इतर सञ्च प्रांत सोडण्यास सिद्ध असतील आणि त्यांतील अुत्तम वाडमय हिंदीमध्ये रूपांतरित झाल्यानें राष्ट्रीय वाडमयास हानि होण्याचे भय न अुरेल तर सञ्च प्रांतिक भाषांस ओका मळसूत्रास दाबल्याबरोबर समुद्रांत बुडविणारे ओकादे यंत्र आज जरी कोणी शोधून काढीत असलें तरी आजहि तें मळसूत्र दाबून राष्ट्रीय भाषेस मराठीचा ओकदम बळी देण्यास आम्ही सिद्ध आहोत. हेंच काय परंतु सञ्च मनुष्यजातीची ओक भाषा जर आज होत असेल किंवा जेव्हां केव्हां होईल आणि ती स्वीकारून इतर सञ्च देश आपआपल्या भाषांस त्यागपत्र देण्यास सिद्ध असतील तर आम्ही आमच्या मराठीचाच नव्हे तर सञ्च हिंदु राष्ट्रीय भाषांचाहि त्याग करण्यास अनमान करणार नाहीं. परंतु तुमची भाषा तेवढी तुम्ही मारून टाका आणि भूतदयेसाठीं म्हणून आमची तेवढी जगाची भाषा म्हणून स्वीकार करा या ‘ऐस्पेरेंटो’च्या बकसाधुत्वास भाळण्याइतकी मात्र आमची भूतदया भोळसट नाहीं.

ऐस्पेरेंटोचा मायावीपणा

ऐस्पेरेंटोच्या कल्पनेंत युरोपीय रोमन लिपी आणि युरोपिअन भाषा यांचेच अस्तित्व तेवढे गृहीत धरून अुभ्या आशियाच्या भाषासंघास नामशेष करून टाकण्याचा जो मायावीपणा होता त्यामुळे आम्ही त्या चळवळीस विलायतेंत असतांना विरोध करीत होतों आणि त्या ऐस्पेरेंटोच्या केवळ युरोपीय खुलासाठीं आमच्या संस्थानांतून हजारों हजार रूपये अुकळले जात हें न साहून तो द्रव्यशोध थांबविण्यासाठीं आम्हीं तीव्र टीका करीत असूं. त्याच दृष्टीनें मराठीकडे आम्ही आजहि पहात आहोत. राष्ट्रीय भाषेच्या अुन्नतीस बाधक होआल तर मराठीचे नांव काढणे आम्हीं या क्षणीं सोडून देअूं. परंतु सद्यास्थितीत प्रांतिक भाषांचे अस्तित्व हें अपरिहाच्य म्हणून त्या मारून टाकण्याचा प्रयत्न केल्यानें राष्ट्रीय वाडमयाच्या होणाऱ्या लाभापेक्षां हानीच अधिक होण्याचा संभव आहे. म्हणून प्रांतिक भाषा आणखीं कांहीं शतके दुय्यम म्हणून अस्तित्वांत असूं देणे हें सञ्च प्रांतांतील विचारवंत लोकांस अभिप्रेत आहे. आणि जोंवर इतर प्रांतीय हिंदु भाषा जिवंत आहेत तोपर्यंत राष्ट्रीय भाषेस साधनीभूत म्हणूनच मराठीसहि जिवंत आणि वधमान राहणे

प्राप्त आहे. मराठीचा आम्हांला अभिमान आहेच आहे; परंतु आमची राष्ट्रीय भाषा हिंदी हिचा आम्हांस मराठीहून अधिक अभिमान आहे.

त्याचप्रमाणेच बंगाली, नेपाळी, पंजाबी, सिंधी, कानडी, तामील, तेलगु इ. आमच्या हिंदु राष्ट्रांत प्रचलित असलेल्या सन्व हिंदु भाषांविषयी आम्हांस ममत्व आणि प्रेम वाटत आहे. त्या सन्व आमच्याच भाषा आहेत. मग मराठीस आणि त्या सन्व भाषांस जी मातृस्थानी आहे, जीस आमचे ‘गुरुणामपि गुरुः’ देखील देववाणी म्हणून समजते झाले आणि जिच्या संपन्नतेच्या बलावर आम्ही कोणत्याहि परक्या भाषेच्या दाराशी भीक मागण्यास जाणें अपमानाचें समजतों त्या संस्कृत भाषेची गोष्टच बोलावयास नको ! आमच्या पहिल्या लेखामधून कानडी, तामीळ, ते पंजाबी, बंगालपन्यंत सन्व हिंदु भाषा आम्हांस मराठीच्या सख्या बहिणीप्रमाणे स्वतःच्याच वाटत असून त्यामधून आणि या सन्व हिंदु भाषासंघास मातृस्थानीं असलेल्या संस्कृत भाषेंतून वाटेल ते शब्द घेण्यास कांहीं प्रत्यवाह नाहीं असें स्पष्ट सांगितले असूनहि कित्येकांनी प्रश्न केला आहे कीं;

‘संस्कृतमधून शब्द घेण्याच्याहि आपण विरुद्ध आहांत कीं काय?

३२. संस्कृत सोडून मराठी भाषा म्हणून कांही अुरते कीं काय याची आम्हांस वानवाच आहे. शुद्धीकरणाचा अन्थ मराठींतून कानडीपासून संस्कृतपन्यंत सन्वच भाषांतील शब्द काढणे असा जे समजतात त्यांना या शुद्धीकरणाच्या चळवळीचे अंतरंग आणि अन्थ कळलाच नाही असें म्हणावें लागतें. हिंदु भाषासंघ सोडून अहिंदु भाषेतील शब्द जुने असोत वा नवे असोत, विनाकारण आणि शक्य तोंवर आपल्या भाषेंत डोओीजड होअऱ्युं देअऱ्युं नयेत ही शुद्धीकरणाची संक्षिप्त व्याख्या आहे. अेका सद्गृहस्थानें तर आम्हास बजावून सांगितले आहे कीं-

‘उच्चू भाषा ही मन्द आहे’

३३. असेल. आमचें तितकेच निश्चन सांगणे आहे कीं शिवाजी बाजीरावांची आमची मराठी भाषाहि कांहीं कमी ‘मन्द’ नाहीं कीं अुच्चूचे पौरुष आपल्या अंगांत टोँचून घेतल्याविना तिला बलवान् राहतांच येअऱ्युं नये! आपल्या कांहीं लेखकांत ही जी अेक कल्पनाच रुढ झाली आहे कीं, मराठीस यावनी म्हणजे मुसलमानांनी आणिलेल्या शब्दांनी जोम आणि डौल आणिला ती बहंशीं निमूल असून ती आपल्या स्वाभिमानाभितकीच ऐतिहासिक सत्यासहि घातक आहे. हा अेकदोन शब्दांचा किंवा वाकप्रचारांचा प्रश्न नाहीं.

ज्यांना यावनी संपन्कानेच मराठी जोरदार झाली

३४. असें वाटत असेल त्यांनी ऐकवार झानेश्वरीकडे कीं जी या संपन्काचें पूचीं आणि “माझा महाठीचि बोल कौतुके । परि अमृतातें पैजा जिंके । औसी अक्षरें रसिकें मेळवीन” अशा प्रतिज्ञेनें लिहिली गेली तिकडे बघावें किंवा ‘सरसा सालंकारा सुपदन्यासा सुवर्णमय मूर्ती ।’ अशी आन्या रचून ‘धन्य श्रीराम पिता धन्या लक्ष्मी प्रसू जगीं झाली । आली सत्यवतीची कीं, भारत कीत्ति सुतमुखीं आलीं ’ अशी यथाथ गच्छकित जो करू शकला त्या मोरोपंताचे महाभारताकडे, निदान कण्णपन्वाकडे तरी, क्षणभर दृष्टि टाकावी? यावनी संपन्कानें मराठींत जोर, जोम किंवा प्रबळपणा आला हें म्हणणारांनी यावनी संपन्कपूची

दुर्बळ मराठी ती कोणती तें दाखविले पाहिजे. यावनी संपन्कापूर्वी मराठी भाषा महाराष्ट्री किंवा संस्कृतावर अवलंबून असे. तेहां जोराचे, जोमाचे व डौलाचे शब्द आणि वाक्प्रचार बहुशः यावनी भाषेतून आले असें म्हणारे, नकळतच असेंच पन्यायानें म्हणत असतात कीं, महाराष्ट्रींत आणि संस्कृतमध्येंहि असले जोरदार जोमदार नि डौलदार वा वीररसाचे पोषक शब्द आणि वाक्प्रचार नव्हते. जर संस्कृतमध्येंहि यावनी भाषाभितके तरी ते आहेत असें म्हणाल, तर मग त्या वाक्प्रचारांच्या आणि शब्दांच्या संपत्तीनें आपणास घरच्या घरीं सबळ आणि संपन्न करू शकणाऱ्या मराठीस या यावनी परक्या भाषेच्या दारीं भीक मागण्याचे कांहीं ओक कारण नसून त्या अनावश्यक परकीय शब्दांचा संबंध सोडून देणे हें तिचें कन्तव्य आहे, निदान तसें करणे तिला शक्य आहे असें मानावें लागेल.

यावनी भाषेनें मराठीस सबळ आणि डौलदार केली असें जें कित्येकांस प्रामाणिकपणे वाटतें त्याचें खरें कारण असें आहे की, यावनी संपन्कापूर्वींची मराठी वा महाराष्ट्री आज आपल्यापुढे प्रामुख्यानें अुभी नाहीं आणि मुसलमानी राज्यांत सञ्च सैनिक आणि राजव्यवहारांतील शब्द आणि वाक्प्रचार हे तदर्थक असणाऱ्या आपल्या पूर्वींच्या संस्कृतोत्पन्न वाक्प्रचारांस आणि शब्दांस बाजूस सास्खन परकी सत्तेच्या बळावर मराठींत जे घुसले ते अजून तसेच राहिल्यानें आपणांस ती ती भावना त्याच शब्दांत लहानपणापासून व्यक्त करण्याची संवय जडली; त्यायोगें तदर्थक मूळचे संस्कृत प्रयोग केले असतां त्यांनीं तो व्यक्त झालासा आपणास वाटत नाही. परंतु हा दोष मराठीचा किंवा संस्कृतोत्पन्न हिंदु भाषांचा नसून आपल्या विकृत संवयीचा आहे.

चंद्रगुप्ताचें साम्राज्य आणि विक्रमाचा पराक्रम यांचें वैभव, यांचा थाट आणि यांचे पौरुष, ज्या भाषांतून व्यक्त होते त्या आमच्या हिंदु भाषा यावनी संपर्कानेंच काय त्या प्रबल आणि डौलदार बनल्या हें म्हणणें हास्यास्पद आहें.

राष्ट्रकूटांचा गोविंद, श्रीमान् अमोघवर्ष किंवा दिग्विजयी पुलकेशी आणि त्यांचें तें अप्रतिहत प्रतापी सैन्य ज्या भाषेत बोलत होतें ती भाषा बेंगरुळ, ढिली आणि गयाळ असणे शक्यच नव्हते. तिच्यांच आजच्या रूपाचे नांव मराठी होय. आज सैनिक आणि राजकीय डामडौलाचे शब्द कांहीं अंशी मुसलमानी भाषांतून घेतलेले जरी दिसत असले तरी तेवढ्यावरून तदर्थक शब्दांचा वाक्प्रचार मराठींत वा हिंदु भाषांत पूर्वीं नसून तो यावनी संपन्काचा परिणाम आहे असें म्हणणे म्हणजे आज जिल्हा, तालुका, अिलाखा अित्यादि भूविभागीय शब्द परके आहेत म्हणून या परसंपन्कापूर्वी आपल्याला व्यवस्थित भूविभाग करण्याची रीति माहीतच नव्हती. असें म्हणण्याभितकेंच अतथ्य होय. यावनी संपर्कानें सत्तेच्या बळावर आपले जुने सैनिक नि राजकीय शब्द, आपल्या जुन्या सेनेसमवेत आणि राज्याबरोबरच नामशेष करून त्यांच्या ठिकाणीं यावनी भाषेचा संचार सुरु केला; आणि लहानपणापासून हेच शब्द त्या त्या अर्थीं आपणांस माहीत असल्यानें आम्हांस आमच्या स्वतःच्या जुन्या शब्दांचें अस्तित्व कधींच नव्हते अशी भ्रांति पडली, हेच काय तें या भ्रमोत्पादक समजुतीचे खरें कारण होय. आणि मराठीचेंच काय परंतु सञ्च हिंदु भाषांचे शुद्धीकरण करण्याची आवश्यकता अुभ्या हिंदुस्थानांत जी भासूं लागली आहे तिच्या मुख्य कारणांतील ओक कारण हीच आत्मनिंदक भ्रांति दूर करणे हें होय. ओकदोन लेखकांनी आपली अशी जी समजूत करून घेतली आहे कीं, आम्हीं मराठीचे शुद्धीकरण म्हणून जें म्हणतों तें केवळ —

मुसलमानी शब्दांची अुचलबांगडी

३५. करण्याचा प्रयत्न असून आमच्या भाषेत अंग्रजी भाषेतील येत असलेल्या शब्दांचीच आम्हांस तितकी चीड येत नाही. ती त्यांची समजूत आमचा लेख नीट न वाचल्याचा आणि आमच्याविषयीं अधिक कांहीं माहिती नसल्याचा परिणाम होय. ओका लेखकांने तर असें भय प्रदशित केले आहे की, न जाणों क्वचित् आमची लहर अुदां अंग्रजी भाषेतील शब्दांकडेहि वळेल. त्या लेखकांस ही बातमी ऐकून दुःख वाटेल की,

अंग्रजी शब्द मराठींत शक्य तर आणि हितकारक असेल तर नांवाससुद्धां अुरुं देअूं नये

ही आमची पुढे कधीं तरी बरळण्यासारखी लहर नसून हें आमचें आजन्म अंगीकारलेले व्रतच आहे. मालाकारांचे अंग्रजीमिश्रित मराठीविषयींचे कठोर शब्द लहानपणापासून आमच्या कानांत गुंगत होते. आमच्या संस्थांतून, मंडळींतून आणि व्याख्यानांतून तर काय, पण घरच्या व शाळेच्या बोलण्यांतून अंग्रजी शब्द मराठींत निष्कारण घुसूं देणे ही अत्यंत अपमानाची गोष्ट समजली जाओ. अितकेंच नक्हे पण प्रत्यक्ष विलायतेंत असतांनाहि - कीं जेथे ओक दोन वर्षे राहून परत येतांच आपली मातृभाषाच मी पण विसरलों म्हणून म्हणणे ओक प्रौढीचें लक्षण समजले जात असे तेथेंहि - आमच्या संस्थेतील सच्च हिंदी, पंजाबी, बंगाली, तामील अित्यादि सभासदांचा असा परिपाठ असे कीं, आपसांत हिंदी बोलत असतांहि व्याथ अंग्रजी शब्द ज्याच्या तोंडांतून निघेल त्यास त्या दिवरींच्या चहास मुकावे लागे! या पूच्व वयांतील परिपाठाचा परिणाम आमच्या पिढीवर जो झाला तो नित्याचाच झाला. नुकतेंच ओका पंजाबी पत्रांत वाचले कीं स्वीडनमधून

लाला हरदयाळजी

सच्च पत्रे शुद्ध हिंदींत लिहितात आणि त्यांस युरोपमध्ये आज पंचवीस वर्षे सारखीं काढावीं लागलीं असूनहि पत्रावरचा पता सुद्धां देवनागरींत लिहून केवळ ‘यिंडिया’ अितके नांव मात्र रोमन लिपींत निरुपाय म्हणून घालतात. पंजाबांतील हिंदु भाषेस अुन्दूच्या तावडींतून सोडवून पुनरुज्जीवीत करावी म्हणून आम्हीं जे लेख तत्रस्थ पत्रांतून लिहिले आहेत त्यांतील विधाने आपणांस पूच्ण संमत असल्याचेंहि हरदयाळजींनीं प्रसिद्धपणे पंजाबी पत्रांतून कळविले आहे.

या प्रमाणे आमच्या लेखांवर आलेल्या आक्षेपांपैकीं कांहीं आक्षेपांविषयीं आमचें मत प्रदशित करून बाकीच्या आक्षेपांचा स्वतंत्र विचार न करितां या विषयासंबंधीं आमच्या मताची रुपरेखा पुनः ओकदां सुसंगतपणे आणि सोदाहरण आंखून त्या त्या आक्षेपांचीं अवश्य तर चन्चा करीत या विषयाचा आतां आमच्यापुरता तरी समारोप करण्याचे आम्हीं योजिले आहे.

३६. झालेल्या सच्च चन्चेंत ओक गोष्ट जी प्रामुख्यानें दिसून येते ती ही कीं, चन्चेंत भाग घेतलेल्या बहुतेक गृहस्थांचे मतानें यापुढे तरी मराठींत नवीन नवीन आरबी शब्द वा अहिंदु शब्द निष्कारण म्हणजे तदन्थक आपले शब्द असून वा हिंदु भाषांतून ते घेतां येण्यासारखे असतां - घेअूं नयेत. अितकी जरी जागृति आणि जाणीव सच्च महाराष्ट्रीय लेखकांत झाली तरी सुद्धां या चन्चेने बरेंच काच्य झाले असें म्हणतां येअील.

निजामी राज्यांत जे मराठी लोक आहेत आणि व्हाडाकडे अुन्दूच्या सावलींत ज्या मराठी लेखकांस रहावें लागतें त्यांनी ही सावधगिरी ठेविलीच पाहिजे.

मराठींत तिकडे मुसलमानी संपन्कान्वयें नवीन परके शब्द घुसण्याचा संभव थोडा नसून तो दिवसेंदिवस वाढत जात आहे. निजाम यूनिव्हिसिटींत त्यांच्या इस्लामी विद्यापीठांतून आणि सरकारी लिखाणांतून तत्रस्थ हिंदु भाषांस नामशेष नसले तरी तेजोहीन करून अुन्दूचा सच्वत्र प्रसार करण्याचा सहेतुक आणि आटोकाट प्रयत्न चाललेला आहे हें मार्गे सांगितलेंच आहे.

वास्तविक निजामचे राज्यांत मराठी, कानडी, तामील व तेलगु या हिंदु प्रमुख भाषाच प्रचलित असून हिंदुच नव्हे तर मुसलमानहि त्याच मातृभाषेप्रमाणे बोलतात, तथापि त्यांच्या करांचें द्रव्य त्यांना परक्या आणि अपरचित असणाऱ्या अुन्दू भाषेवरच व्यय करण्यांत येत आहे. अुन्दूमधूनच विद्यापीठाचें सच्व शिक्षण चालणार. सच्व शास्त्रीय शब्द अंग्लिशमधून संस्कृतोत्पन्न हिंदु भाषांत भाषांतरित न करितां तत्रस्थ लोकांस अगदीं अपरिचित अशा अगडबंब अरेबी शब्दांत करण्याचा ठाम नियम पाळण्यांत येणार. अशा स्थितींत निजामी राज्यांतील सहस्रावधि मराठी लोकांत त्यांच्यांतील सुशिक्षितांच्या तोंडून आणि वाड्मयांतून हे परकी शब्द घुसण्याचा आणि त्यांच्या संपन्कानें मराठी भाषेंत आपलें नित्याचेंच ठारें घालून बसण्याचा संभवच नव्हे तर अुत्कट भय आहे. तेंव्हा असा प्रकार शिवपून्वकालीन ढिलाओप्रमाणे पुनः घडूं नये म्हणून निजामी आणि व्हाडी मराठी लेखकांनी अगदीं डोऱ्यांत तेल घालून बसलें पाहिजे. अुगीच कोठला तरी नवा अुन्दू शब्द आपल्या लेखांत घालणे म्हणजेच विद्वत्तेचें दशक होय अशी समजूत अजूनहि तिकडच्या लेखकांत आढळून येते हें आम्ही पुनः अेकदां त्यांस प्रेमपून्वक पण दुःखानें बजावून ठेवितों. तेव्हां यापुढे तरी शक्य तितके करून अुन्दू शब्द मराठींत कधींहि न वापरण्याचा निश्चय आणि असे शब्द मराठींत अुगीच घुसविणे म्हणजे विद्वत्तेचें नसून स्वाभिमानशून्यतेचें दशक आहे अर्शी निग्रही समजूत त्यांनी धारण केली पाहिजे.

३७. यापुढे तरी नवीन मुसलमानी शब्द मराठींत घुसूं देअूं नयेत किंवा जे पूऱ्यां घुसलेले बखरींतून किंवा पोवाड्यांतून आढळतात ते विस्मरणाच्या थडग्यांतून अुकरून काढण्याचा “शाहिरी” वेडेपणा तरी करूं नये, याविषयीं जसें जवळजवळ अेकमत्य दिसून आलें त्याचप्रमाणे या चन्वेंत आणखी ऐका महत्वाच्या विषयाविषयींहि तें तसेंच आढळून आलें ही समाधानाची गोष्ट होय. अंग्रजी भाषेंतील शास्त्रीय आणि पारिभाषिक शब्द सुद्धां संस्कृतांतून किंवा तदुत्पन्न हिंदु भाषांसंघांतूनच बनवून घ्यावेत, परंतु अंग्रजींतील व्यवहारं नयेत. **मराठी बोलतांना नि लिहितांना मध्येंच अंग्रजी शब्द वापरण्याची दुष्ट संवय निंद्य समजून सोडावी.**

आणि विष्णुशास्त्र्यांनी अंग्रजीच्या बलात्कारापासून मराठीस वांचविण्याचा जो स्तुत्य अुपक्रम केला त्याचा अेकसारखा नेटानें पुरस्कार करीत रहावें याविषयीं बहुतेकांचे अनुकूल मत दिसून आले.

तथापि अेक गोष्ट आम्हांस प्रमुखपणे सांगितल्याविना राहवत नाही ती ही कीं या मताचा

सक्रिय अवलंब करण्याचा यत्न जसा पूचीं होत असे तसा आजकाल मुळींच होत नसून शाळा आणि विद्यापीठे यांतील होतकरू तरुण पिढीची स्थिती तर या दृष्टीने अत्यंत शोचनीय होत चाललेली आहे.

या दहाबारा व्यापार या विषयावर कटाक्ष ठेऊन धेडगुजरी मराठी बोलण्यावर कोरडे ओढणारा अेकदा विष्णुशास्त्रांचा शिष्य अुत्पन्न न झाल्याने तरुण नव्या पिढीस मराठी बोलतांना घरीदारीं, बाजारीं, सहजासहजीं अिंग्रजी शब्द घुसडण्याची घातक खोड अितकी जडली आहे कीं, अिंग्रजी चवथ्यापांचव्या यत्तेंतील मुलांसहि ती सोडतां सोडणे कठीण झाल्याचे आम्ही पहात आहों. लाला हरदयाळांसारखे अिंग्रजी भाषेतील पारंगत स्वीडनमधून सुद्धां पत्रे शुद्ध हिंदीतच लिहितात आणि येथील शाळांतील पांचशे अिंग्रजी शब्दहिं पुरे न येणारीं सहावीसातवींतील मुले “मीं पेपर जेव्हां हॅड ओक्हर केला तेंव्हा माझें हेड अेक होत होते!” म्हणून अवाच्य भक्तांना औकून येतात. फादर मदर, वाअिफ हे शब्द अगदी नियमाने विद्यार्थी आपसांत किंवा श्रेष्ठांशीं बोलत असतांना प्रौढपणाचे निदशक समजून वापरतात आणि त्यांचे श्रोते त्यांस यत्किंचित् दूषण न देतां ते ऐकून घेतात. मोठ्या माणसांची गोष्ट तर याहूनही तिरस्करणीय झाली आहे. आम्हीं अक्षरशः अेका प्रमुख गृहस्थांस असें बोलतांना आजकालच ऐकिले आहे कीं “त्याने जी पोझिशन अऱ्यूम केली ती ओरिजिनलीच फॉल्स होती!” अशी आणि याहून हास्यास्पद शंकडों उदाहरणे देतां येतील.

या अेकंदर प्रकारावरून या विषयाकडे आजकाल लोकांचे अगदीं अपराधी दुन्लक्ष होत आहे यांत आम्हांस कांहींच शंका अुरली नाहीं. लेखांतून आणि व्याख्यानांतून मात्र सुदैवाने बरीच सावधानता ठेवण्यांत येते. यावरूनहि हेंच सिद्ध होते कीं, बोलण्यामध्ये जी ढिलाओ होते ती भाषेत ते ते भाव व्यक्त करण्याची शक्ति नाहीं म्हणून होत नसून लिहिण्यांत वा व्याख्यानांत जपून बोलण्याची जी आपणांस संवय झाली आहे तितकेंच जपून घरगुती संवादांतहि शुद्ध मराठी बोलण्याची आपण संवय करून घेत नाहीं म्हणून होय. तेव्हां बोलतांना मराठींत अिंग्रजी शब्द विनाकारण घुसडून देणे हें लज्जास्पद आहे अशी भावना संचरवून मंडळांतून शाळांतून नि घरांतून अिंग्रजी पण मराठींत येतांच प्रेमळ टीकेचा आणि अुपहासाचा भडिमार करीत गेले पाहिजे.

पारिभाषिक शब्द

३८. त्याचप्रमाणे पारिभाषिक शब्द आणि शास्त्रीय शब्द अिंग्रजीतून मराठींत भाषांतरित केले जाण्याची सदोदित खटपट करीत राहिले पाहिजे. बडोद्यास कांहीं शास्त्रांतील पारिभाषिक शब्द नियत करण्यासाठी मंडळे नेमून राजाश्रयाने तीं तीं पुस्तकेहि प्रसिद्ध झालीं आहेत. अितर प्रांतांतूनहि अशी व्यवस्था होत आहे. आतां या वैयक्तिक किंवा अल्पसंख्याक प्रयत्नांचे आधारावर हिंदु भाषांच्या निरनिराळ्या साहित्यपरिषदांचे अेक संयुक्त मंडळ नेमून त्याकडून मान्य झालेले पारिभाषिक शब्द तामील ते पंजाबीपन्यांत अुभ्या हिंदु वाड्मयांत खटपट सुरु करण्याची खटपट तामील ते पंजाबीपन्यांत अुभ्या हिंदु वाड्मयांत खटपट सुरु करण्याची वेळ आली आहे, आणि त्या दिशेने लवकरच प्रयत्न होअील अशी आशाहि आहे.

जोपन्यांत अशी सञ्चवसंग्राहक सामान्य परिभाषा ठरली नाहीं तोपन्यांत चालचलाअू कामासाठीं नवीन कल्पना आणि विचार प्रदर्शित करण्यास जे शब्द आपण योजितों ते योजितांनाच

प्रथमपासूनच ते संस्कृतोद्भव किंवा हिंदुभाषोद्भव असून श्रुतिसुखद असे योजण्याची सावधानता प्रत्येक लेखकांने ठेविली पाहिजे

या कामांत आपला मराठी लेखकवन्ग फार निष्काळजीपणा दाखवित आहे हें, याविषयीं हिंदी आणि बंगाली वन्तमानपत्रकारांसह, किंती कसोशीने नवीन शब्द काढतात हें पाहिलें असतां, दुःखानें मान्य करावें लागतें. आणि याचें कारण त्यांची विशेष विद्वत्ता किंवा अुद्भावक शक्ति नसून भाषेत अुन्दू किंवा अंग्रजी शब्द अुन्दू-संस्कृत वा अुन्दू-प्राकृत कन्णकटु धेडगुजरी समास करणें हें लांछनास्पद आणि अज्ञानीपणाचें घोतक आहे असा तिकडे शिष्टाचारच पडून गेला आहे हें होय. “सोसायटीचे तहहयात मेंबर” किंला आतां बडोद्यास नेमल्या गेल्या “पदवी-पदकें-बक्षीस कमिटी” चें कन्णकटु नांव, असलीं किंतीतरी अुदाहरणे मराठी वन्तमानपत्रांत नित्य पाहण्यांत येतात. तेंच हिंदी वा बंगाली पत्र हातीं घेतलें कीं, हा प्रकार फारच थोऱ्या प्रमाणांत आढळून येअून त्यांतील शुद्ध आणि सुसंवादी नवीन शब्द वाचीत असतां मनास समाधान वाटूं लागतें. वरील बडोद्याच्या मंडळाचें नांव हिंदीत “पदक-पदवी पारितोषिक मंडळ” असेंच लिहिलें जावें आणि तहहयात शब्दाचे स्थलीं यावजीवन सभासद हा शब्दप्रयोग तिकडे अगदीं रुढच झालेला आहे. व्याकरणाचा अगदीं चवथ्या-पांचव्या यत्तेंत शिकविला जाणारा नियम कीं समास हे धेडगुजरी न व्हावेत, तर संस्कृत शब्दाशी संस्कृत-प्राकृत असावेत, हा ऐवढा जरी नियम आमचे पत्रकार आणि लेखक ध्यानांत ठेवतील आणि अुन्दू-संस्कृत वा अंग्रजी-संस्कृत समास करण्याचें शक्य तों संपूण टाळतील तर आतां यापुढें तरी मराठींत “कायदेकौन्सिल” सारखे अुनाड शब्द प्रचलित होणार नाहींत. बंगाली आणि हिंदी पत्रांतून यास “व्यवस्थापिका सभा” म्हणून प्रथमपासून शुद्ध आणि साथ अन्वथक शब्द योजण्यांत आल्यानें आज तो शाळेंतील विद्यार्थ्यांपन्यंत तिकडे रुढ आहे.

जे अंग्रजी शब्द आधींच आणि वर वणन केलेल्या प्रारंभिक ढिलाओीने घुसले त्यासहि निदान लेखांतून आणि व्याख्यानांतून तरी आपले प्रतिशब्द योजण्याची रुढि शक्य ती पाडण्यांत कांहीं अेक वावगे होणार नाहीं. हॉस्पिटल शब्द घेअूं या. या शब्दास अलीकडे रुग्णालय हा प्रतिशब्द आपण योजतों तो ठिकच आहे. तो रुढहि होत आहे. ज्यांच्या घशांत हॉस्पिटल शब्द गटकन गिळला जातो, पण रुग्णालय शब्द तेवढा लेखांत व व्याख्यानांतूनहि अडकून बसतो अशा विकृत शरीररचनेच्या कांडी माणसांसाठी भाषेची प्रकृतीच विकृत करून घेणें अिष्ट नाहीं. जर हॉस्पिटल शब्द योजतां योजतां गांवढळांपन्यंत रुढ झाला तर काय रुग्णालय शब्द योजितच गेलें तर रुढ होणार नाहीं? तीच स्थिती (डिस्पेन्सरी) औषधालय, (नस्स) दाओी वा शुश्रु, (सिनेमा) चलचित्रे वा चित्रपट, (लायब्ररी) ग्रंथालय इत्यादि शब्दांची आहे. कांहीं दिवस हे परकी शब्द तोंडी बसलेच आहेत म्हणून राहतील. पण त्यांच्या जोडीनेंच स्वकीय प्रतिशब्द प्रचारांत येतांयेतां त्या परकी शब्दांच्या मागचा सत्तेचा आश्रय नाहींसा झाला म्हणजे नामशेष होअून स्वकीयच मागें अुरतील. आतां आपण भाषेत शिरलेल्या

जुन्या अुन्दू शब्दांचें काय करावयाचें ?

३९. तें सांरांशस्कपानें निन्देशूं. नवीन अुन्दू शब्द आणूं नयेत आणि अंग्रजीतील शब्दांस मराठींत अेव्हांपासूनच घरगुती बोलण्यांत देखील थारा शक्य तोंवर देअूं नये, याविषयीं या चन्चेत जवळजवळ अेक मत झाल्यावें आम्हीं वर सांगितलेंच आहे. परंतु जुन्या अुन्दू शब्दांस आपल्या भाषेतून काढून टाकण्याचा प्रयत्न करावा कीं नाहीं याविषयी मात्र या चन्चेत बराच मतभेद आढळून आला, आणि तो येणे साहजिकच होतें कारण अेकदां अेकादी संवय जडली म्हणजे ती सोडणें अितकें कठीण होअून जातें कीं ती संवय

अहितकारक नसून हितकारक आहे असें सिद्ध करण्याचा बुद्धीला चकवून देखील मन अेकसारखा प्रयत्न करीत असते.

रामदासांच्या ग्रंथांत अुन्दू शब्द भरपूर आढळतात म्हणून ओकारें असें विधान ठोकून दिले आहे की

‘छत्रपतींचे काळांत अुन्दू शब्द मराठींतून शक्य तों काढून आपल्या जुन्या शुद्ध स्वकीय शब्दांचे पुनरुज्जीवन करण्याचा प्रयत्न झाला ही गोष्टच मुळांत खोटी आहे.’ अशांस काय अुत्तर द्यावें? लाला लजपतराय हिंदीचे पुरस्कृते आहेत आणि हिंदीसच सन्व हिंदुस्थानची राष्ट्रभाषा करावी म्हणून प्रत्येक आच्यसमाजी खटपट करीत आहे. परंतु लिहिण्याची वेळ आली म्हणजे लालाजींस अुन्दूच लिहिल्याविना गत्यंतर नाहीसें होतें आणि आच्य समाजीयांच्या भाषेत शेंकडा पन्नास अुन्दू शब्द नको नको म्हणतां येतात. पण म्हणून लालाजींस वा आच्यसमाजीयांस हिंदी शुद्धीकरण मान्य नाहीं असें कोणी म्हणू शकेल काय? तीच स्थिती समस्थांची होती. लहानपणापासून सैनिक, राजकीय, व्यावहारिक अित्यादि हजारों अुन्दू शब्द तोंडांत व मज्जांत रुळून बसले! ते जावेत असें वाटले तरी जाऊ शकत नाहींत त्यांतहि थोर विभूतीस आपले जीवन भाषाशुद्धीहून फारच निकडीच्या असणाऱ्या राष्ट्रीय आत्मशुद्धीकडे वहावें लागलेले. पण हें अुघड दिसत असूनहि लहानपणापासून रुढ झालेले अुन्दू शब्द तोंडांतून वा लेखणींतून कांहीं केल्या काढून टाकण्याचें कठीण जातें म्हणून त्रासून

रामदास अुन्दू वापरीत म्हणून मीहि वापरतों असें म्हणणें म्हणजे रामदास कौपीन किंवा रामकृष्ण परमहंस अुल्लिंग हिंडत म्हणूनच मीहि अुल्लिंगच हिंडेन असे म्हणण्यासारखे हास्यास्पद आहे

४०. अितका वेळपन्यंत आम्हीं आपल्या भाषेतून जुने असोत नवे असोत, परकी शब्द शक्य तों हितकारक असेल तर काढून टाकावेत असे प्रयोग करीत आलों परंतु आतां

शक्य तो म्हणजे कोठवर

याविषयीं आमचें मत थोडक्यांत सांगून आणि शब्दांची कांहीं अुदाहरणें आणि प्रतिशब्द देखून आम्ही ही लांबलेली लेखमाला पुरी करणार आहोत.

घरांत बाहेरचा वायु आणि प्रकाश घेण्यानेंच प्रकृति ठीक राहील हें खरें ना? असें या विषयावर संवाद चालत असतां अेका गृहस्थानें आम्हांस विचारले. तेळां आम्हीं अुत्तर दिलें कीं अथात. परंतु घरास बाहेरच्या प्रकाशास्तव खिडक्या वा दारें न ठेंवणे हा जसा अेक आकुंचनाचा अत्याचार होओील, तद्वतच घराच्या सन्व भिंती प्रकाश यावा म्हणून पाढून टाकणे किंवा पडू देणे आणि घराचे घरपणच नष्ट करणे हा प्रसरणाचाहि अत्याचारच होओील! त्याचप्रमाणे जोंवर मराठी भाषा म्हणून कांहीं विशिष्ट आणि स्वतंत्र पदाथ अस्तित्वांत ठेवणे आहे तोंवर तीमध्ये बाहेरचे शब्द नि वाक्प्रचार घेणे हें कांहीं अंशीं जरी अवश्य आहे तथापि ते विनाकारण घुसूं देणे किंवा घरांतल्या कोळीष्काप्रमाणे अेकदां लागले म्हणून तरेंच लोंबकळूं देणे हेहि अनिष्टच समजले पाहिजे. कोठपन्यंत परकी शब्द घ्यावेत किंवा घेअूं नयेत याची मन्यादा आमच्या पहिल्या लेखांत दिलेली असल्यानें तिची पुनरुक्ति येणे करीत नाहीं. थोडक्यांत अितके सांगितले म्हणजे पुरे आहे कीं, बाहेरचे शब्द तरच स्वभाषेत घेअूं द्यावेत कीं जर त्या शब्दांनी व्यक्त होणारी कल्पना कांहीं केल्या आपल्या शब्दांनी व्यक्त होअूं शकत नसेल. म्हणूनच नवीन प्रकारच्या विशिष्ट वस्तु, प्राणी वा पदाथ

यांची तत्तदेशीय नांवे भाषेत रुढ झाल्यास चिंता नाहीं. अशा शब्दांनी मात्र भाषेची संपत्ति खरोखरच वाढते. अुदाहणाऱ्य, अेकादें विलायती झाड वा फळ, आफिकेंतील किंवा अुत्तर धूवावरील नवीन शोध लावलेल्या अेकाद्या जातीचे नांव. ही मन्यादाहि पहिल्या लेखांतून स्पष्ट सांगितलेली असूनहि “गुलाब” या शब्दासहि आपणास मुकावे लागते की काय म्हणून निष्कारण धडकी भरल्याचा आव कित्येकांनी आणावा याचे आश्चर्य वाटते!

नवीन आणि ज्यांस आपणाकडे मूळचे विशिष्ट नांवच नाहीं अशा पदाथांस त्यांचीं मूळची नांवे जर तीं अिकडे आपल्या भाषेंतून साधित होऊँ शकत नसतील तर घ्यावयास जसा प्रत्यवाह नाहीं तशीच स्थिती जें जुनें परकी शब्द आपल्या भाषांतून अगदीं मिळूनमिसळून गेले आहेत त्यांचीहि असावी.

या जुन्या अुच्च वा अंग्रजी शब्दांत जे आपणांस पूऱ्यी रुढ नसलेल्या वस्तूचे वा कल्पनांचे निदर्शक असतील आणि ज्यांस आपले जुने वा नवे शब्द नसतील ते सुखेनेव राहू घ्यावेत

अुदाहरणाऱ्य खुच्ची, टेबल, बूट, मेज, सदरा, कोट, जाकीट, ट्रंक, कॉलर अित्यादि. या प्रत्येक शब्दांने अेक विशिष्ट नवीन वस्तु निदर्शित होत आहे. त्या पदाथास आपली जुनीं नांवे नाहींत आणि ते शब्दहि सुटसुटीत आणि आपल्या भाषेंशी फारसे विसदृश नाहींत. जोडा, वाहणा, चपल, खडावा अित्यादि अुपानहाच्या किंवा पादत्राणाच्या जातीहून विशिष्ट असा अेक पायताणाचा नवीन प्रकार बूट शब्दाने व्यक्त होतो म्हणून बूट शब्द ठेवावा. पण तेवढ्यासाठीं जोडा, पादत्राण, पायतण, अुपानह अित्यादि. जुने शब्द असतांहि वा नवीन तदुत्पन्न काढणे शक्य असतांहि अंग्रजी “शू” शब्द मात्र सामान्याथीं मराठींत योजणे मूळपणा असल्याने निषिद्ध असावे. ह्याच अुदाहरणाने सर्वसाधारण नियम लक्षांत घेतां येण्यासारखा आहे.

शब्दसंपत्तीचे खूळ

४१. आपल्यांतील जुन्या शब्दांनी शक्य तितके काम भागवावे या म्हणण्यावर पुष्कळदां असें विचारण्यांत येते कीं, अुपानह, जोडा अित्यादि जुने शब्द असतांहि “शू” शब्द वापरण्यांत आल्याने हानि कोणती? त्याने शब्दसंपत्ति वाढते. पण ह्याच दृष्टीने पाहिले तर मग आजकाल अंग्रजी शिकलेले लोक शिष्टपणाची भाषा समजून “वाअिफ सिक आहे” म्हणून जें पाहुण्यास सांगतात तेंहि क्षम्यच म्हणावे लागेल कारण पत्नी, अन्धांगी, बायको, मंडळी, कुटुंब अित्यादि वाटेल तितके संस्कृत-प्राकृत शब्द मराठींत असतांहि तो कुटुंबास वाअिफ म्हणून जें नवीन नांव देतो त्याने तदर्थक शब्दसंपत्ति वाढते असेंच म्हटले पाहिजे. अितकेंच काय पण बाप, पिता, वडील, जनक, अित्यादि शब्दांस सोडून “फादरनीं गेस्टनां रिसीव केलें” म्हणून सांगणारीं पोरेंही फादर, मदर, सिस्टर अित्यादि शब्द भाषेत आणून मराठीची शब्दसंपत्ति वाढविण्याचे महत्काच्य करीत आहेत असें म्हणावे लागेल. त्याही पुढे अेक पाअूल टाकून असेंही म्हणतां येअील कीं, अुत्तरेकडचे हिंदु, बापास सभ्यपणाचा शब्द म्हणून अुच्च ‘वालिद’ शब्द लावितात; ओश्वरास मालिक म्हणून लिहितात; तेहि शब्दसंपत्ति वाढवीत आहेत. तर मग पिता, बाप, वडील, जनक आणि संस्कृतांतील अनेक तदर्थक शब्दांस सोडून शब्दसंपत्ति वाढविण्यासाठीं अुच्च वालिद वा अंग्रजी फादर शब्द वापरूनच कां थांबा ? आपल्या मराठींत जन्मन, फेंच, बुशिटो, अंदमानीज अित्यादि सञ्च भाषांतून बापास जितके शब्द असतील तितके सञ्च पाळीपाळीने वा लहरीलहरीने अुपयोगांत आणून आपल्या पितृचरणीं त्यांची माला अप्यण कां कसं नये? असला दिग्विजय कस्न तो करभार जर आपण ओखाद्या रघूप्रमाणे आपल्या भाषेच्या भाडारांत ओतूं लागलों तर त्याने शब्दसंपत्ति वाढेल, परंतु तो शब्दरत्नाकर

आपल्या भाषेचा न राहतां जगाच्या भाषेचा अेक नवा धेडगुजरी कोश काय तो होअील ! घराची मन्यादा वाढविण्याकरिता सञ्च भिंती पाढून टाकून तें खूप विस्तृत होत आहे म्हणून स्वतःचे अभिनंदन करून घेणाऱ्या वेज्या धन्यासारखेंच भाषेत भरमसाठ अुन्दू अंग्रजी शब्द घुसडण्याचा शब्दसंपत्तिवधकांचे समाधान फारच हास्यास्पद आहे!

अगदीं नवीन आणि ज्यांना भाषेत शब्द नाहींत किंवा शोधितां येणे अशक्य आहे तेवढ्या पदाथांचे वाचक शब्द मात्र परक्या भाषेतून घ्यावेत नि घेतलेले तसेच ठेवावेत. बाकी केवळ शब्दसंपत्ति वाढविण्याकरितां म्हणून जुने शब्द असतांहि, वा साधित होण्यासारखे असूनहि परकी शब्द भाषेत घुसूं देणे वा घुसलेले टिंकू देणे चुकीचे आणि भाषेच्या प्रकृतीस आणि स्वाभिमानास हानिकारक आहे.

कांहीं अुदाहरणे : पहिला वचा

या कसोटीने आतां आपल्या भाषेत घुसून बसलेल्या अुन्दू शब्दांची थोडीशी परीक्षा करू. प्रथमतः ज्या शब्दाला आपल्या भाषेत यथाथ प्रतिशब्द असूनहि ते लुप्त होत चाललेले आहेत आणि म्हणून ज्यांचा अुपयोग आपण व्यवहारांत नसला तरी लेखांत आणि व्याख्यानांत त्वरित बंद केला पाहिजे त्यांतील कांहीं (प्रतिशब्दांसह) खालीं दिले आहेत. मजलिस – अि – आम = लोकसभा (ही केवढी खेदाची गोष्ट आहे कीं, ग्वाल्हेरसारख्या मराठी संस्थानांत नुकतीच जी प्रातिनिधिक सभा स्थापन झाली आहे तिचे नांव हिंदी वा मराठी प्रजेस तर काय पण तत्रस्थ मुसलमानी प्रजेसहि कळणे कठीण अशा अगडबंब परकी शब्दानें ठेवले जावे ! अुन्दू शब्दांत कांहीं विशेष डौल वा गांभीच्या आहे ही खुळी कल्पना या चुकीचे मुळाशीं आहे. मराठी शुद्धीकरणानें अुन्दू शब्दांकडे परकीय दृष्टीने पाहण्याची संवय मराठी लोकांस लाविली तरीहि पुष्कळच काच्य झाले असें म्हणावयास प्रत्यवाह नाहीं. लोकसभा, प्रजासभा हीं नांवे सोडून मजलिस – अि – आम हैं नांव ठेवणे स्वाभिमानशून्यतेची पराकाष्ठा आहे!) रजा = निरोप, अवधि, सुदृशी; कैफियत – बयाण = आत्मसमर्थन, वक्तव्य; जबरीसंभोग = बलात्कार, बलसंभोग; अिसम = मनुष्य; कोम = भ्रतार (अुदाहरणाथ पान्वती कोम महादेव नारकर, अशीं छियांची नांवे लिहिण्याची पद्धत निंदनीय आहे. पान्वतीबांडी भ्रतार महादेव नारकर असें लिहावे.) मालक = धनी; जमीनअस्मान = आकाशपाताळ; हवामान = ऋतुमान वा वायुमान (ही आनंदाची गोष्ट आहे कीं, कित्येक पत्रकारांनी हवामान शब्द सोडून ऋतुमान शब्द व्यवहृत करण्यास आरंभ केला आहे.) शिवाय = विना, व्यतिरिक्त, आणखी; खबरदारी = सावधानता.

वर दिलेली कांहीं अुदाहरणे अशा परकी शब्दांची आहेत कीं, ज्या अथाचे आपले जुने शब्द अजून अगदीं मृत झालेले नाहींत किंवा व्यवहारांत आणिले तर सहज समजण्यासारखे आहेत. म्हणून या आणि असल्या अुन्दू वा अंग्रजी परकीय शब्दांच्या ठिकाणीं निदान लेखांतून वा व्याख्यानांतून हे आपले प्रतिशब्द किंवा याहून यथाथ कोणास सुचत असतील तर ते आपण अेकसारखे निग्रहानें वापरीत राहिले असतां ते मरणासन्न स्वकीय शब्द पुनः सहज स्कृ होतील. याप्रकारचे अुन्दू शब्द काढून टाकिले असतां मराठीची “मोठी हानि” होअील म्हणून भलतीच भीति वाटण्याचेंही कांहीं कारण नाहीं. कारण या अेकेका अर्थीं आपल्या भाषाभांडारांत चारचार शब्द मिळूं शकतील. क्वचित् अेकाद्या शब्दांत विशिष्ट खोंच असेल तर ती संवयीने आपल्या शब्दांतहि लवकररच व्यक्त होअूं शकेल.

दुसरा वन्ग

आतां दुसरा वन्ग अशा अुन्दू वा परकीय शब्दांचा आहे कीं, ज्यांनी आपले तदन्थक जुने शब्द पार मारून टाकिले; अशा शब्दांचे पुनरुज्जीवन वरील शब्दांच्या पुनरुद्धाराहून कठीण आहे. परंतु म्हणूनच तें अगदीं अवश्य केले पाहिजे. याप्रकारच्या परकीय शब्दांना कांहींअेक विशेष जोर किंवा खोंच नसून ते आपल्या अजागळपणाचे स्मारक म्हणूनच काय ते रुढ झालेले आहेत! अशांपैकीं कांहीं देतों : हजर = विद्यमान, अुपस्थित; हवा = वायु; हवापाणी = वारापाणी, जलवायु; यादी = टिपण, टिपणी, टांचण किंवा तालिका; जखम = घाव, ब्रण, क्षत; जखमी = घायाळ, विक्षत; तयार =सिद्ध, सज्जता, सिद्धता; पूचतयारी (हा अजागळ शब्द किती कटु आहे!) = पूचव्यवस्था, पूचसज्जता; अुमेदवार = प्राथी, अिच्छुक, प्रवेशेच्छू; कारकीन्द = राज्यकाल, सत्ताकाल, आयुकाल; शिफारस = अनुरोध, प्रशंसा; जाहीर = प्रसिद्ध; जाहिरात = विज्ञापन, प्रासिद्धक, प्रसिद्धिपत्र; खात्री = निश्चिति, प्रतीति, प्रत्यय; पारिग्राफ = छेदक; हवामान = ऋतुमान; हवापालट = वायुपालट; जबाबदारी = अुत्तरदायित्व; जबाबदार = अुत्तरदायी, दायी; सन्टिफिकेट = प्रमाणपत्र.

असे आणखी बरेच परकी शब्द सुचवितां येतील कीं, ज्यांना दिलेले प्रतिशब्द बहुतेक मराठी वाचकांस गंमत वाटेल अितके नवखे आहेत. हवामान हा शब्द रुचतो, जशी व्यसनी मनुष्यास अफू कडू लागत नाहीं; परंतु ऋतुमान किंवा वायुमान शब्द नवखा वाटतो. पण तो वापरं लागण्याचा अवकाश कीं, महिना दोन महिन्यांचे आंत तो महाराष्ट्रभर शिक्षितांतून नि अशिक्षितांतूनहि प्रसृत झालाच म्हणून समजावें.

हें फार कठीण आहे अशी शंका असणारांनी केवळ अितकेच ध्यानांत ठेवावें कीं

हेच अुन्दू आणि परकी शब्द हिंदी आणि बंगालीत प्रचलित होते. परंतु चारपांच वचांचे आंत तिकडील लेखकांनी निग्रहानें शब्द वापरण्याचें व्रत धरितांच आज त्या दोनहि वाड्मयांत आम्ही वर दिलेले प्रतिशब्द अगदीं रुढ होऊन आतां लोकांच्या बोलण्यांतहि रुळूं लागले आहेत. वरील अुन्दू शब्दांस आम्हीं आपल्या हिंदी, बंगाली बांधवांनी व्यवहार केलेले प्रतिशब्दच सहेतुकतः दिले आहेत. कारण कीं, अेका अथी अेकाच शब्दाचा व्यवहार हिंदु भाषांतून अितका वाढेल तितका राष्ट्रभाषेच्या प्रचारास अुपकारक होओील. दुसरीं गोष्ट ही कीं, आम्ही अुन्दू शब्दांस वा परकी शब्दांस मराठींतून काढून टाकण्याची चळवळ नुसती सांप्रतच्या लेखनांतून करीत नसून बंदिवासांत होतों तेव्हांपासून आजपचंत शेंकडों लोकांस तशी संवय लावीत आलों आहोंत. विद्याश्यांपासून तो विद्वानांपचंत

ज्या शेंकडों रुपीपुरुषांनी हें व्रत अंगीकारिलें आहे त्या सञ्चांचा हाच अनुभव आहे कीं

पहिल्या महिन्यांत सरासरी त्रास वा कठीणपणा वाटतो, पण पुढें या स्वकीय शब्दांचा अितका परिचय होऊन जातो आणि विदेशी शब्द मराठींत घातले असतां कानास अितके कडू लागतात कीं ते योजूं म्हटलें असतां योजवत नाहींत. कठिणतेविषयीं अितकी आठवणसुद्धां शंकानिवृत्ति करील कीं ज्या आमच्या तोंडीं हे परकी शब्द अितक्या सहज आणि अितक्या पक्केपणीं रुळले त्या आम्हांस स्वकीय शब्दहि संवयीने तितकेच परिवित व्यवहारास कठीण कां जावें? निदान अितकें झालें म्हणजे पुरे आहे कीं, हे परकी शब्द त्या भावनांस व्यक्त करणारें जें अेकमेव साधन होऊन बसले आहेत ते तसेन राहतां आमचे जुने, स्वकीय आणि भाषाप्रकृतीशीं सुसंवादी असलेले शब्दहि त्यांसह व्यवहारांत आणि लेखांत रुढ व्यावेत.

अुन्दूचा डोओीजडपणा

४४. या अुन्दू शब्दांचा डोओीजडपणा आज भाषेस किती नडत आहे याचा अुल्लेख मार्गे केलाच आहे. तरीहि विशेषतः कवितेंत तो किती नडतो याचे आणखी स्पष्टीकरण करून. तयार किंवा हवा हा शब्द कांही केल्या अभिजात मराठी कवितेंत बसत नाहीं; सुसदृश्यपणे शोभत नाहीं. भीमसेन रणांगणांत हजर होता हें वाक्य गद्यांत जरी कोणाचे कानास खटकत नसले — आमच्या खटकते-तथापि ओखाद्या अभिजात वृत्तांत घालितां येणे अशक्य होते. अुदाहरणाऱ्य “फौजेची यादी कर कृष्ण म्हणे ठेव त्यावरी नजर। दोस्ता! भीम बहादुर येऊनि होओील शीघ्रची हजर॥” ही आन्या पहा! बरें हजर, यादी, तयार हे शब्द गाढून जर तो भाव व्यक्त करून म्हटले तर तदृशक संस्कृतोत्पन्न जुने शब्द पार ठार झाल्यानें तो व्यक्त करणे सोडून घावे लागते, वा पच्यायानें व्यक्त करणे भाग पडते. अितकी भाषेची परावलंबिता असणे केवळ लज्जास्पद आहे. आणि जर हिंदी आणि बंगालीमध्ये या शब्दांचे बंड मोडून काढून वर दिलेले प्रतिशब्द दोनचार वृच्छांत अगदीं स्फुट करितां आले तर आपणांस तें कां करितां येअं नये? आपल्या त्या भगिनीभाषांतील तदन्थक प्रचलित स्वकीय शब्द आपण कां वापरून नयेत? जर कोणास वर दिलेल्या प्रतिशब्दांहून अधिक सुटसुटीत, परिचित आणि यथार्थ स्वकीय शब्द सुचले तर अन्थातच ते आम्हीही आनंदाने स्वीकारून.

गमतीची प्रतिक्रिया-स्वदेशी शब्दहि विदेशी भासतात

४५. मार्गे सांगितलेंच आहे कीं मराठी शुद्धीकरणावरील पहिला लेख प्रसिद्ध झाल्यापासून महाराष्ट्रीय शिक्षित वृन्णांत या विषयाची चन्चा सुरु झाल्यानें शब्द पारखून घेण्यासाठी नवीन प्रवृत्ति अुत्पन्न झाली आहे. जेथें शब्द स्वदेशी किंवा विदेशी आहे ही शंकाहि अुत्पन्न होत नसे तेथेंच आतां शब्द समोर येतांच तो कुठला आहे याची चन्चा सामान्य विद्यार्थ्यांपन्यंत होतांना आढळून येत आहे. या प्रवृत्तिने व्युत्पत्तिशास्त्राकडे पुष्कळांचे लक्ष सहजच आकृषिते गेले. परंतु त्यायोगे ओक साहजिकच गमतीची प्रतिक्रिया अुत्पन्न झाली. चांगल्या विद्वान गृहस्थांतहि या विषयाची चन्चा चालतांना कित्येक शुद्ध स्वदेशी शब्दहि अुन्दू म्हणून लेखले जाअं लागले. यावरूनच आजपन्यंत शब्दांच्या व्युत्पत्तीकडे लेखकवृन्णांचेहि किती दुलक्ष होतें हें अुघडकीस येते. जो शब्द अुन्दूमध्ये असतो तो विदेशी अशी साधारण कसोटी पुष्कळजण लावितांना आढळतात. पण हा भ्रम आहे हें आम्हीं मार्गे अुन्दूच्या अुत्पत्तीचे चन्चेतच सांगितले आहे. वृत्तमानपत्रांतून आमच्या लेखांतहि किती अुन्दू शब्द घुसले आहेत हे दाखविण्याचा प्रयत्न करितांना केसरींतल्या आणि अितर वृत्तपत्रांतल्या लेखकांनी “स्वारी”, “वगैरे”, “माहिती”, “बाजू”, “सक्त”, “बातमी”, “चौकस”, “जादा” “ठराव”, “करार”, “गरम” अित्यादि शब्दांसहि अुन्दू म्हणून निवडले आहे आणि या शब्दांस प्रतिशब्द द्या म्हणून आम्हांस आव्हान दिले आहे! असल्या अजाण आव्हानास अितकेच उत्तर पुरे आहे कीं हे सन्च शब्द शुद्ध संस्कृतोत्पन्न आहेत. “अश्वारोही” या शब्दापासून “स्वारी”; वृन्ण शब्दापासून वगरा (पंजाबीं) आणि वगैरे; महित शब्दापासून माहिती; भुजा शब्दापासून बाजू; शक्त शब्दापासून सक्त; वृत्त शब्दापासून बित्त-बातमी; चौ वा चतुःच्या स्कपापासून चौक, चौकशी – चौकस, चौकडा; ज्यायान् आणि ज्येष्ठ शब्दापासून जास्त, जादा; स्थिर वा स्था या शब्दापासून ठरणे, ठराव; कृ – करणे शब्दापासून करार; धर्म (हिंदी घाम म्हणजे औन) पासून गरम; अशी या शब्दांची व्युत्पत्ति आहे. त्याचप्रमाणे “खाना”, “दार”, “दान”, “बे” हे प्राकृत प्रत्यस्फूपी शब्द मूळ संस्कृत शब्दांपासून वा प्रत्ययांपासून आलेले आहेत. ज्या खन-धातूपासून खणणे, घराचा खण हे शब्द आलेले आहेत, त्याचेच रूप “खाना” हें आहे; म्हणून कारखाना ज्या खणांत म्हणजे घरांत कम्कार काम करतात तें स्थल = कारखाना. “धर” (जसें वेत्रधर) यापासून “दार” म्हणजे धरणारा –बाळगणारा. ‘आधान’ शब्दापासून दान

(जसें पणाधान – पानदान). वि – विरहितपासून बे (जसें बेशुद्ध म्हणजे शुद्धिविरहित), हीं पाकृत रूपे अुत्पन्न झालेलीं आहेत. आणि जुन्या हिंदी ग्रंथांतूनहि आढळतात. तेहां हे प्रत्यय वा शब्द केवळ ते पश्चियन मध्येंहि आढळतात म्हणून ते विदेशी असलेच पाहिजेत असें समजणें हें भ्रमास्पद आहे. येथें ओखाददुसऱ्या शब्दाच्या व्युत्पत्तीविषयीं मतभेद होऊं शकेल. तो फुटकळ प्रश्न आहे.

संशयास्पद फुटकळ अडचणीवरहि सोपा अुपाय आणि संशयित शब्द कसा ओळखावा याचा नियम

४६. ज्यास विशिष्ट शब्द परकीच आहे असें वाटेल त्यानें तोहि सोडून तदन्थक अितर स्वदेशी शब्द वापरावा. आपल्या स्वदेशी भाषेत तामील, मल्याळम्‌पासून काश्मीरीपच्यंत प्रत्येक भावना आणि वस्तुनिदंशक अनेक शब्द विखुरलेले आहेत, त्यांतून वाटेल तो घ्यावा. या लेखांत वर दिलेल्या किंवा अितर शब्दांची व्यक्तिशः अुपपत्ति देणें अप्रस्तुत आणि अशक्य आहे. मूळ धातूपासून प्रस्तुत शब्द व्यवहृत होअीतों तो अनेक रूपांतून आणि अच्यांतून प्रवास करीत असतो हें तज्ज्ञांस सांगणें नकोच. येथें अितका सांवत्रिक नियम लक्षांत ठेविला म्हणजे पुरे कीं जो शब्द मराठींत आणि अुन्दूतहि आहे तो अुन्दूचा आहे किंवा पश्चियन भाषेत आणि हिंदींत ज्यांची रूपे समान आहेत ते शब्द पश्चियनच आहेत असा मुळीच नियम नाहीं. अनेक शब्द आपल्या भाषेप्रमाणेंच पश्चियनमध्यें वा अरेबींतहि व्यवहृत असले तरी ते केवळ तेवढ्याचसाठीं विदेशीय होत नाहींत. जे शब्द संस्कृत धातूपासून वा हिंदी धातूंपासून अपभ्रशांच्या आमच्या व्याकरणांतील सामान्य नियमांप्रमाणे सहजगत्या सिद्ध होऊं शकतात आणि ज्यांचा अुपयोग कोणत्याहि जुन्यांतल्या जुन्या अुपलब्ध हिंदी ग्रंथांतून सांपडतो ते स्वदेशी होत. ही सुटसुटित व्याख्या – अगदीं तुरळक अपवाद सोडून – शब्द आपला कीं दुसऱ्याचा हें ओळखण्यास सच्चत्र अुपयोगी पडेल.

या व्याख्येच्या निष्कर्षानेंच परीक्षून आम्ही बहुतेक शब्द वापरण्याचा प्रयत्न करितों

४७. तथापि ज्या भाषेतल्या विकृतीपासून तिचें संरक्षण करण्यास आम्ही झटूं अिच्छितों त्याच भाषेचें बाळकडू आम्हांसहि पाजलेले असल्यानें नकळत किंवा निरुपाय म्हणून कांहीं शब्द आमच्याहि लिखाणांत आलेले आढळावेत हें साहजिकच आहे. परंतु आमच्या भाषेतहि रोगांची कांहीं लक्षणे मधूनमधून प्रकट होतात यावरून तो रोगच हितकारक आहे असें सिद्ध होत नसून अुलटं तो अितका हाडींमासीं खिलेला असल्यानें अितरांनी आमच्यापेक्षांहि अधिक दक्षतेनें आपआपल्या लिखाणांतून त्यांचें अुच्चाटण करावें हेंच सिद्ध होतें. कोणी कोणी आम्ही बॅरिस्टर, सॉलिसिटर अित्यादि शब्द देखील त्याज्य मानतों कीं नाहीं असा प्रश्नहि केलेला आहे. त्यास अुत्तर अितकेंच कीं त्यांनीं तेहि त्याज्य मानून आमच्यावर कडी करावी. त्यांत आम्हांस आनंदच आहे. परंतु संवादाधारण नियम म्हणून अितकेंच सांगणें योग्य आहे कीं बॅरिस्टर, अेम्. अे. बी. अे. अित्यादि अुपाधींचे निदंशक असले शब्द विशिष्ट नांवांप्रमाणेंच भाषांतरान्ह नाहींत. ज्याप्रमाणें खलिफा, पोप, शंकराचाच्य ह्या विशिष्ट नांवांनीं त्या त्या विशिष्ट अधिकाराचा बोध होतो तीच स्थिती या शब्दांची आहे. जेहां त्या त्या संस्थाच त्या त्या अुपाधीस स्वदेशी शब्द योजतील तेहां, राजसत्तेच्या आधारावर जगत असलेले ‘कलेक्टर’ आदिक शब्द जसे ती राजसत्ता स्वदेशी होतांच स्वदेशी रूपांतर पावतील, तसेंच तेहि स्वदेशी पदव्यांचे रूपांत परिणमित होतील. तरीहि तोंवर न थांबतां परदेशी शब्दाचे स्थलीं स्वदेशी योजणे जर अथहानि न होतां आजहि शक्य असेल तर तसें अवश्य करावेंच.

मराठींत नवीन अुन्दू शब्द घुसडू देअू नयेत आणि अिंग्लिश शब्द मध्येंच कुठे तरी घुसडण्याची बाटगी खोडहि निंद्य आहे, येथपन्यंत ज्यांनी आमच्या मताला या चन्चेंत पुष्टी दिली त्यांच्यापैकींही कित्येकांनी त्यापुढची पायरी मात्र आमच्याबरोबर चढण्याचें नाकारून केवळ अितकाच अुपदेश दिला आहे कीं कोणताहि

अतिरेक त्याज्य असून सुवर्णमध्यमच ग्राह्य आहे

४८. परंतु कोणती पायरी ते आमच्याबरोबर चढू अिच्छित नाहींत किंवा सुवर्ण मध्यमाची व्याख्या काय आहे हें मात्र त्यांनी स्पष्टपणे कुठेंहि व्यक्त केलेले नाहीं. वास्तविक स्थिती अशी आहे कीं, अतिरेक त्याज्य हें आम्हीहि म्हणत आहोत आणि सुवर्ण मध्यम ग्राह्य हें वाक्य तर अॅरिस्टॉटलच्याहि फार पूच्वीपासून ज्याचे त्याचे ओंठावर नाचतच आलेले आहे; पण मुख्य अडचण सुवर्ण मध्यमाची व्याख्या कोणती या प्रश्नाची आहे. जो तो आपआपल्या खोडीचें समर्थन ज्यायोगें होओील त्या मन्यादेस सुवर्ण मध्यम म्हणतो. कोणी “खढ अुन्दू शब्द राहू द्यावेत पण अिंग्लिश शब्द मात्र नकोत” या सुवर्ण मध्यम म्हणतात, तर कोणी “आज वाअिफचें श्राद्ध आहे” या वाक्यासहि सुवर्ण मध्यम म्हणून अनिंद्य समजतो. तेव्हां हा घोटाळा सुवर्ण मध्यमाची शक्य तितकी स्पष्ट खपरेखा आंखल्या वांचून मोडावयाचा नाहीं, हें अुघड होतें. ज्या भावनेचे आणि वस्तुंचे अुत्तम निदऱ्याक असे आमचे जुने शब्द होते, वा आहेत, वा आपणांस सहज साधितां येतील, त्या स्थळीं निष्कारण विदेशी शब्द वापरून नयेत. परंतु विशिष्ट वस्तुंचे विशेष नामाप्रमाणे असणारे किंवा ज्यांतील खोंच वा सुटसुटीतपणा आपल्या भाषांतून व्यक्त करणे अशक्य आहे ते विदेशी शब्द मात्र स्वीकारण्यास कांही प्रत्यवाह नाहीं, हीच काय ती भाषाशुद्धीच्या सुवर्ण मध्यमाची खरी खपरेखा होय. यांत भाषेची शक्ति आणि संपत्ति हरण करणारा आकुंचितपणाचा अतिरेक आणि तिचें स्वत्व आणि सत्त्व हरण करून तिला बाटगी बनविणारा आत्मघातकीपणाचा अतिरेक हे दोन्ही सहजच टाळले जातात.

परंतु हें मात्र स्पष्टपणे सांगितले पाहिजे कीं त्याज्यच असणाऱ्या या दोन्ही अतिरेकांतून जर आम्हांस ओक कोणाचा तरी

अतिरेक निवडणेच भाग पडले तर

४९. त्यांतल्या त्यांत “आज मॉनिंगला वाअिफला फीझर चढला होता तरी तसाच स्टीमरने फक्स्ट क्लासचें तिकीट काढून बाँबेला आलो अराअिव्ह होतांच स्टेशनच्या प्लॅटफॉर्मवर थरमामीटर अप्लाय करून बघतों तो टेंपरेचर हंड्रेड अँड टू !” हे वाक्य बोलणाऱ्या बाटग्या अतिरेकापेक्षां “आज सकाळींच कुटुंबाला ताप भरला परंतु तसाच आगनावेने (अग्निनौकेने) पहिल्या वजाची दशिका काढून मुंबाईस आलों. पण अड्याच्या चबुतन्यावर तापमापक लावतों तों तापमान ओकशेंदोन !” असे म्हणणारा सोंवळा अतिरेकच आम्हांस अधिक अनुकरणीय वाटतो. कारण हा स्वदेशी अतिरेक भाषेचें जीवन फार तर आकुंचित करील. परंतु तो पहिला बाटगा अतिरेक तिचे जीवनाचा घातहि करण्यास सोडणार नाहीं.

हाच बाटगा अतिरेक

५०. सुवर्ण मध्यम, शब्दसंपत्तिवधन अित्यादि गोंडस नांवांखालीं छपून समाजांत वावरत राहिल्याने दहा वन्षांपूचीं जे परके शब्द नवे वाटत ते आज खढ होअून गेले आहेत आणि आज जे नवीन

वाटत आहेत ते विदेशी शब्द या अतिरेकाकडे अपराधी दुन्लक्ष केलें तर आणखी दहा वर्षांत घरोघर स्फुट होतील. आणि मग स्फुट शब्द राहूं द्यावे म्हणून म्हणणाऱ्या सद्गृहस्थांस त्यांचाहि कैवार येअून तदन्थक आणखी कितीतरी आपल्या शब्दांस मरणाचें दारीं बसावें लागेल. आम्हांस देशनिच्वासनाची शिक्षा होअून आम्हीं काळ्या पाण्यावर गेलों तेव्हां क्रिकेट आणि फूटबॉल या खेळांव्यतिरिक्त “आअुट”, “रेडी” हे शब्द देशी खेळांत घुसले नव्हते आणि खेड्यापाड्यांत त्यांचा मागमूसहि नव्हता. आतां तवदा वर्षांनी परत स्वदेशीं येअून पहातों तों कोंकणासारख्या कोनामध्येहि लहानसहान खेड्यांत, मुलामुलींच्या घरगुती खेळांत “रेडी”, “वन्, दु, श्री”, “आअुट” हे शब्द रुळलेले आहेत. आंधळ्या कोशिंबिरी, लंपडाव, शिवाशिवी इत्यादि मुलींच्या खेळांत लहान लहान मुली हेच “रेडी”, “आअुट” शब्द प्रत्यर्हीं वापरतात! पूऱ्यांचे “सावध”, “मारला”, “धरला”, “पडला”, हे शब्द सांगितले तरी वापरणे त्यांस प्रथम कसेंसेंच वाटतें! आणखी दहा वर्षांनी हें जुने शब्द पार नामशेष झाले म्हणजे त्या खेळांतील “रेडी”, “आअुट” शब्दांनाहि स्फुट म्हणून — घरांत घुसले म्हणून — राहूं द्या म्हणणारे सुवर्ण मध्यमवादी निघतील आणि कित्येक इतिहासवेते या परदेशी शब्दांच्या त्यांतील अुपयोगावरून हे खेळ देखील विदेशांतूनच आलेले असावेत म्हणून संशोधनपूर्ण निबंध लिहून “दक्षिण प्राइझ कमिटी” कडून पारितोषिकेंहि मिळवितील.

दुकानी पाट्यांवर व नांवाचे पाट्यांवर अिंग्रजी शब्द आणि नांवेही अद्याक्षरांत घालण्याची मूऱ्या खोड

५१. ज्या गांवांत वा नगरांत अिंग्रजी लोक वस्तु घेण्यास येण्याचा वा भेटीस येण्याचा मुळींच संभव नसतो तेथेहि दुकानदार वा घरादिकांवर वस्तूंची वा गृहस्थादिकांचीं नांवें अिंग्रजींत लिहून पाट्या लावलेल्या असतात! हेअर कटिंग सलून; क्लाथ मन्चंट; टेलस्स; बुकसेलस्स् अँड पब्लिशस्स; टी. व्ही. ढेकणे, प्लीडर. अशा पाट्या खेड्यापाड्यापन्यांत लागलेल्या आढळतात. पाट्या अशी अिंग्रजी शब्दांत लावणे ही ओक टूमच झाली आहे. आतां हा केवळ छचोरपणा नव्हे काय? पाट्या गिन्हाअिके वाढावीं म्हणून लावणे; गिन्हाअिकांत हजारांमार्गे ओकासही त्या शब्दांचा नीट अथ कळणार नाही अशा स्थळीहि त्या पाट्या लावून गिन्हाअिके वाढतील काय? त्यापेक्षां मराठीत “पाटी रंगविणार”, “शिंपी”, “केस कापणार”, विधिज्ञ, आंत-बाहेर (अिन-आअुट) असे सोपे शब्द लिहून जर पाट्या लावल्या तर अधिक गिन्हाअिकांस त्या आकृषित करणार नाहीत का? परंतु अशा अिंग्रजी अगडबंब शब्दांच्या पाट्या हा ओक दुकानाचा अलंकार आहे किंवा ओक स्फुटिजन्य संस्कार आहे असें या गावंढळ दुकानदारांस वाटत अवावें! काल अभिप्रायांथ कोंकणांतील ओका तालुक्याच्या गांवांतून केशतैलाची कुपी आली. तीवर मराठी अक्षरांतच पण “हेअर-आओल” म्हणून छापील कागद चिकटविला होता!

परंतु ओवढी हास्यास्पदता पुरेशी न वाटूनच कीं काय हे दुकानदार त्या पाट्यांवर आपलीं नांवेही अिंग्रजी अद्याक्षरांतच देत असतात! “आर. अॅ. बुडवे”, डब्ल्यू. अेच् रडतोंडे” !! बुडवे आणि रडतोंडे यांना जरी ही अिंग्रजी अद्याक्षरांतील स्वकीय नांवें विसंगत वाटलीं नाहीत तरी कोणत्याही स्वाभिमानी महाराष्ट्रीयास तीं तशी वाटतील यांत शंका नाहीं. प्रशाळेंतील (हायस्कुलांतील) मुलेंही “अरे ओस. व्ही.” “अरे अॅ. जी.” अशा अिंग्रजी अद्याक्षरांत ओकमेकांस हांका मारतांना औंकू येतात आणि त्यांस त्यांचे शिक्षक वा पालक कोणीहि हंसत नाहीत वा दाबीत नाहीत. पण जर ओखाद्या स्वाभिमानी विद्यार्थ्यांने वर्गांत अनावश्यक अिंग्रजी वा अुन्दू शब्द बोलण्याचें टाळलें तर त्यास अतिरेकी म्हणून शिक्षकसुद्धा हंसतांना वा ओक प्रकारच्या कंटाळ्यांने त्याकडे बघतांना आढळून येतात! अद्याक्षरांतच हांक मारणे वा लिहिणें तर “स. म. काळे”, “वि. ग. जोशी” असे प्रयोग नाहीं का करतां येणार? परंतु शेळपट परधान्जिणेंपणा हाच ज्या

तेजोहीन पिढींत अुदारपणा म्हणून पूजिला जातो आणि योग्य स्वाभिमानहि अनुदारपणासारखा भासतो त्या पिढींत आपलीं नांवे आपल्याच अद्याक्षरांत लिहूं वा संबोधूं अितका देखील बाणेदारपणा कुटुन सांपडणार! कोण्या अंगिलिशानें कधीं आपले ‘जान स्टुअन्ट मिल’, हें नांव ‘जा. स्टु. मिल’ असें लिहिलेले आढळतें का? प्रत्यहीं नवीन विदेशी शब्दांस आंत घेणारा अजागळपणा

५२. हाच अजागळपणा आतां या क्षणीं अनेक अुच्चू, आणि अंग्रजीं शब्दांस मराठीच्या मंदिरांत न कळत चोरासारखे घुसूं देत आहे. मुंबाईच्या कांहीं कांदबच्यामार्गे “सेन्सेशनल्” हा शब्द लावण्यांत येतो. अजूनहि सेन्सेशन कशारीं खायची हेंहि सहस्रांत अेकास माहीत नाही. थोडक्याच दिवसांत विशिष्ट प्रकारच्या कांदबच्यामार्गे हा शब्द नेहमीं पाहून त्या शब्दासरशीं तो विशिष्ट प्रकार संबोधित होऊं लागेल आणि मग शिक्षितांत सेन्सेशनल हा शब्द अगदीं तोंडीं बसेल. सुशिक्षित रंगोपंतांच्या तोंडून “आण रे ती सेन्सेशनल कांदबरी” ही आज्ञा ऐकितां ऐकितां बाब्या आणि बबी आणि गृहलक्ष्मी आणि गडीहि तो शब्द शिकतील. आणखी दहा वर्षांत घरींदारी सेन्सेशनल हा शब्द रुढ होऊन जाओील. ‘अिलेक्शन मॅनिफेस्टो’ याचीहि गति वेळेवर न रोधिल्यास अशीच होणारी आहे. आमच्या समोर हें अेक वित्रमयजगतचे रद्दी अंकाचे चिठोरे पडलेले आहे त्यांत अेक कवी “भवानी तरवारीस शाहीराचा शाहिरी मुजरा” करितां करितां म्हणतात : “तुझ्यावरी कितिक मन्दांचे नाचले शूर तकदीर!” त्या मन्दांचे ‘तकदीर’ नाचले तें नाचले पण आमचे कविवच्यांना हात जोडून सांगणे आहे कीं आतां यापुढे निदान विचाऱ्या मराठीचे ‘तकदीर’ तरीं असें तरवारीच्या धारेवर धरू नये. हा तकदीर शब्द साधारण मराठी बोलणाऱ्या सहस्रामार्गे दहांस तरीं कळतो आहे का? दैव, कम, भाग्य अशीं अनेक विविधान्थसूचक नांवे स्वदेशी असतां तदन्थक हा विदेशी निब्रट शब्द आपल्या कोमल कवितेच्या बोकांडी बसविल्यानें लवलेश तरीं कांहीं शोभा आली आहे का? पण कोणता तरी मुसलमानी शब्द कुटून तरी चोर्कनमारून आणून जर कवितेंत दडपला नाहीं तर मग कसली ती “शाहिरी” कविता आणि कसला तो “शाहिराचा शाहिरी मुजरा “ !! परंतु,

‘स्वदेशी नवीन शब्द रुढ होणे महा कठीण आहे! ’ म्हणून हेच लोक म्हणतात

५३. आश्वच्याची गोष्ट ही कीं तकदीर, दिल, सेन्सेशन अित्यादि आमच्या भाषेच्या प्रकृतीशीं विसंवादी असणारे परकी शब्द तींत निष्कारण घुसडले जात असतां त्या विरुद्ध मात्र ‘हे कानाला कसेसेच लागतात!’ ‘ही नवी ब्याद कशास आणली!’ अशी ओरड कोणीहि सुवण्ण मध्यमाचा अभिमानी करीत नाहीं. परंतु नवीन कल्पना दशविण्यास अेखादा संस्कृत शब्द कोणी योजला किंवा रुढ विदेशी शब्दाचे स्थांनीं अुपयोजिला कीं “हा नवीन शब्द कसला रुढ होतो! हा आशावादीपणाचा अतिरेक आहे! ही नसती ब्याद कशाला आणली!” अशा अनेक प्रकारच्या चित्रें त्याच मंडळींचीं तोंडे अगदीं अुतरून जातात. परंतु जर ते पूचीचे हॉस्पिटल, म्युनिसीपालिटी असले जड शब्द वा रेडी, आझुट अित्यादि आतां आतां घुसत असणारे शब्द परकी असतांहि आपल्या अशिक्षित समाजपन्यांतहि कसे परिचित होत गेले हें पाहतील तर त्यांस सहज आढळेल कीं विदेशी शब्दांचे ठारीं नवे स्वदेशी शब्दहि आम्ही निधार करून योजूं लागलों तर त्याच परंपरेने बोलतां बोलतां ते रुढ होतील. विदेशी अपरिचित शब्द जर अगदीं शेतक्यांपन्यांत रुढ होऊ शकतात, तर स्वदेशी आणि म्हणूनच सापेक्षतः मुळांतच किंचित् तरी परिचित असणारे शब्द प्रयत्न केला तर रुढ झालेच पाहिजेत. विदेशी रुढ शब्दांस त्यांनीं अगदीं हांकलून लावले नाहीं तरी निदान त्यांच्या जोडीनें तरी तो नांदूं शकून विदेशी शब्दांचे प्रतिस्पद्धी स्वामित्व तरीं चालूं देणार नाहींत.

विष्णु शास्त्री अुन्दू शब्दांविरुद्ध कां नव्हते ?

५४. कोणी कोणी आम्हांस असें आडवूं पहातात कीं विष्णुशास्त्री यांनी घरींदारीं अंग्रजी भाषेचा वा शब्दांचा अुपयोग करण्या विरुद्ध लिहिले आहे हें जरी खरें आहे तरीं त्यांनी अुन्दू विरुद्ध कांहीं फारसें लिहिले नाहीं. त्यांस आमचें असें अुत्तर आहे कीं अुन्दूची घातक मगरमिठी सच हिंदु भाषांसह मराठीसहि बसण्याची वेळ येओील आणि अुन्दूसच राष्ट्रभाषा करा असा दुराग्रह अुघडपणे धरण्याअितकी मुसलमानी महत्त्वाकांक्षा चढेल होओील हें शास्त्रीबुवांचें काळीं कोणाच्या फारसें लक्षांत येण्यासारखें नव्हतें. जे अुन्दू शब्द घुसले ते घुसले आतां राजसत्ता बदलल्यानें तो पेंच सुटला आहे म्हणून अुन्दूकडे दूळक्ष केलें तरीं चालेल; परंतु जिता पगडा राजसत्तेच्या आधारानें मराठीवर संपूणपणे बसण्याची भीति अुत्पन्न होत आहे त्या अंग्रजी भाषेच्या गुप्त आक्रमाणाकडे मात्र कडक लक्ष दिलें पाहिजे, असें त्यांस सहाजिकपणेंच वाटलें. विष्णुशास्त्रांच्या परिस्थितींत त्यांनी जें म्हटलें तें नवीन परिस्थितिलाहि लागू करणें किंवा त्यास त्रिकाल सत्य मानणें बाबा वाक्यं प्रमाणवत् होओील ! मोरोपंतांस संस्कृत ज्ञान अेखाद्या पुराणिकाअितकेंच साधारपणे होतें, असे तत्कालिन संशोधनाच्या प्रगतीप्रमाणें शास्त्री बुवांनी सहजच विधान केलें. परंतु आतापन्यंत प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथसंपत्तीवरून संस्कृतावर प्रभुत्व गाजविण्याअितके मोरोपंत संस्कृतांतहि व्युत्पन्न होते असें दिसून आलें असतांहि, शास्त्रीबोवांच्या विधानासच चिकटून बसणें अशी चूक होओील-तशीच, त्याच्या अुन्दूविषयक मताचीहि गोष्ट आहे. आज जर ते स्वतः जिवंत असते तर त्यांच्या स्वाभिमानी स्वभावावरून पहातां सद्यःपरिस्थितींत त्यांनी परकी शब्द घालविण्याच्या या चळवळीचाच पुरस्कार केला असता हें अधिक संभवनीय वाटतें. आणखी शेवटचें अुत्तर आहेच कीं जरी विष्णुशास्त्रांस अुन्दू शब्द बहिष्कृत वाटले नाहींत तरी ते स्वतः शिवाजीमहाराजांस वाटले होते. शब्दप्रमाणावरच अवलंबून रहावयाचें असलें तरीहि भाषाशुद्धीकरणास स्वयमेव छत्रपतींच्या राजाज्ञेचाच आधार आहे !

आम्हांस तरी परिस्थितीनेंच अुन्दू शब्द बहिष्काच्य करणें भाग पडलें

५५. शास्त्रीबोवांची गोष्ट तर दुरच परंतु आम्ही कारागृहांत जाओीतोंपन्यंत आम्हांसहि अुन्दू शब्दांचे कुठे वावडे होतें! अंग्रजी शब्द आम्ही टाळूं परंतु अुन्दू शब्द अगदीं खड्यासारखा निवडून काढण्याची तीव्र प्रवृत्ति तेव्हां नसल्यानें आमच्या यौवनकालीन ग्रंथांत आणि कवितांत, आम्ही आज त्याज्य मनीत आहोत ते शब्द, आम्हीं निःसंकोचपणे वापरलेले आहेत. परंतु बंगालसारख्या प्रांतांत, कीं जेथें मुसलमानांच्या घरांतही अुन्दू कोणास बहुधा समजत नाहीं तेथेंहि, जेव्हां मुसलमानांनी अरेबीबहुल अन्दूच बोलावी म्हणून चळवळ सुरु केली; अितकेंच नव्हे तर हिंदूंस अुन्दू भाषा आणि पश्चियन लिपी देखील हिंदुस्थानची राष्ट्रीय भाषा आणि लिपी मानण्यास भाग पाडूं म्हणून हजारों मुसलमानाच्या प्रतिज्ञा होअूं लागल्या. आणि अेका बाजूनें अलीगढाहून अुठलेली अुत्तरीय लाट यांच्या पकडींत मराठींसहि अुन्दूची आज नाहीं अुद्यां मगरमिठी पडणार अशी धास्ती वाटूं लागली तेव्हां आम्हांसहि अुन्दू शब्दांस बहिष्काच्य समजण्याची प्रवृत्ति महाराष्ट्रांत वळावावी म्हणून, प्रयत्न करणे भाग पडलें. आमची सच मराठी लेखकांस विनंती आहे कीं आम्हीं आजपन्यंत अुन्दू शब्द कधीं कधीं वापरलें म्हणून पुढेही वापरून असा दुराग्रह न धरतां ज्याप्रमाणें गेल्या आठदहा वर्षांत भाषेच्या कल्याणाच्य त्यांस वापरीनांसे झालें त्याचप्रमाणें, त्यांनीहि पूचीं चुकी झाली म्हणून पुढेही ती करण्याचा किंवा अुन्दू शब्द वापरणे ही चूकच नाहीं म्हणून म्हणण्याचा दुराग्रह सोडावा यांतच मराठी भाषेचें हित आहे.

मराठीवर अुन्दूचे संकट आलेलेंच नाही असें म्हणणारे

५६. टीकाकारहि दुन्दैवानें आम्हांस भेटले आहेत. त्यांपैकीं ओकानें तर अगदीं अखंडनीय म्हणून ओक अुदाहरण दिलें आहे कीं, अहो कोंकणांत पहा! मुसलमानास पश्चियन शब्द देखील येत नाहीं – मराठी बोलतात – मग त्यांस अुन्दूचा अभिमान तो कुठून असणार! या आक्षेपकांचे डोळ्यांत परस्पर कोंकणी मुसलमानांनीच ओक झणझणीत अंजन गेल्याच वर्षी घातलें हें महाराष्ट्रीयांनीं ध्यानांत धरावें. कोंकणी मुसलमानांची ओक मोठी शिक्षण परिषद रत्नागिरीस झाली. त्या परिषदेचे अध्यक्ष ओक मोठे सरकारी अधिकारी होते. त्या मुसलमान अधिकाऱ्यांच्या आणि अितर वक्त्यांच्या भाषणांत असें स्पष्ट सांगण्यांत आले कीं, “कोंकणी मुसलमानांस जी आपली धन्म-भाषा नाहीं ती आपल्या घरादारांतून बोलण्याची लाज वाटावयास पाहिजे!” ही लज्जास्पद स्थिती टाळण्यासाठी शेंकडों रुपयांचा निधी अुभासून ठिकठिकणीं अुन्दू शाळा काढण्यांत येणार आहेत. सध्यांहि कोंकणांत अुन्दू शाळा भराभर वाढत असून त्यांना शिक्षक पुरवण्यासाठीं शिक्षक-शाळाहि निघाल्या आहेत. त्यांस सरकारी कोशांतून अनेक शिष्यवृत्त्या सढळ हातानें मिळतात. जर कोंकणाची ही स्थिती तर महाराष्ट्रांतील अितर प्रगतिपर मध्यप्रांतांची काय स्थिती असेल तें सांगणें नकोच. आज नाही अुद्यां अुत्तरेची मुसलमानी भाषाच राष्ट्रभाषा करण्याची ही दुराग्रही लाट महाराष्ट्रांतहि सन्वत्र पसरून सहस्रो मुसलमान अुन्दूस डोक्यावर घेअून आपल्या खन्या मातृभाषेच्या छातीवर नाचण्यास कमी करणार नाहींत! त्यांच्या सहवासांत मराठीमध्ये-जर वेळींच आपण तिच्या दारावर ओव्हांपासून कडक पहरा ठेवला नाहीं तर – अुन्दू शब्दांचा धुडगुस सुरु होअून तिलाहि सिंधी पंजाबीप्रमाणें स्वत्वहीन होअून जावें लागेल! नाहीं म्हणणारांनी ध्यानांत धरावें कीं सिंधी पंजाबी वाडमयेहि ओका काळीं मराठीप्रमाणेंच शुद्ध होतीं आणि ज्या मुसलमानी चळवळीनें आणि हिंदूंच्या भाबज्या “चालूं दे रे” म्हणणाऱ्या ढिलाअीनें त्या स्वत्व गमावून बसल्या तीच मुसलमानी चळवळ महाराष्ट्रांत सुरु झाल्याविना रहात नाही जें संकट दहा वर्षांनीं सन्वांसच दिसणार आहे तें आज आम्ही दृष्टोत्पत्तीस आणतों आहोत अितकेंच. म्हणून ओव्हांपासूनच सावध होअून मराठीस शुद्ध राखण्याचा अटोकाट प्रयत्न करणें हाच शाहाणपणा आहे.

“अहो! भाषा भाषेस बळी पडणें ही नियतीच आहे !”

५७. असेहि ओका तत्त्वज्ञानें आम्हास अुपदेशिले आहे. आजची भाषा अुद्यां नाहींशी होणार किंवा रुपांतर घेअून कोण्या अन्य जीवनांत जीवमान रहाणार हा सृष्टिनियम आहे. तीच स्थिती शब्दांची! त्या तत्त्वज्ञांचें हें म्हणणें तर खरेंच आहे. तथापि हा सृष्टिनियम घरेंदारें, गोपुरे ह्यांसहि लागतो. नाहीं काय? पण म्हणून घराला पडलेलीं भगदाडे कोणीं बुजवू नयेत कीं काय ? भाषाच काय पण माणूसहि अुद्यां मरतो – मग तो तत्त्वज्ञ कां असेना ! – पण तरीहि रोगांवर औषधोपचार करण्यास तत्त्वज्ञ देखील धडपडतच असतात; पौष्टिके घेतांना देखील आढळतात! त्या व्यतिरिक्त भाषा काय किंवा हें अुभें जगत् काय, प्रत्येक सावयव वस्तु ओक दिवस रुपांतर वा विनाश पावणारच हा जसा सृष्टिनियम आहे तसाच, आपलें अस्तित्व शक्य तोंवर अक्षुण्ण राखण्यासाठी आणि स्वत्व शुद्ध ठेवण्यासाठी विनाशी शक्तीशीं सारखी झटापट करीत राहणें हाहि, त्या प्रत्येक सावयव वस्तूचा स्वभाव सृष्टिनियमच नव्हे काय?

जें जें विदेशीय अनुकरण लोकहितवर्धक असेल तें मात्र त्याज्य नाही

५८. आम्ही विदेशी शब्द निष्कारण घेअू नयेत म्हणून जरी म्हणत असलों तरी त्यामुळे विदेशी भाषांतील सुरेख वाकप्रचार, वा अुदात्त कल्पना वा अगाध ज्ञान हीं आम्ही त्याज्यच समजतों असें मानणें

म्हणजे वस्तुस्थितीचा विपर्यास करणे होय. असा विपर्यास करणारे स्वतःसच हास्यास्पद करून घेतांत. जे जे अुत्तम, अनुकरणीय आणि लोकहितवन्धक असेल ते ते आपण कोणापासूनहि शिकावे—अनुकरावे. बालादपि सुभाषितं ग्राह्यम्! यांत मानापमानाचा मुळीच प्रश्न नाहीं. आणि तो प्रश्न जरी जमेस धरिला तरीहि आजपन्यांत अुभ्या मनुज जातीस ह्या भारतवर्षानें भौतिक वा तात्त्विक ज्ञान किंवा कला यांचे जीवनद ऋण अितके दिलेले आहे की ते, त्याच भांडवलावर त्यांनी थाटलेल्या त्यांच्या आजच्या दुकानांतून आम्ही कितीहि सामानाची अुचल केली तरी, सहसा फिटणारे नाहीं.

म्हणून स्वस्थ बसू नका

५९. आतां या विषयावरील चन्चेचा हा समारेप पुरा करतां करतां पुन्हां ओक वेळ अितकीच विनंति करावयाची आहे की, रुढ विदेशी शब्द काढणे वा नवीन स्वकीय रुढ करणे कठीण आहे अशी आधीच समजूत करून घेअून स्वस्थ बसू नका. हुतात्मा हा शब्द ओका वर्षाचे आंत माटिअर या अिंग्रजी शब्दाचे अर्थी प्रचलित नसला तरी परिचित झाला नाहीं काय? तीच स्थिती क्रमांक = नंबर, निश्चित = खात्री, स्तंभ = कॉलम या आणि अितर शब्दांची आहे.

प्रयोग करीत गेले म्हणजे आपोआप लेखांतून शिक्षितांना नि शिक्षितांतून अशिक्षितांत हे शब्द पाझरत जातील

केवळ कांहीं मंडळींनी निश्चिय केला पाहिजे. शिक्षक वनारेहि या शब्दांची शेवटी जोडलेली टिपणी किंवा टांचण (यादी नव्हे)! आपल्या विद्यार्थ्यांकडून अुतरवुन घेअून नेहमी समोर ठेवावे. जुन्या लेखकांस हें जड जाओल पण नवीन पिढीला हे शब्द सहज तोंडी बसतात. भाषेमध्ये अुन्दू वा अिंग्रजी शब्द घालणे अुपहासास्पद आणि निंद्य आहे, ही सामाजिक भावना तीव्रपणे ओकदां अुत्पन्न केली कीं काच्य झालें.

लेखकवृन्द नि शिक्षकवर्ग

६०. ही भावना अुत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करणारांस सन्व मराठी लेखकवृन्द आणि शिक्षकवन्न साहाय्य करील, आणि शिवछत्रपतींचे आणि विष्णुशास्त्रांचे हें ओक व्रत तरी नेंटानें पुढे चालवील ही आमची निश्चिति आहे. अितकेंच नव्हे तर अशा प्रयत्नांस यश येअून, मराठींत व्याच्छ शिरलेल्या अुन्दू आणि अिंग्रजी शब्दांचे प्रमाण कमी होअून आणि हिंदु भाषांत शुद्ध स्वकीय शब्दांचा भरणा जसजसा वाढेल तसतसे, आज जे या प्रयत्नांकडे सांशक वा सविरोध पाहत आहेत ते देखील आनंदित होतील. कारण अथवानि न होतां सुंदर स्वकीय शब्दांनी हिंदु भाषा परिपुष्ट, परिमाणित आणि परिवर्धित होत असतां कोणा भाषेच्या अभिमान्यास आनंद झाल्याविना राहील? कोणा हिंदूचे हृदय अुल्हास पावल्याविना राहूं शकेल?

आतां असा सतत परिश्रम केल्यानंतरहि कांहीं कांहीं राजकीय आणि शास्त्रीय परकीय शब्दहि राहतीलच. त्यातील राजकीय शब्द जसे जिल्हा, कलेक्टर, गव्हर्नर, अित्यादि –

ते ती सत्ता जशी जशी स्वकीयत्व पावले तसे तसे सहजच पालटतील

६१. तथापि हे नवीन शब्द, राजकीय लिखाणांतील कां होआना, रुढ करितांना त्यांस शुद्ध आणि सुटसुटीत स्वकीय प्रतिशब्द प्रथमपासूनच योजण्याचा प्रधात पाडीत असावें. हिंदीत तसेंच करितात. म्हणजे कायदेकौन्सिल किंवा जबरीसंभोग यांसारखे विद्रूप शब्द निपजावयाचेच नाहींत. भाषेमध्ये थोडे शब्द परभाषेतील असणे ही गोष्ट निराळी आणि त्यांची स्वकीय शब्द मास्कन टाकणारी नारायणरावांच्या गांद्यांसारखी प्राणघातक अरेरावीं चालूं देणे वा परकीय शब्द घेण्यांत कांहीं हानि वा दुःखलता नसून तें ओक जसें कांहीं भूषणच आहे अशी विकृत समजूत करून घेणे निराळे.

या चन्चेंत भाग घेणाऱ्यांचे आभार मानून निरोप घेतों

६२. शेवटीं अुन्दू अंग्रेजी अित्यादि परकी शब्दांकडे त्याज्य दृष्टीने पाहण्याची प्रवृत्ति अुत्पन्न करण्याचा जो लेखकाचा मूळ हेतू तो, या विषयासंबंधी संबंध महाराष्ट्र लेखकवचांतच नव्हे, तर शाळांतील विद्यार्थ्यांपन्यांत जी खळबळ अुडाली आहे, आणि प्रशाळेत (हायस्कुलांत) या विषयावर परीक्षेस निबंधहि ठेवल्याचीं जीं अुदाहरणे घडत आहेत त्यायोगें, बराच सिद्धीस गेला हें पाहून आम्हांस वाटत असलेले समाधान व्यक्त करून आणि ज्या विद्वान गृहस्थांनीं या चन्चेत अनुकूल वा प्रतिकूल पक्षीं भाग घेतला त्यांनीं नि लोकांविषयीं जो आदरभाव व्यक्त केला तदन्थ त्यांचे सन्वाचे मनःपूचक आभार मानून, आम्ही मराठी शुद्धीकरणाची ही लेखमाला पुरी करितों आणि या काच्याचा परामर्ष घेणे न घेणे आतां महाराष्ट्राच्या स्वाभिमानावर सोडून या विषयाचा निरोप घेतों.

येथेपन्यांतचा भाग हा ‘मराठी भाषेचें शुद्धीकरण’ ह्या नांवाच्या ख्रिस्ताब्द १९२६ (अेकोणीसशे सव्वीस) मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या वीर सावरकर लिखित पुस्तकांत प्रसिद्ध झालेला आहे. ह्यापून्हीच अेक दोन वर्षे हा भाग ‘केसरी’ मध्येहि पूचाच्य नि अुत्तरांध अशा लेखमालेत प्रसिद्ध करण्यांत आला होता. ह्या पुस्तकाचा पूचाच्य येथे संपतो.

प्रकाशक

कायदे कौन्सिलांतील अिलेक्शनच्या कॅडिडेटांचे मॅनिफेस्टोज !

वरील लेखाच्या मथळ्याचे वाक्य लिहितां लिहितां आमच्या लेखणीला आणि वाचतां वाचतां आमच्या वाचकांना दचकल्यासारखे झालें असेल यांत शंका नाहीं. कायदे कौन्सिलांतील अुमेदवारांच्या मॅनिफेस्टोजविषयीं लिहिण्याचे धाडस सावरकर करतात तरी कसे! राजकारणांत पडावयाचे नाहीं म्हणून ह्यांचेवर असलेले सरकारी बंधन ते राजकारणाच्या पूचप्रीतीच्या अुत्कंठतेमुळे ओकाओकीं विसरले कीं काय?

तें बंधन आम्हीं विसरलों नसलों तरी या शब्दांशीं जन्मभर आमचा अितका दाट परिचय झालेला आहे कीं ते आतां घरांत, दारांत, बोळांतून आणि माजावरून खेडेगांवांत आणि नगरांत जिथें रहावें तिथें लोकांच्या ओठावर अुभे राहिलेले दिसत असतां आम्हीं मात्र त्यांच्याशीं न बोलतां अनोळख्यासारखे तोंड

लपवून निघून जावें हें आम्हांस अगदीं दुस्सह होत आहे. परवां अगदीं टाळाटाळीं कस्तन त्यांची भेट घ्यायचीच नाहीं म्हणून खोलीत कोंडून घेतलें आणि वत्तमानपत्रेंदेखील वाचावयाचीं नाहीत म्हणून टपाल येतांच केवळ घरगुती पत्रे तेवढींच अुघडलीं. अकस्मात् अेका पाकिटांत अंका छापलेल्या तुकड्यावर पहातों तों पुन्हां आपला श्रीयुत मॅनिफेस्टो फडकला! तेव्हां मात्र आमचें मन अगदीं ओशाळे झाले. ज्या राजकीय शब्दावरील आमच्या प्रेमासाठीं आम्हीं त्या पोन्टलेअरच्या भस्मासुराचे दळनासाठीं सुदृधां वाच्या केल्या त्या ह्या आमच्या परिचित शब्दांशीं ते अगदीं आमच्या घरीं येथून खोलीत हात जोडून अुभे राहिले तरी न बोलणें केवळ निलङ्गपणा आहे असें वाटून आम्हीं त्या सन्वांशीं मनमोकळेपणे बोलण्याचे ठरविले आणि म्हटलें “या कौन्सिल, कायदेकौन्सिल, अिलेक्शन कॅन्डिडेट, मॅनिफेस्टो ! तुम्हीं सन्व या, तुमच्याशीं आणि तुमच्याविषयीं कांहीं तरी बोलल्यावांचून आम्हांस आतां मुळींच रहावत नाहीं मग त्यापायी आमची शेंडी तुटो वा पारंबी तुटो “!

हें आमचें म्हणणे औकतांच ते सन्व शब्द कळकळीने म्हणाले कीं पोन्टलेअरच्या भस्मासुराचा वरदहस्त आपल्या मस्तकास लागतांच आपल्या डोक्याचे केस पुष्कळ अंशी गळून गेल्याने यद्यपि आपली शेंडी तुटण्याचें भय मुळांतच कमी झालेलें आहे,

वीर सावरकर यांचा हा विनोदी लेख ‘रणगञ्जना’ ह्या नियतकालिकांत दि. २१-११-१९२६ ला प्रसिद्ध झाला होता. त्यावेळीं ते रत्नागिरी येथें स्थानबद्ध होते आणि राजकारणाशीं कोणताहि संबंध न ठेवण्याचें त्यांचेवर बंधन होते.

प्रकाशक

तथापि ज्या जीवनाच्या क्षीण पारंबीस आपण अजून लोंबकळत राहिलां आहां ती आम्हां राजकीय शब्दांशीं बोलण्यामुळे तुटण्याचें भय मात्र आम्हांस वाटतें खरें. म्हणून तुम्हीं आम्हां शब्दांची ओळख न दाखवितां आमच्याविषयीं कांहींहि न बोललेत तरी चालेले !” हें त्यांचें अुदार बोलणे ऐकून आम्हांस त्यांच्याशीं अधिकच बोलावेसे वाटूं लागून आम्हीं म्हणालों, “तुमच्या या औदान्याविषयीं आम्हीं आभारी आहों. परंतु पूचपरिचयामुळे तुम्ही नाहीं म्हटलें तरी तुमच्या प्रकरणीं कांहीं तरी बोलल्यावांचून आम्हांस रहावत नाहीं. सन्व हिंदुस्थान अिलेक्शनमध्ये दंग असतां या कायदेकौन्सिलच्या अिलेक्शनशीं मी अगदींच संबंध ठेवूं नये हें अशक्य आहे. मी कसातरी पण कायदेकौन्सिलांच्या निवडणुकींत भाग घेणार. भिझूं नका. अशा बिकट पेंचांतून कसें सुटावे याची गुरुकिल्ली अेका संन्याशीबाबांनी आम्हांस अंदमानांत असतां दिली आहे.”

हें संन्याशी बाबा जन्माचे चोर होते. जातीचे दरवडेखोर. परंतु पुढे अेका साधूच्या तावडींत सांपळून त्यांनीं चोरी सोडण्याची प्रतिज्ञा केली आणि त्या साधुमंडळीने त्यांस संन्यास देअून आपल्या देखरेखींत ठेवलें. तें साधुमंडळहि स्वकान्यसाधुत्वाच्या अुलाढाली करीत भटकतच असे. परंतु कमींत कमी आपसांत कोणी चोरी करू नये या विषयीं अगदीं कटाक्ष ठेवी. त्यांच्या टोळींत आल्यापासून संन्यासी बाबांस चोरी करण्याची अगदींच चोरी झाली. कारण जरी टोळीत चोरी केली तरी तें द्रव्य चुकवून ठेवावयाचें कोरें ! त्या टोळींत स्वतःची अशी लूट नसे; सन्व जें गवसेल तें टोळीचें अशा पेचांत संन्यासी बाबा असतांना शेवटीं ते अगदींच त्रासून गेले. तेव्हां लोभांकरितां न कां होओना पण केवळ चोरीची हौस पुरविण्यापुरती तरी चोरी करावी असा निश्चय करून, रात्रीं सन्व साधु झोपीं गेल्यावर ते गुपचुप अुठत आणि याचा लोटा अुचलून

त्याच्या पायापाशी, त्याची छाटी चोर्सन त्याच्या झोळींत, याच्या झोळींतील लंगोटा त्याच्या अुशाशीं असा अुचलठेवीचा कारभार करून पुनः झोपीं जात. सकाळी अुठतांच साधु लोकांत ओकच आरोळी अुठे, चोरी चोरी ! जो तो दुसऱ्यापाशीं आपली वस्तु सांडतांच त्यास चोर म्हणून शिव्या हांसडी. या प्रकारचा अुगम काय, हें शोधप्यासाठी शेवटीं त्यांच्यांतला ओक साधु रात्रभर गुप्तपणे जागत राहिला. पहातो तों ही संन्याशीबोवांची स्वारी अुटून आपल्या अुचलेपणाच्या व्यवसायांत दंग झाली ! तेव्हां अथातच चोर चोर म्हणून त्या जागरूक साधूने ओरड करताच सञ्चजण जागे झाले आणि संन्याशाला धरले. विचारले ‘तूं चोरी कां करतोस’, तेव्हां तो म्हणाला, “केवळ हौशेसाठीं ! मी कांहीं तुमचे सामान स्वतः दाबून टाकतों कां ? अिकडचें सामान तिकडे करणे ही कांहीं चोरी नव्हे. अपहार न करतां चोरी न करण्याची प्रतिज्ञा आणि चोरी करण्याची हौस दोन्ही जर मी पुरवीत आहे तर त्याविषयीं मजवर रागावणे हें तुम्हांसारख्या काच्यसाधू साधूना तरी कांहीं शोभत नाहीं. कारण त्यांत तुमचे काच्य मुळींच बिघडत नाहीं.” हें अुत्तर ऐकून काच्यसाधू लोक हंसले आणि त्याला तेवढी निरुपद्रवी अुठाठेव करूं द्यावी म्हणून म्हणाले.

कायदेकौन्सिल, अिलेक्शन, क्यान्डिडेट, मॅनिफेस्टो, व्होट अित्यादि वस्तुंशीं आम्हीं कांहींहि संबंध ठेवूं नये म्हणून निबंध आम्हांस घातलेला असला तरी वरील सारख्या कोणत्या तरी युक्तीने आम्हीं कायदेकौन्सिलच्या येत्या निवडणुकींत भाग घेण्यास सोडणार नाहीं. त्या वस्तूंची नाही तरी त्या शब्दांच्याविषयीं आम्हीं कांहीतरी बोलण्याची हौस पुरवून घेणार. तुम्हीं चिंता करूं नका. या, तुमच्या विचाराचे वतीने कोण कोण प्रतिनिधी अुभे आहेत ते सञ्च या, आम्ही तुमचे गुण ऐकून तुमच्या निवडणुकींत मतदारांनी कोणास मते द्यावीं तें निश्चित करून लोकांस तर्से करण्याविषयीं प्रबळ अनुरोध (म्हणजे जबरदस्त शिफारंस) करूं.

हें ऐकतांच ओक अगदीं अनोळखी परंतु धीट शब्द पुढे झाला आणि म्हणाला, माझें नांव **मॅनिफेस्टो**. हिंदुस्थानांत लाखामार्गे ओका देखील मनुष्याचा आणि माझा अजून परिचय नाहीं, परंतु मी सरकारी वतीचा क्यांडिडेट म्हणून अुभा असल्याने लोकांनी मलाच निवळून द्यावे. थोर थोर पुढारी माझ्या वतीने मते मिळविण्यासाठीं आटोकाट प्रयत्न करीत आहेत. या पिढींत मी संभावित संपादकांच्या घरीं दारीं परिचित होअीन. दुसऱ्या पिढींत मी प्रत्येकाच्या ओरीं तोंडीं खिळून बसेन. आणि तिसऱ्या पिढींत माझेकडे लोकमत अितके झुकेल कीं जरी अेखादा हलकट वेडा पीर लोकांस म्हणाला कीं अहो हा म्यानिफेस्टो सरकारी वतीचा परकी मनुष्य आहे, यास मते देअूं नका. तर प्रत्येक अस्सल देशभक्त मनुष्य म्हणूं लागेल, ‘वा ! कोण हा स्वाभिमानाचा अतिरेकी ! हा बिचारा म्यानिफेस्टो आमच्या ओरींतोंडी अगदीं खिळून गेलेला. आमच्या भाषागृहांत अगदीं देवघरापच्यांत तीन पिढ्या वावरत असलेला शब्द, आणि याला म्हणे वापरूं नका ! आमच्या घरची शब्दसंपत्ति वाढविण्याचे काच्य यानें केले ! आम्ही यासच मते देणार !’

हें वाक्य तो बोलत आहे तोंच दुसरा ओक हिंदु वेषांतील शब्द पुढे झाला. त्याचा तोंडवळा अगदीं परिचयाचा दिसला. तो म्हणाला, माझें नांव **निवेदन**. ज्या विचारांकरिता म्यानिफेस्टो प्रतिनिधी होअूं पहात आहे. त्याच जागेसाठीं मीहि अुभा आहे. मलाच लोकांनी कां मते द्यावींत, तें माझ्यापेक्षां म्यानिफेस्टोने जीं कारणे आपले समर्थनात्थ म्हणून पुढे आणलीं आहेत त्या त्यांच्या कारणांच्या योगानेंच अधिक स्पष्ट होत आहे. हाच म्हणाला कीं ‘आज हा लाखांत ओकाच्याहि परिचयाचा नाहीं पण तीन पिढ्यांत आपल्या घरांत हा नित्याचे बिन्हाड ठेवूं शकेल.’ म्हणूनच मी म्हणतों कीं, या सरकारी परक्या भटाला वेळींच ओसरीवर पाय पसरण्याचे आधीं हुसकून द्यावा आणि त्याची जागा मला, स्वदेशीय शब्दाला द्यावी, याचे काम मी किती अुत्तम प्रकारे करतों तें मला ओकदां तें काम सांगून पहा, कीं तुमच्या प्रयत्नास येअील. मी या हिंदुस्थानच्या

वातावरणांतच जन्मलेला असून देववार्णी संस्कृत माझी आजी होती. प्रथम अजागळपणे परकी शब्दांना आपल्या विचारांचें प्रतिनिधित्व करूं द्यावयाचें आणि मग ते ती जागा बळकावून बसले कीं रडत, ओरडत शुद्धीकरणाच्या मार्गे लागावयाचें हा कोण शहाणपणा! पूच्ची जरूर, तागाअीत, वळद, कोम अित्यादि अुन्हू शब्दांना असेंच ओठावर नाचू दिले म्हणून तर आतां तेच अुरावर नाचत आहेत! म्यानिफेस्टो म्हणतो त्याच्यासारख्या परकी शब्दांने शब्द संपत्ती वाढते. पण त्यायोर्गे आमच्यासारख्या स्वदेशीय शब्दांची अुपासमार व दुसरीकडे शब्दसंपत्तीचा क्षय होतो त्याची वाट काय ?

हें त्यांचे बोलणे ऐकतांच आम्ही निण्य दिला कीं, लोकांनी यापुढे केवळांहि म्यानिफेस्टोस मर्ते न देतां त्या जागेसाठीं ‘निवेदना’ लाच निवडून द्यावे. अजून म्यानिफेस्टो लाखांतून अेकाच्याहि तोंडांत बसला नाहीं तोंच त्यास मज्जाव करावा. हा निण्य ऐकतांच आमच्या विवेक नावाच्या द्वारपालाने म्यानिफेस्टोस खोलीचे दार दाखविले आणि निक्षून सांगितले कीं पुन्हा जर तूं आमच्या मराठीच्या तोंडांत बसूं पाहशील तर तुझ्या तोंडांत बसल्यावाचून रहाणार नाहीं !

हा निण्य ऐकतांच आलेल्या शब्दांतील विदेशी वेष केलेले अनोळखी शब्द मार्गे मार्गे सरकत पाय काढूं लागले. तेव्हां आम्हीं सांगितले कीं. म्यानिफेस्टोचे म्हणणे ऐकल्यानंतर जसा आम्हीं निण्य दिला तसा तुमचे म्हणणे ऐकल्यानंतर स्वतंत्र निण्य देअं. तुम्हीं विदेशी म्हणून म्यानिफेस्टोप्रमाणे निवडणुकींत पराभव पावाल असें समजू नका. कारण ज्या जागेसाठीं तुम्हीं प्रतिनिधी म्हणून अुभे राहूं अिच्छितां त्या जागेवर जो तो विचार प्रदर्शित करणारा कोणताहि स्वकीय योग्य शब्द न मिळाला तर आम्ही तुमचीच निवड करूं. परंतु स्वदेशी शब्द अधिक योग्यतेने तें काच्य करीत असूनहि म्यानिफेस्टो दुसऱ्या जागेत घुसून तिचा धर्नीं बनूं पहात होता म्हणून त्याला निवडून दिले नाहीं. या, आम्हीं सोयीने ऐकमेकांस बोलावतों. कायदेकौन्सिल! तुम्ही आणि तुमचे सरकारी कौन्सिल ॲफ स्टेट आणि ती तुमची घरधनीण लेजिस्लेटीव्ह असेंब्ली ! तुम्ही तिघे प्रथम पुढे या. आमचे हें बोलणे ऐकतांच द्वारपाल विवेक त्याना बोलावूं लागला. पण त्याच्या हिंदी जिह्वेस तीं नावें अुच्चारतां देखील येअीनात. त्रासून विवेक ओरडला आग लागो त्या तुमच्या नांवांस. माझ्या सात पिढ्या कोणी तोंड अितके वेंगाडले नसेल, अितके मी वेंगाडले तरी तुम्ही आंत येत नाही. अितके तो म्हणतो तीं ते तिघे आंत आले आणि कायदेकौन्सिल म्हणाला, ‘घाबरूं नका. तुमच्या आम्ही अजून परिचयाचे नाहीं म्हणून तोंडास त्रास पडत आहे पण तो थोडासा सोसा, म्हणजे तुमच्या मुलांची तर गोष्टच कशाला पण तुमच्या मुलीस देखील ऐकवेळ देवाचें नांव घेण्यास जड जाअील पण आमचीं नावें घेण्यास जड जाणार नाहीं. काय लेजिस्लेटीव्ह असेंब्लीबाबी, खरें ना ?’ तो विचारतो तोंच विधिमंडळ, व्यवस्थापिका परिषद्, धारासभा, राज्यसमिति हीं सच्व हिंदी शब्दांची टोळी आंत घुसली आणि म्हणते “पण आमच्या लोकांनी तुमच्या पुढे प्रथम तरी अितके तोंड वेंगाडावेंच कां ? आम्ही तुमच्या जागेवर योजले जातांच तुमचीं कामें शतपट लोकहिंतबुद्धीने करून दाखवूं. त्या त्या विचारांच्या जागेसाठीं आम्ही अितके प्रतिनिधी असतां आणि आमच्याहून अधिक योग्य अितरही नियुक्त करतां येणारे असतां तुमची आमच्या हिंदु भाषांच्या घरांत लुड्बूड हवीच कशाला ?” तों लेजिस्लेटीव्ह असेंब्ली म्हणाली, ‘पण ध्यानांत धरा, आम्ही सरकारनियुक्त प्रतिनिधी होणारे आहोंत. सरकारचा आम्हांस पाठिंबा आहे ! आणि म्हणूनच आम्हांस लोकमताचा पाठिंबा मिळाला पाहिजे.’

हें सरकारचें नांव बरेच वेळां ऐकतांच आम्हांस थोडीसी भीति वाटली आणि आम्ही तो संवाद टाळण्यासाठीं म्हटले, “पुरे आतां राजकारणाची चचा करण्याचे हे स्थल नव्हे, आतां केवळ निण्य तेवढा ऐका. कारण प्रत्येकाचे वादविवाद असे चालूं लागले तर तुम्ही हातघाअीवर याल. आम्हांस अनत्याचारी

शांततेच्या या काळांत ही निवडणूक करावयाची आहे. या खोलींच्या चार स्तंभांत ती आवरली गेली पाहिजे. नाहींतर भर मैदानांत अुतरून ‘रणगञ्जना’ आमच्यावर डोळे फाडूं लागेल, आणि अनत्याचारी शांततेचा भंग होअील. कायदे कौन्सिल! तुमच्या जागेसाठीं दोन प्रतिनिधि होअूं इच्छितात; ओक विधि-मंडळ, दुसऱ्या या व्यवस्थापिका परिषद. धारासभाही अुभ्या आहेतच. परंतु व्यवस्थापिका परिषदेला अुतररहिंदुस्थानांत बहुमत मिळालें आहे, आणि विधिमंडळाकडे आमचा ओढा आहे. कारण त्यांची विचार व्यक्त करण्याची पद्धत आटोपसर, नेटकी, आणि डॉलदार आहे. म्हणून आम्ही कायदे कौन्सिलच्या जागेकरितां विधिमंडळ यांसच निवडावें असें ठरवितो. त्याचप्रमाणे लेजिस्लेटिव्ह असेंबली बाझींच्या स्थलीं विधिसमिति आणि कौन्सिल ॲफ स्टेटच्या ठिकाणी राज्यपरिषद यांची निवडणूक व्हावी, चला आतां अिलेक्शन, तुम्ही पुढे या; तुम्हांस कोण कोण प्रतिस्पद्धी आहेत? निवडणूक आणि निव्वाचन म्हणाले, आम्ही दोघे. तेव्हां अथांतच आम्ही त्यांसच स्थायीक करणार. तुमची निष्कारण लुडबुड आम्हांस मुळींत संमत नाहीं. निव्वाचन हा शुद्ध संस्कृत शब्द असून, निवडणूक ही त्याची मुलगी आहे; दोघांसही लोकांनी ऐकेक मत देअून निवडावें. आता राहिला “क्यान्डिडेट” त्यास कोण प्रतिस्पद्धी आहे हें विचारतांच ओक मुसलमानासारखी विजार घातलेला शब्द पुढे आला; त्याचे डोक्यावर केमाल पाशाने फाडून फेंकून दिलेली ओक तुच्की टोपी होती, तिच्या तुट्ट आलेल्या गदळ गोंड्याचीं दोन चार सुतें कानावर लोंबत होती. तूं रे कोण म्हणून विचारतां तो म्हणाला, मी ‘अुमेदवार’ ह्या विचारास प्रदर्शित करीत असतों. आज तीनशे चारशे वर्षे मी महाराष्ट्रांत रहात आहें. हा कॅडिडेट अुपच्या आहे; तोच ‘अिच्छुक’ नावाचा ओक शुद्ध स्नानसंध्याशील ब्राह्मणसारखा शब्द पुढे आला आणि म्हणाला, पण मी महाभारत काळापासून ह्या स्थानावर नियुक्त आहे. मध्यंतरी मोठा राष्ट्रप्रलय झाला. त्यांत आम्हांस देशोधर्दींस जावें लागले. पण आतां निवडणूक पुन्हां होणार हें ऐकून आलों आहे. तेव्हां अथांतच आम्हीं म्हटलें, अिच्छुक ! या स्थानास तुम्हीच योग्य आहांत, आम्ही तुम्हांस मत दिलें.

याप्रमाणे निवडणुकी संपत्तांच द्वारपाल विवेक त्या सच मंडळीस बाहेर घेअून गेला. तिथें लोकांचा मोठाच थवा जमला होता. त्यांस निवडणुकीचा निर्णय कळविण्यांत आला कीं कायदे कौन्सिलच्या ठिकाणी विधिमंडळ, लेजिस्लेटिव्ह असेंबलीचे ठिकाणी विधिसमिति; कौन्सिल ॲफ स्टेटचे ठिकाणी राज्यपरिषद; क्यान्डिडेट किंवा अुमेदवार यांचे ठिकाणी अिच्छुक; अिलेक्शनच्या ठिकाणी निव्वाचन किंवा निवडणूक, आम्ही म्यानिफेस्टोच्या ठिकाणी निवेदन यांस नियुक्त करण्यांत आलेले आहे. हें ऐकतांच सच सरकार नियुक्त शब्दांचा पराजय होअून स्वकीय शब्द निवडून आले म्हणून राष्ट्रीय पक्षाच्या लोकांनी मोठाच जयजयकार केला. यापुढे कोणीहि “कौन्सिलांतील अिलेक्शनसाठीं क्यान्डिडेटांचे म्यानिफेस्टो” अशीं घेडगुजरी वाक्ये न बोलता “विधिमंडळांतील निवडणुकीसाठी अुभ्या राहिलेल्या अिच्छुकांची निवेदने” अशीं शुद्ध, राष्ट्रीय आणि मंजुळ वाक्ये अुच्चारावयाचीं असा सचांनी नियम केला. तेव्हां विवेकानें त्यांचे अभिनंदन केलें आणि म्हणाला आतां केवळ जे शहाणे आहेत त्यांनी मात्र अिलेक्शनचा रिझल्ट, कायदेकौन्सिल. क्यान्डिडेटांचे म्यानिफेस्टो, असे शब्द मराठी वृत्तपत्रांतून लिहिले तर चालतील ! कारण आपणांस अेखादी चांगली गोष्ट सुचण्याचे आधीं ती दुसऱ्यास सुचावी अेवढ्याचसाठीं ती अनुकरावयाची नाहीं हा दुराग्रही सत्याग्रह जर ते न करतील तर त्यांस अितर कोणत्या गुणांचे बळावर आपलें शहाणपण चवाढ्यावर आणतां येणार आहे !

शेवटीं विवेकानें निवडून आणलेल्या राष्ट्रीय अिच्छुकांस (अुमेदवारांस) सांगितलें कीं तुम्हीं आमच्या विचारांचें प्रतिनिधि आज जरी निवडलेले आहांत तरी पुढे मार्गे हे विचार प्रदर्शित करणारे दुसरे योग्यतर स्वकीय प्रतिनिधि जर मिळाले तर आम्हीं तुम्हांस सोडून त्यांसच नियुक्त करूं हो ! तेव्हां ते सच्वजण अुद्गारले, अगदीं मान्य. आम्ही केवळ अिच्छुक आहोंत. ओकदां आम्हांस आपण प्रतिनिधि केलेंत

म्हणून योग्यता नसतांहि वंशपरंपरा मध्यंतरीं लुडबुड करू पहाणारे आम्हीं कोणी भिक्षुक नाहीं ! केवळ अिच्छुक आहोत.

ह्या लेखांत त्यावेळेस १९२६ मध्ये मराठींत अत्यंत प्रचलित असलेल्या ज्या अंग्रजी शब्दांवर वीर सावरकरांनी विनोदी टीकेचा भडिमार केला आहे ते अंग्रजी शब्द आज १९५७ मध्ये मराठी भाषेतून जवळ जवळ लुप्त झाले आहेत आणि त्यांचे ठारी स्वा. वि. दा. सावरकरांनी सुचविलेले आणि अितरहि स्वकीय शब्दच मराठी लिखाणातून प्रचलित झाले आहेत. ह्या अेका अभिनंदनीय गोष्टीवरूनहि वीर सावरकरांनी भाषाशुद्धीसाठी अंदमानापासून गेली ३०-४० वर्षे जे परिश्रम घेतले ते कंसे यशस्वी होत गेले आहेत हे दिसून येअील.

प्रकाशक

दुसऱ्या आवृत्तीचे आतां सन १९८१ मध्ये तर विधानसभा, विधायक, विधीमंत्री, राज्यसभा, अिच्छुक, निवडणुक घोषणापत्र आदि अनेक शुद्ध मराठी शब्द शासनच वापरीत आहे. आतां मराठी हीच महाराष्ट्राची राज्यभाषा झाली आहे.

(या नवीन आवृत्तीचे प्रकाशन)

• •

भाषाशुद्धि नि श्री. कृ. कोल्हटकर

पुण्यास ह्या वर्षी भरलेल्या आणि बन्याच थाटामाटाने पार पडलेल्या मराठी-साहित्य-संमेलनाचे अध्यक्ष श्री. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांनी त्यांच्या अध्यक्षीय भाषणात मराठी भाषेच्या शुद्धीकरणाचे चळवळीविषयी बरीच चन्चा केलेली आहे. मराठी भाषेत अंग्रजी शब्द मिसळून तिचें जें अत्यंत विकृत रूप कांहीं अंग्रजी शिकलेल्या आणि न शिकलेल्या लोकांच्या तोंडांतून आणि लेखांतून व्यक्त होत असते, त्याविषयीं श्री. कोल्हटकर यांनी तीव्र खेद व्यक्त केला असून ते अशा धेडगुजरी प्रचारास ‘मराठीचे भ्रष्टीकरण’ ह्याच नांवाने संबोधितात. अंग्रजी शब्दांच्या निष्कारण भेसळीची श्री. कोल्हटकर यांनी अितकी शिसारी वाटत आहे कीं, त्यांनी Money bag चा देखील मोह न धरतां केवळ ‘चामचंची’च काय ती कडोसरीस बांधून आपल्या टीकेची फटफटी (Motor cycle) अितक्या जोराने सोडली आहे कीं वाटेंत अनेक ‘अुतार’ (Stations) आणि ‘पडशाळा’ (Waiting rooms) लागल्या असतांहि आणि तिथें थांबण्याचा आग्रह अनेक ‘मिष्टरांनी’ आणि ‘सरांनी’ केला असतांहि त्यांस ‘ऐसपैस पाय पसरण्याचे आधींच अन्धचंद्र’ देअून ते आमच्याहि पुढे ओक पायूल निघून गेले आहेत. मराठी भाषेच्या सात्विक अभिमानाने हृदय भरून येअून शेवटीं शेवटीं ते म्हणाले, “..... पण तोपन्यंत आपण आपल्या तोंडीं बसलेले अंग्रजी शब्द घोकीत स्वस्थच बसणार काय ? स्वस्थ बसल्यास केवळ आपल्याकडे च स्वाभिमानशून्यता येअील असें नाहीं; तर आपण आपल्या संसन्गाने भावीं पिढीस दूषित करून निभेळ मराठी बोलण्याचें श्रेय तिजकडून हिरावून घेअूं. अंग्रजी शब्द मराठी संभाषणात जितक्या सौकर्याने शिरले तितकेंच अवघड काम त्यांना त्यांतून हुसकून लावणे होणार आहे. पण ते अवघड कामहि ओक आवश्यक कन्तव्य म्हणून आपण पार पाडले पाहिजे.”

वीर सावरकरांचा हा लेख १६ जून १९२७ च्या ‘श्रद्धानंद’ साप्ताहिकात प्रसिद्ध झालेला आहे. त्या वर्षीं पुर्णे येथें जें मराठी साहित्य भरले होतें त्याच्या अध्यक्षपदावरून कै. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांनी केलेल्या भाषणांतील भाषाशुद्धि संबंधीच्या प्रश्नांना ह्या लेखांत वीर सावरकरांनी अुतरं दिलीं आहेत.

प्रकाशक

अंग्रजी भाषेची मराठीवर कुरघोडी होअूं देअूं नये म्हणून आज तीस चाळीस वर्षे महाराष्ट्रांत कित्येक प्रमुख मंडळी झटत आलेली आहेत. माधवराव रानड्यांच्या चणेकुरमुरे [चणेकुरमुरे मंडळांत असा ओक नियम असे कीं जो सदस्य आपल्या बोलण्यांत अनावश्यक अंग्रजी शब्द वापरील त्याला त्या दिवरीं मंडळाचे सदस्यांच्या बैठकींत चणेकुरमुरे न खातां बसावे लागेल.

- प्रकाशक]

मंडळाची संस्था हे ओकच मंडळ अशा प्रयत्नासाठीं खटपट करीत नव्हते. असे लहान मोठे बरेच प्रयत्न आजवर होत आलेले आहेत. त्या प्रयत्नांनी आणि विशेषतः चिपळूनकरांच्या निबंधमालेतील लेखांनीच अुद्युक्त होअून आमच्या शाळेतील दिवसापासून अंग्रजी शब्द मराठींत शक्यतों न आणण्याचा प्रयत्न करण्याचा नियम आमच्या सहकाऱ्यांसह आजवर अनेक संस्थांतून घालीत आणि पाळीत आलेले आहोत. कॉलेजमध्येंच नव्हे तर अगदीं विलायतेंत – लंडनच्या अगदीं मध्यवस्तींत देखील – कीं जिथें ओकदोन वर्षे राहतांच ‘मराठी अगदीं विसरून गेलें बुवा!’ म्हणून म्हणणे म्हणजे ओक प्रकारचे भूषण आहे असें समजणारे अनेक मराठी आणि हिंदी गृहस्थ निवसत असत – तिथेंसुद्धां आमच्या देखरेखीखालीं चाललेल्या “भारतीय भवनां”त अंग्रजी शब्द मराठी किंवा हिंदी भाषेत घुसडला जातांच तो अगदीं अपराध समजला जाअून त्या अपराधी व्यक्तिस आपल्या चहास किंवा बिस्कुटास मुकावे लागे. अंदमानांतहि आमच्या पंजाबी, बंगाली आणि अितर प्रदेशांतील सहकष्टभोगी राजबंद्यांसह आम्ही असेच कडक निबंध

घालीत असूं. चिपळूणकरांच्या पिढीमागून गेल्या १९०६ च्या थोरल्या स्वदेशी चळवळीपन्यंत अिंग्रजी शब्दांच्या ओकसारख्या चेपीत चालणाऱ्या आक्रमणापासून मराठी भाषेंचे संरक्षण करण्यासाठी अशा प्रकारचे प्रयत्न बन्याच परिणामकारक रीतीने चाललेले असत.

परंतु त्यानंतर ह्या विषयाकडे जनतेचेंच नव्हे तर साहित्याच्या नेत्यांचेहिं पुष्कळच दुळक्ष होत चालले. प्रथम या विषयासंबंधी जितका नेटाचा अुहापोह आणि जितके निग्रहाचें आचरण होत होते तितके होआनासें झाले. आणि सांवजनिकपणे तिकडे सच जनतेचें लक्ष पुन्हां अेकदां तीव्रतेने वेधले जाओील अशी ओखादी भावनोदीपक चळवळ चालूं ठेवण्यांत आली नाहीं.

अेतदन्थर आम्ही सुटून येतांच मराठी शुद्धीकरणाच्या प्रश्नास पुन्हां अेकदां प्रबळ चालना देण्याचा प्रयत्न केला. त्या चळवळीचा हेतु मराठींतून अुन्दू – मुसलमानी – शब्दांचीच काय ती हकालपट्टी करावी हा नसून प्रथमपासून आपल्या भाषेत आपल्या स्वदेशीय संस्कृतोत्पन्न हिंदुभाषा संघाव्यतिरिक्त **कोणत्याहि विदेशी शब्दांस निष्कारण घुसूं देअूं नये** असाच होता. अुन्दू शब्दांअितकाच अिंग्रजी शब्दांवर आणि अध्य-अिंग्रजी अशा बाटग्या मराठीवरहि मराठी शुद्धीकरणाच्या चळवळीचा रोख असे आणि आहे ही गोष्ट आमच्या मराठी शुद्धीकरणावरील प्रत्येक लेखांतून आणि आमच्या साहचर्यांत असणाऱ्या मंडळींशी बोलल्या जाणाऱ्या प्रत्येक वाक्यावरून कोणासहि कळणारी आहे. त्या चळवळीमुळे गेल्या दोन वर्षांत ह्या प्रश्नाकडे जनतेचें लक्ष पुन्हां अेकदा अितक्या तीव्रतेने आकषिले गेले आहे कीं, शाळेमधील मुलांपासून तों संपादकांच्या लेखनशाळेपन्यंत मराठी लिहितांना वा बोलतांना जीभ आणि लेखणी ‘हा शब्द अिंग्रजी तर नाहीं ना! हा शब्द अुन्दू तर नाहीं ना!’ अशा शंकेने चटकन अडखळूं लागते. ही गोष्ट त्या लेखणीच्या आणि जिभेच्या प्रतिपदी अडखळण्याने होणाऱ्या तोतरेपणाच्या त्रासास कंटाळलेल्या पुण्या - मुंबाईच्या कित्येक मित्रांनी ‘हा भाषाशुद्धीचा नसता अुपदव्याप काढतात तरी कशाला’ म्हणून जी हांकाटी चालविली आहे तीवरूनच सिद्ध होते. आतां तर श्री. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांनीं साहित्य परिषदेच्या अध्यक्षपदावरूनच त्या विषयाची चळ्या अितक्या प्रामुख्याने केली आहे की, त्यामुळे आज दोन वर्षे चालविलेल्या चळवळीचा पुष्कळच परिणाम झाला याविषयी आम्हांस आणि आमच्या महाराष्ट्रीय अनेक सहकाऱ्यांस साहजिकच आनंद व्हावा. अिंग्रजी भाषेतील शब्दांस मराठींत धुडगूस घालू न देता त्यांवर “कडक बहिष्कार” पुकारावा हें मत श्री. कोल्हटकर यांनीं आम्ही सांगतों त्याहीपेक्षां थोऱ्या अधिकच “अतिरेकी” भाषेत समाचिले याविषयीं आम्ही श्री. कोल्हटकर यांचे अभिनंदन करतों.

पण मग हाच न्याय अुन्दू शब्दांसहि लागू नाही का ?

अिंग्रजी शब्दांच्या संसन्गाने मराठीचे “भ्रष्टीकरण” होत आहे ही गोष्ट श्री कोल्हटकर यांनी अगदी आम्हीं अनेक आक्षेप सहन करून अुपयोजिलेल्या त्या “भ्रष्टीकरण” शब्दांचा अुपयोग करूनच सांगितली आहे. हें “भ्रष्टीकरण” का होअू देअूं नंये ह्याचीं कारणेहिं त्यांनीं तीच सांगितली आहेत. परंतु त्याच कारणासाठी अनवश्यक अुन्दू शब्दांच्या संसन्गापासूनहि मराठीचे भ्रष्टीकरण होअूं देअूं नये असें आम्ही म्हणत असल्याने सकृदळानी कोणासहि असें वाटले कीं, श्री. कोल्हटकरहि अुन्दू शब्दांच्या धुडगुसाचाहि आमच्या सारखाच निषेध करीत असतील. परंतु दुन्दैवाने त्यांस स्वतःस तसें वाटत नाही असें त्यांच्या भाषाशुद्धीकरणाच्या चळ्येच्या अुत्तराधावरून दिसून येते ही अेक आश्चर्याचीच गोष्ट आहे. वास्तविक पहातां ज्या ज्या कारणासाठीं ते अिंग्रजी शब्द मराठींत घुसूं देअूं नयेत म्हणून म्हणतात, त्याच कारणासाठीं अुन्दू किंवा कोणतेहिविदेशी शब्द मराठींत शक्य तों घुसूं देअूं नयेत हेहि मत अपरिहाऱ्यपणे अनुमति होतें. नवीन

शब्दच नक्हेत तर जे अंग्रेजी शब्द अगदी घरादारांतून घुसले आहेत त्यांस देखील यापुढे मज्जाव करावा, मग तें काम अवघड असलें तरी कन्तव्य म्हणून केलेंच पाहिजे असें श्री. कोल्हटकर म्हणतात. मग आम्ही विचारतों कीं, हाच न्याय अुन्दू किंवा अितर कोणत्याहि विदेशी शब्दांसहि कां लागू नये? अवघड असलें तरी मिस्टर सर, असे खेड्यापाऊंतील पेन्शनर चांभार-महारादिकापन्यंत रुढ झालेल्या शब्दांसहि “बहिष्कार” घालण्यास ‘कंबर कसून’ अुद्युक्त झालेले श्री. कोल्हटकरांचे भाषाभिमानी धैर्य अुन्दू शब्दास पहातांच ओकाअेकीं असें कंबर मोडल्यासारखे कां होतें?

याचे कारण अितकेंच आहे कीं, श्री. कोल्हटकर यांची आमच्या भाषाशुद्धीच्या चळवळीविषयी पुष्कळच विकृत समजून झालेली आहे. ही गोष्ट त्यांनी अुन्दू भाषेंतील शब्दांवरहि शक्य तों बहिष्कार घालावा ह्या मताविरुद्ध म्हणून जे जे आक्षेप आणलेले आहेत त्यांवरूनच सिद्ध होत आहे. ‘केसरी’त आलेल्या फुटकळ लेखांकांतून कांहीं तरी, केव्हां तरी, कुठे तरी वांचून त्यांनी ह्या विषयांसंबंधी आपले मत बनविले आहे. परंतु त्या लेखांसह त्यावर आलेल्या अनेक आक्षेपांचा सांगोपांग विचार करून आम्हीं या भाषाशुद्धीकरणाच्या विषयावर जें अेक स्वतंत्र पुस्तक [हे पुस्तक म्हणजे ‘मराठी भाषेचें शुद्धीकरण’ कीं जें ह्याच पुस्तकांत पृष्ठे १ ते ५० पन्यंत पुनर्मुद्रित करण्यांत आले आहे. - प्रकाशक] लिहिले आहे आणि ज्यास अेक त्याज्य शब्दांचा प्रतिशब्दांसह कोशहि जोडलेला आहे तें पुस्तक श्री. कोल्हटकर यांनी वाचले नसावे – लक्षपून्वक तर वाचले नसावेच असें त्यांनी घेतलेल्या त्याच त्या शिळ्या शंकावरून स्पष्ट होत आहे. अेतदथ आम्हांस तर प्रथम असेंच वाटले कीं, श्री. कोल्हटकरांच्या आक्षेपांस त्या पुस्तकांत ज्यांत ज्यांत अुत्तरे दिलेलीं आहेत ते ते छेदक तेवढे निन्देशूनच हें अुत्तर पुरें करावे. कारण तेंच तें स्पष्टीकरण लिहिण्यांत श्रमाचा नि वेळाचा अपव्यय होतो. परंतु साहित्यपरिषदेच्या ज्या अध्यक्षपीठावरून त्यांनीं ते आक्षेप घेतले त्या पीठाच्या महत्वासाठीं त्या आक्षेपांचे थोडेंबहुत स्वतंत्रपणे निराकरण करणे प्राप्त आहे.

मुसलमानी शब्दांवर बहिष्कार म्हणजे मुसलमानांचा द्वेष!

श्री. कोल्हटकरांचा मूळ आक्षेप असा आहे की मुसलमानी शब्दांस मराठींत धांगडधिंगा न घालूं देण्यासाठीं निघालेली ही चळवळ मुसलमानांच्या विषयीं जी अेक नवीन तेढ अुत्पन्न झाली आहे तिचा परिणाम आहे, हें नसाते कुलंगडे गृहीत धरून त्यावर श्री. कोल्हटकरांनी अडचणींचे मनोन्यावर मनोरे बांधलेले आहेत! मुसलमानांची संख्या फार आहे – हितसंबंध असेल – दुही अल्यकालीन आहे – मुसलमानांच्या प्रत्येक वस्तूवर बहिष्कार घालावा लागेल! म्हणजे गाण्यांतल्या चिजा देखील बहिष्कृत समजाव्या लागतील! असे नाहीं नाहीं ते भयानक देखावे नसत्या कल्पनेतून अुढून त्यांच्या भाषणाच्या पडद्यावर तरंगत आहेत. पण आम्ही असें विचारतों कीं, ही भाषाशुद्धीची चळवळ मुसलमानांच्या द्वेषामुळे अुत्पन्न झाली हें तुम्हांस कोणी सांगितलें? या आक्षेपाचे निरसन आम्ही शुद्धीकरणाच्या पुस्तकांत ३० व्या छेदकांत केलेलेंच आहे. – (पृष्ठ २१ पहा).

पण प्रस्तुत प्रसंगापुरतें म्हणून विचारतों कीं, तुम्ही स्वतः अंग्रेजी शब्दांवर “बहिष्कार” घालावा म्हणून जो म्हणतां तो काय अंग्रेजांशीं तुमची सध्या जी तेढ अुत्पन्न झाली आहे तिचा परिणाम आहे?

अंग्रेजी शब्द अगदीं फटफटी (Motorcycle) पन्यंत बहिष्कृत करावे म्हणून आपण जें म्हणतां तें अंग्रेजीशांच्या द्वेषानें का म्हणतां? तसें असेल तर अुन्दू शब्दांवर बहिष्कार घालण्याच्या चळवळीविरुद्ध जे जे तुम्हीं आक्षेप घेतलेत ते ते तुमच्याविरुद्धहि घेतां येतील! अंग्रेजांनीं सुरुं केलेल्या आगगाडी, तारायंत्र,

दुरध्वनि, ध्वनिलेख अित्यादि असंख्य सुधारणा आपण अंगिकारल्या त्याचप्रमाणे अेक तर त्यांचे अनवश्यक शब्दहि तुमच्या भाषेत घुसूं द्या; नाहीं तर त्या शब्दांस बहिष्कार घालणे तर अिंग्रजांनी आणलेल्या वरील अनेक अुपयुक्त सुधारणाहि सोडा, असें जर तुम्हांविरुद्ध कोणी म्हणूं लागला तर तुम्हीं काय अुत्तर द्याल? त्यास तुम्हीं असेंच अुत्तर द्याल कीं, बाबा! अिंग्रजांच्या ज्या ज्या अुपयुक्त गोष्टी वाटल्या त्या त्या आम्हीं घेतल्या; म्हणून त्यांचे अनुपयुक्त किंवा अनावश्यक शब्दहि आम्ही आमच्या भाषेत निष्कारण घुसूं द्यावे हें तुझें म्हणणे अगदींच बादरायणी असंबद्ध संबंधाचें घोतक आहे! तसेंच आम्हीं आमच्या भाषेतील शब्दाहून श्रेष्ठ नसलेले आणि आमच्या वाक्यसंस्कृतीशीं विसंगत असणारे अिंग्लिश शब्द भाषेत शिस्क देत नाहीं ही गोष्ट आम्हीं अिंग्लिशांचा द्वेष करतों ह्यांचें दन्शक असें जर तुं समजत असशील तर तेंहि तुझ्या निमूल मौलिकतेचेंच (originality) लक्षण समजलें पाहिजे. अुद्यां आम्हीं रोमनलिपींत मराठी लिहित नाहीं किंवा स्वयंपाकघरांत अिंग्रजी न बोलतां मराठींतच बोलतों हेंहि अिंग्रजांशीं असलेल्या आमच्या तेढीचेंच तुं लक्षण समजशील!

पण अिंग्रजी शब्दांवर बहिष्कार घाला म्हणून जें सांगितलें तें श्री. कोलहटकरांना अिंग्रजांविषयीं मनांत जी तेढ वाटते तीमुळेंच सांगितलें हा आक्षेप जर खोटा असेल, तर मुसलमानी शब्दांवर बहिष्कार घाला म्हणून सांगणारे मुसलमानांविषयीं वाटणाऱ्या तेढीमुळेंच तसें सांगतात हा आक्षेप खरा कशावरून? आणि तशी तेढ असली किंवा नसली तरी मुसलमानी शब्दांस बहिष्कार घालण्याची चळवळ ज्यांनी आरंभिली, त्या **श्रीशिवछत्रपतींना तें जाऊन विचारा;** आम्हांस कशाला विचारतां!

कृते म्लेंच्छोच्छेदे भुवि निरवशेंष रविकुला-
वतंसेनात्यथं यवनवचनैलुप्तसरणीम्
नृपव्याहाराथं स तु विबुधभाषां वितनितूम्
नियुक्तोभूद्विद्वान्वृपवरशिवच्छत्रपतिना
(राजव्यवहारकोश)

‘या आन्यावन्तांत म्लेंच्छ सत्तेचा अुच्छेद करून स्वतंत्र हिंदुराज्य स्थापन केल्यानंतर यवन भाषेच्या वच्चस्वानें लुप्त झालेल्या स्वकीय देववाणीचें पुनरुज्जीवन करण्यासाठीं ज्या महाराज छत्रपतींनी यावनी शब्दांचें अुच्छाटन करण्याचा प्रयत्न केला त्या छत्रपतींनीं त्यांनीं त्या कान्याथ ज्या विद्वानाची योजना केली आणि जो

विपश्चित्संमतस्यास्य किं स्यादञ्जिडंबनः
रोचते किं क्रमेलाय मधुरं कदलीफलम् ॥

‘श्रीशिवछत्रपतींसारख्या अनेक धुरंधर आणि बुद्धिमान पुरुषांना जें यावनी शब्दांचे अुच्छाटण करण्याचे कान्य संमत झालेले आहे त्या यत्नास मूळ लोक जरी हंसले तरी त्यांस कोण भीक घालतो’ – अशी घोषणा करून राजव्यवहारकोश लिहावयास जो बसला त्या रघुनाथ पंडितास विचारा कीं, ही यावनी शब्दावर मराठींत बहिष्कार घालण्याची चळवळ मुसलमानांविषयीं वाटणाऱ्या तेढीचा परिणाम आहे कीं गोडीचा! कारण ही चळवळ त्या शिवकालींन पिढीची आहे. आम्हीं केवळ तिचे अनुसरण केलें – तीं मंदावली होती ती पुन्हां प्रज्वलित केलीं अितकेंच!

श्री. कोल्हटकर यांनी अुन्दू शब्दांच्या बहिष्काराचें विरुद्ध म्हणून जे आणखी कांहीं आक्षेप आणलेले आहेत, त्यांचे खंडन अिंग्रजी शब्दांस बहिष्कार घातलाच पाहिजे ह्या मताचे समस्थनाथ त्यांनीच योजिलेल्या कोटिक्रमानें कसें होतें हें पहाणे मोठें गमतीचें आहे.

श्री. कोल्हटकरांविरुद्ध कोल्हटकर

अुदाहरणाथ दोन चार आक्षेप पाहूं. ते म्हणतात, “मुसलमानी शब्दांचा जसा त्याग करावयाचा तसा मोंगल बादशाहा निझाम याच्या पदव्यांचाहि त्याग करावा लागेल.” पण मग अिंग्रजी शब्दांचा जर त्याग करावयाचा तर अिंग्रजीं पदव्यांचाहि त्याग नको का करावयास? बी. ओ. अेल्.अेल्.बी ही पदवी देखील त्यागिली पाहिजे! जर ती पदवी न सोडतां अिंग्रजी शब्द सोडतां येत असतील, तर तसेच मुसलमानी शब्दांसहि आवश्यक त्या विशिष्ट पदव्या न सोडतां त्यागतां येअील. ‘सर’ हा शब्द त्यागावा म्हणून म्हणताना श्री. कोल्हटकर त्यास ‘साहेब’ हा पन्याय सुचवितात आणि साहेबाची हांजी हांजी करण्याची आजकालची अभिजात रुढी पाळण्यासाठीं म्हणूनच कीं काय, त्याचे वतीनें म्हणतात, “साहेब शब्दांत मुसलमानी अुगमाशिवाय आक्षेपान्ह कांहींच नाही.” होय; पण ‘सर’ ह्या शब्दांत तरी त्याच्या अिंग्रजी अुगमावांचून आक्षेपान्ह काय आहे? ते म्हणतात, मुसलमानी शब्द मराठी व्याकरणाचे नियम मुकाट्यांने पाळतात म्हणून ते ठेवावेत. पण मराठी व्याकरणाचे अिंग्रजी शब्दांकडून पाळवून घेण्यांत तर मराठी लोक – विशेषतः सुशिक्षित महाराष्ट्रीय औरंगजेबच्या झिझिया वसूल करण्याच्या कडवेपणासहि मार्गे टाकणारे आहेत! ब्रदरला भयंकर फीहर चढल्याचें लेटर आल्यानें आतां टुडेर्च्या टुडे बाँबे गांठलीच पाहिजे! अशा शेंकडों वाक्यांत असे हूं कां चूं न करतां हिंस्त्रांतले हिंस्त्र शेंकडो अिंग्रजी शब्द गभगळीत होऊन मराठी व्याकरणाचे पिंजऱ्यांत अुभे असलेले प्रत्यहीं दिसून येतात मग त्यांवर कां बहिष्कार घाला? “मुसलमानीं शब्दांस मराठी विभक्तिप्रत्यय बरेच जुळतात” पण तसेच ते अनेक अिंग्रजी शब्दसहि जुळतात. वरील ‘साहेब’ आणि ‘सर’ ह्यानांच विचारं. साहेबांपेक्षां ‘सर’च अधिक सरळ दिसतो. ‘सरला विचार’ ‘सरनीं मारलें;’ ‘सरांचा अुपदेश हीं वाक्ये तर लहान मुले देखील रात्रंदिवस घोकीत असतात. ‘सर’ला मुले भक्तिपूऱ्यक निभक्ति लावतात तर ‘वाअिफ’ ला मोठीं माणसें लावतात. ‘वाअिफ’ हा शब्द तर मराठी विभक्तिस, अगदीं वाअिफ हस्बंडच्या आज्ञेस पाळते तितक्या भक्तीने शिरोधान्य करतो. वाअिफला, वाअिफने, वाअिफशीं या सञ्च विभक्तिप्रत्ययांशीं वाअिफचे सूत अगदीं तंतोतंत जमलेले दिसतें. मग ज्यांच्या तोंडीं हीं वाक्ये नेहमी येतात त्यांनीं ‘मराठी व्याकरणाचे निबंध निमूटपणे पाळणाऱ्या या बिचाऱ्या’ अिंग्रजी शब्दांची हकालपट्टी काय म्हणून करावी? “अनेक मुसलमानी शब्दांमार्गे अितिहास आहे, ते कष्टाने प्राप्त झालेले आहेत.” पण मग त्यांना बहिष्कार घालण्यासाठीं अुपयोजिलेले ‘अुपस्थिति’, ‘निश्चिति’, ‘प्रतिमोल’ अित्यादि शब्दहि कांहीं रानपाल्यासमवेत अुडत आलेले नाहींत! राजव्यवहारकोशाच्या पाठींशीं तर राजाश्रयाचा अितिहास आणि ओका राजनियुक्त विद्वन्मंडळाचे कष्ट आहेत! “घरादारांत घुसलेले मुसलमानी शब्द काढून टाकणे फारच अवघड आहे” म्हणून सांगणाऱ्या श्री. कोल्हटकरांस अिंग्रजी शब्दांविषयीं बोलणारे श्री. कोल्हटकरच असें बाणेदार अुत्तर देतात कीं, “तें अवघड कामहि अेक अवश्य कन्तव्य म्हणून पार पाडलेच पाहिजे. चालूं पिढींतील प्रत्येक मराठी भाषेच्या अभिमान्यानें मराठी संभाषणांत अिंग्रजीवर पूऱ्य बहिष्कार घालण्याचा निधार केला पाहिजे. दर अिंग्रजी शब्दामार्गे अेक दिवस सक्तमजुरीची शिक्षा ठेवली असती तर असा निधार करण्याचे कारणच पडले नसतें!” अगदीं खरें. त्यांत अधिक अितकेंच सांगावयाचें कीं, असा कडक निर्धार केला कीं अिंग्रजी शब्दांप्रमाणेंच मुसलमानी शब्दहि मराठींतून बहिष्कृत करतां येणे अवघड असलें तरी तितकेंच शक्य आहे.

या विरोधाचें मूळ कारण दूषित संवय

श्री. कोल्हटकरांच्या पिढीस अंग्रजी शब्द न वापरतां मराठी, संभाषणांत जरी नसली तरी लेखांत आणि व्याख्यानांत, लिहिण्याची संवय झाली आहे. म्हणून त्यांस अंग्रजी शब्दावर कडक बहिष्कार घालण्याची शक्यता पटते – आणि त्या दृष्टीने त्यांनी लहानपणापासून विचारहि केलेला असतो. परंतु अुच्च शब्दांसहि मराठींत निष्कारण शिर्ख देणे हैं अंग्रजी शब्द शिर्ख देण्याअितकेच अपमानास्पद किंवा हानिकारक आहे ही भावना पेशवाओ मेल्यापासून आपल्या अिकडे जवळ जवळ मेल्यासारखीच झाली असल्याने – नव्हे अलीकडे अलीकडे अुच्च शब्द नाहीं तेथून चोरून आणून मराठींत निष्कारण दडपणे म्हणजे ओक मोठे शतकृत्य होय, अशी अत्यंत घृणास्पद समजूत नवशिक्या लेखकांचीं झाल्याने – आणि त्यामुळे ह्या पिढीच्या लेखण्या अुच्च शब्दांचा अुपयोग करण्यास अगदीं सवकल्या असल्यामुळे ‘अुच्च शब्दहि बहिष्कार्यच होत’ हा महाराष्ट्राच्या अभिमानी देवतेच्या जुन्या गञ्जनेचा प्रतिध्वनि आमच्या भाषाशुद्धीच्या रूपाने नव्याने अुतुं लागतांच त्या लेखण्यांना प्रतिपदीं अगदीं कावरेबावरे झाल्यासारखे होअू लागले. आणि म्हणूनच अंग्रजी शब्द बहिष्कारास अनुकूल असलेले लोक अुच्चचे नांव निघतांच आपणच निरस्त केलेले आक्षेप आपणच घेअू लागतात.

आमची अशी निश्चिति आहे कीं, जर श्री. कोल्हटकर आमचे मराठी शुद्धीकरणाचे पुस्तक ओकवार – आणि पूची वाचलेंच असेल तर पुन्हां ओकदां – लक्षपूचक वाचतील तर त्यांस अंग्रजी भाषेतील शब्दांप्रमाणेच अुच्च शब्दहि आपल्या भाषेत निष्कारण घुसडू देणे लजास्पद आहे असें वाटूं लागेल. आणि त्यांवर बहिष्कार घालणे हैं काम अंग्रजी शब्दांप्रमाणेच अवघड असले तरी अशक्य नाहीं असें आढळून येअील. कारण श्री. कोल्हटकर यांस विदेशी शब्दांस बहिष्कार घालावा या आमच्या मताची रूपरेखाच नीट समजली नाही. म्हणूनच ते गुलाब किंवा जिल्हा या शब्दांसहि बहिष्कार घालावा का म्हणून आम्हांस विचारतात. आम्हीं त्यांच्या ध्यानांत यावे म्हणून – विदेशी शब्द – त्यागाचा खरा अस्थ थोडक्यांत खालीं सांगत आहों. मराठी भाषेत जे जुने किंवा नवे विदेशी शब्द – मग ते अंग्रजी असोत किंवा अुच्च असोत किंवा आणखी कोणत्या अहिंदु भाषेतील शब्द असोत – घुसलेले असतील त्यांस शक्य तोंवर काढून टाकून त्याठारीं संस्कृतादिक हिंदु भाषासंघांतील (म्हणजे कानडी, तेलगू अित्यादि भाषांतीलहि) स्वदेशी शब्दांचा अुपयोग करावा.

यावनी काय किंवा अंग्रजी काय – विदेशी असा शब्दच स्वभाषेत ठेवावयाचा नाहीं असें आम्हीं केव्हांहि प्रतिपादित नाहीं. म्हणून श्री. कोल्हटकर यांचे बहुतेक आक्षेप आपोआपच निरसन होतात. ते आमच्या चळवळीस विरुद्ध नाहीत अितकेच नव्हे तर कांहीं अंशी अनुकूल आहेत.

हजर शब्दास अुपस्थित, कायदेमंडळ या शब्दास विधिमंडळ, खात्री शब्दास निश्चिति आणि हवामान शब्दास वायुमान हे शब्द जर मराठींत प्रचलित झाले तर “मराठींचे अपरिमित नुकसान होणार आहे” असें श्री. कोल्हटकर यांना खरोखरच का वाटत आहे ? तर मग मोटार गाडीस ‘धूरगाडी’ म्हणण्यानेहि ती अपरिमित हानी होणार नाहीं का? जर आपण विचाराल कीं या शब्दांस हे नवे प्रतिशब्द रुढ होणे शक्य आहे काय ? तर त्याचे अुत्तर हैं आहे कीं, ते तसे रुढ होत चाललेच आहेत. ओका दोन वर्षांच्या चळवळींत ते शब्द आणि तसे ‘हुतात्मा’, ‘क्रमांक’, ‘स्तंभ’ (कॉलम), ‘निश्चित’ असे जवळ जवळ शंभर ओक नवीन शब्द स्वभाषेत भर पडले आहेत आणि महाराष्ट्रांत प्रचलित नसले तरी परिचित झालेले आहेत.

आम्हीं शक्य तों स्वदेशी शब्द योजू; अवश्य असेल तेरें विदेशी शब्द घेऊ. अशक्य असेल तेरें तो राहूहि देऊ; पण शक्य तोंवर प्रयत्न असा करू कीं, मराठींत किंवा कोणत्याहि हिंदुभाषासंघांतील भाषेंत अहिंदु भाषेंतील विदेशी शब्द निष्कारण घुसला न जावा, अुरला, न जावा.

अशा निष्ठेने आज शेंकडॉ लोक अुत्तेजित होअून लेखांत आणि संभाषणांत विदेशी शब्दांपासून शक्य तों अकलंकित अशी भाषा बोलू लागले आहेत, लिहू लागले आहेत. श्री. कोल्हटकरहि निष्क्रीपातीपणे विचार करतां करतां म्हणतात :-

“विदेशी शब्दांविरुद्धची ही मोहीमहि अगदींच निरन्थक ठरली असें नाहीं. कारण अलिकडे मराठी गद्यांत व पद्यांत मुसलमानी शब्दांस जी बेसुमार भरती आली होती तिला त्या शुद्धि मोहिमेचा अुदय झाल्यापासून ओहोटी लागल्याची चिन्हे दिसू लागलीं आहेत. भाषेतून मुसलमानी शब्दांस अन्धचंद्र मिळाला नाहीं तरी भाषेंत अुपयुक्त शब्दांची भर पडल्यावांचून राहणार नाही.”

आतां त्यांच्या भाषणांत कोल्हटकरांची कांहीं वाक्ये जीं भाषाशुद्धीच्या अुलट भासतात तीं ते अवढ्यासाठींच सहज बोलून गेले कीं आपण विदेशी बहिष्कारास पून्णपणे अनुकूल आहोंत ही गोष्ट त्यांची त्यांच्याच नीटपणे ध्यानांत आली नाही.

• •

पंचवाञ्चिक समालोचन

[आपल्या स्थानबद्धतेच्या काळांत रत्नागिरी येथे असतांना स्वा. वीर सावरकरांनी जी भाषाशुद्धीची चळवळ पुढे चालूं केली त्याचा पांच वर्षांचा आढावा घेणारा हा लेख 'केसरी'मध्ये चार लेखांकांत दि. १६ मे १९३१ पासून दि. २ जून १९३१ पन्यंतच्या अंकांतून प्रसिद्ध करण्यांत आला होता.

प्रकाशक]

जवळ जवळ सहासात वर्षांपूर्वीं मराठी भाषेत पूर्वीं आणि सध्यांच्या म्लेंच्छ राजवटींत घुसलेले आणि घुसत असणारे विदेशी शब्द शक्यतो बहिष्कृत करून आणि बहिष्कात्य मानून विशेषतः अुन्दू किंवा अिंग्रजी शब्दांनीं आपल्या भाषेतून हुसकून दिलेल्या किंवा नष्टप्राय केलेल्या आपल्या स्वकीय शब्दांचे पुनरुज्जीवन करावे आणि यापुढे तरी आपला स्वकीय शब्द असतांहि विदेशी शब्द निष्कारण वापरण्याची खोड आपण सचांनीं सोडून घावी या हेतूने मराठी भाषेच्या शुद्धीकरणाची चळवळ संघटितपणे हातांत घेण्यांत आली. याविषयी 'केसरी'त प्रसिद्ध झालेल्या लेखानंतर, प्रचलित रुढीच्या योग्य असो वा अयोग्य असो परंतु विरुद्ध जाणाऱ्या कोणत्याहि चळवळीप्रमाणेच या भाषाशुद्धीच्या चळवळीवरहि विचारी आणि अविचारी अशा आक्षेपांचे, शंकांचे आणि वेळीं शिव्यांचेंहि मोरें काहूर अुठलें. त्यांतील कांहींचे समाधान केसरींत दुसरी ओक लेखमाला लिहून केले. परंतु वन्तमानपत्रांतील लेख फुटकळपणे प्रसिद्ध होणे अपरिहान्य आणि अशा फुटकळ लेखांतील कोणता तरी भाग वाचल्यानेच आणि त्या लेखमालेचा समग्र अभ्यास न केल्यानेच बहुतेक टीकाकारांचे संशय अुत्पन्न झालेले आहेत असें वाटल्यामुळे ती लेखमाला केसरीकारांच्या अनुज्ञेने "मराठी भाषेचे शुद्धीकरण" या स्वतंत्र पुस्तकांत [ह्या पुस्तकाचीं पानें १ ते ५० म्हणजेच मराठी भाषेचे शुद्धीकरण ह्या पुस्तकाच्या पुनर्वाचाचे पुनर्मुद्रण आहे.] थोडी भर घालून समग्र छापून प्रसिद्ध केली आणि त्याज्य विदेशी शब्दांचा ओक दिग्दर्शनापुरता लघुकोश या पुस्तकास जोडला. येथे या चळवळीचे सूत — अुवाच संपले; त्यास आज पांच वर्षे होअून गेली.

तथापि कोणत्याहि अभिलषणीय परंतु फार निढावलेल्या रुढीचे विरुद्ध असणाऱ्या सुधारणेस, घडवून आणण्याची मुख्य गुरुकिल्ली तिचे तात्विक चवण करीत फार वेळ न बसतां तिला तात्काळ आचरणांत आणून सोडणे हीच असते. कित्येक शंका ती सुधारणा आचरणांत आणून तिचे वांछनीय फळ प्रत्यक्ष हातांत दिल्यावांचून नुसत्या तात्विक किंवा वाचिक अुहापोहानें केव्हांहि फिटणाऱ्या नसतात. ओकाद्या नव्या फळांचेच अुदाहरण पाहा. तें नवें फळ गोड कीं कडू, हितकारक कीं अहितकारक, रसाळ कीं रुक्ष हा वाद ते फळ प्रत्यक्ष न चाखतां केवळ समोर ठेवून किंवा चित्रांत आंखून चळा करींत बसल्यानें सहसा सुटणार नाहीं. पण त्याचा प्रयोग करतांच, तें चाखवून पाहतांच तो वाद कितीतरी चटकन मिटूं शकतो. ह्यास्तव, भाषाशुद्धीच्या चळवळीने मराठी भाषेवर मोठी आपत्ति कोसळेल तितक्या वन्दळीवर आलेल्या आक्षेपाचे समाधान ती भाषाशुद्धी अंशतः तरी प्रत्यक्ष घडवून आणून आचरण दाखवून तिचे सुपरिणाम काय ते ज्यांचे त्यांचेपुढे प्रत्यक्षपणे माडणे प्रथमच्या तात्विक आणि वाचिक वादांचा शेवटचा निर्णय लावण्याचा श्रेयस्कर माना होय असें जाणून आम्हीं पांच वर्षांपूर्वीं तें स्वतंत्र पुस्तक प्रसिद्ध केल्यानंतर भाषाशुद्धीचा प्रत्यक्ष प्रयोग प्रमुखतः श्रद्धानंद पत्रांतून वालू केला. या पत्राच्या पहिल्या अंकापासून तों "ऑडिनन्सेने" तें पत्र गेल्यावर्षीं बंद पडेतों संपादक महाशय डॉ. सावरकर यांजपासून तों लेखकांपन्यंत सचांनीं तींत निष्कारण घुसलेल्या अुन्दू, अिंग्लिशप्रभृती विदेशी शब्दांपासून शक्य तों अकलंकित अशीच मराठी भाषा वापरण्याचे ब्रीद यथासाध्य पाळून दाखविले. दर आठवड्याच्या आठवड्यास महाराष्ट्रभर ह्या पत्रांतून अुन्दू शब्दांनीं लुप्त वा लुप्तप्राय केलेले आपले अनेक स्वकीय जुने आणि छान शब्द पुनः प्रचलित होअूं लागले. भाषिक परधाज्जिणेपणाने स्वकीय कोण आणि परकीय कोण याची जाणीव देखील जी नष्ट झाली होती ती पुनः अुत्पन्न करून शब्द पाहिला कीं हा स्वदेशी कीं विदेशी, अुन्दू, अिंग्लिश कीं हिंदवी? असा प्रश्न पटकन मनाचे मनास करण्याची चटक लेखकांस आणि वाचकांस लावून सोडली. शाळांतून आणि घरांतून

बायकामुलांपन्यंत हा शब्द विदेशी कीं देशी यांची चन्चा आणि शब्दांच्या चुक्यांची धरपकड हा ‘मेंढ्या’ सारखा अेक गमतीचा आणि अुद्बोधक खेळ करून सोडला.

कोटून करी अेकदा बाटगा अुन्दू शब्द आणून तो लेखांत वा कवितेत दडपून देणे म्हणजे “शाहिरी” कवितेचा परमोत्कर्ष होय अशा अगदीं विकृत समजुतीपन्यंत या अंधळ्या परधाज्जिणेपणाचा जो टप्पा गेलेला होता त्याचे डोळ्यांत चरचरीत अंजन घातले जाअून अुन्दू शब्द भाषेत निष्कारण घुसडणे हें भाषादारिक्र्याचें घोतक आहे, हा दोष आहे, असें लोकरुचीस हितावह वळण पुष्कळ अंशाने लागू लागले आणि भाषाशुद्धीच्या चळवळीने भाषेच्या शब्दसंपत्तीचें दिवाळे निघून “मोठे अरिष्ट कोसळेल” म्हणून अनेक प्रामाणिक आक्षेपकांसहि जी भीति प्रथमदशनीं वाटली तिचा अनायासेंच निरास होअून प्रत्यक्ष अनुभवांती भाषेची शब्द-संपत्ति अुलट वाढलेली दिसून लागली. अनेक जमन-सिल्वरी किंवा बनावटी विलायती नाणीं फेकलीं पण त्यांचे ठारीं शुद्ध बावनकशी सोन्याच्या आणि जातिवंत रुप्याच्या नाण्यांची भाषेच्या भांडारांत सारखी भर पडत आहे.

‘श्रद्धानंद’ हें भाषाशुद्धीच्या आणि लिपीशुद्धीच्या चळवळीचें मुख्यपत्र होते. अस्थात् “ऑन्डिनन्सनें” ते बंद पडल्यापासून त्या अवधींत या विषयाचीं पाळेमुळे अितकीं खोल आणि अशा सुपिक भूमींत नेअून रुजविलीं आणि बळाविलीं आहेत कीं असल्या अेकट्या दुकट्या माळ्याच्या राखणींवांचूनहि हा वृक्ष आपल्या स्वतःच्याच जीवनशक्तीच्या बळावर जगू शकावा, भरभराटूं शकावा. कारण मागें अुलेखिलेले भाषाशुद्धीचें मूळ पुस्तक प्रसिद्ध होअून या चळवळीचे सूतअुवाच होतांच गेल्या पांच वर्षांत भाषाशुद्धीचा अभिमान धरणारा आणि ती आचरणांत आणून सोडणारा असा अेक संघटित वग्न लहान मोठ्या प्रमाणांत महाराष्ट्रांतील बहुतेक महत्त्वाच्या नगरांतून अुत्पन्न झालेला आहे. मसूरच्या ब्रह्मचन्याश्रमासारखी संस्था भाषाशुद्धीची सक्रिय अभिमानी आहे. तेथील प्रचारकांच्या व्याख्यानांतून आणि विशेषतः त्यांच्या दासबोध मासिकांतून निष्कारण विदेशी असा शब्द मग तो जुना अुन्दू असो वा नवीन अंगिलिश असो सहसा आढळत नाहीं.

दासबोध हें मासिक श्रद्धानंदाप्रमाणेंच भाषाशुद्धीचा अेक अेकनिष्ठ प्रचारक आहे. त्या आश्रमाचे वतीनें छापलेल्या अनेक ग्रंथांतूनहि विदेशी शब्दस्पृशापासून विमुक्त केलेली अशी सोज्वल, शुद्ध आणि सतेज मराठीच योजलेली असते. आमच्या धन्मपिठाचें तर हें विशेष कन्तव्य आहे कीं, त्यांनी आपल्या लिखाणांतून अनवश्यक अशा मागें म्लेंच्छ राजवटींत घुसलेल्या, विदेशी शब्दांचे साफ अुच्चाटन करून तदन्थक असणाऱ्या आपल्या जुन्या आणि नव्या स्वकीय शब्दांचाच प्रसार करावा. महाभारताच्या भाषांतरांत किंवा त्या कथानकांवरील नाटकांत जेव्हां अशी भाषा घालण्यांत येते कीं, तेव्हां दरबारस्थ दुऱ्योधन अुदून घृतराष्ट्रास म्हणाला ‘बाबासाहेब! खुदाच्या मेहरबानीनें आज हा डाव मी जिंकला. धन्माचें तकदीर फुटले. आतां या दुष्मनांना मी नेस्तनाबूत करून टाकीन! बस्स आतां दरबार बरखास्त करावा!!’ तेव्हां तो अक्षम्य मूळ्यपणा असतो; तसाच आमच्या धन्मपीठाच्या पवित्र आज्ञापत्रांतून आणि लिखाणांतून ‘निसबत’ ‘जस्कर’ ‘कायदेपंडित’ ‘तहाहयात’ ‘तहकूब’ किंवा त्याचाच भाझू ‘बेवकूब’ अित्यादि शब्द आचान्यपीठाच्या मराठी लिखाणांत वापरले जाणें लाजिरवाणे आहे. ह्या दृष्टीनें पाहतां अलिकडेच प्रसिद्ध झालेल्या श्रीशंकराचाऱ्य कॉक्टर कुक्तकोटींच्या केसरी संस्थेस दिलेल्या आशिन्वादाची भाषा आमच्या सन्व धर्मपीठांना किती अनुकरणीय आहे! ‘केसरीप्रबोधां’ त दिलेल्या त्या अुभ्या छेदकांतील विचारांप्रमाणे त्यांना व्यक्त करणारी भाषाहि आमच्या पुरातन संस्कृतींतील अुदात्त आणि अुत्तम तें तें संरक्षण करण्याचें ज्यांचें आद्य कन्तव्य त्या आचान्य पीठाला शोभते खरी. त्या अुभ्या छेदकांत नवा वा जुना कोणताहि म्लेंच शब्द निष्कारण न

आल्यानें ती भाषा पंगू वा दरिद्री झालेली नसून अुलट किती श्रुतिसुखद, संपन्न आणि संस्कृत भासत आहे. आचाच्य यापुढेहि निदान आपल्या लिखाणांत तरी धम्भास्कर मसुरकरांप्रमाणेच अनवश्यक नि निष्कारण अशा म्लेंछ शब्दांच्या संपन्कापासून आपल्या ‘विबुधभाषेस’ मुक्त करण्याच्या ह्या शिवछत्रपतींनीच आरंभिलेल्या काच्याचा यथासाध्य पुरस्कार करतील अशी आम्हांस आशा आहे.

संघटन-प्रचारकांपैकीं श्री. पांचलेगांवकर महाराजहि भाषाशुद्धीचे अभिमानी असून अन्दू वा इंग्रजी शब्द शक्य तों आपल्या बोलण्यांत टाळण्याचा आणि अितरांकडून टाळविण्याचा यत्न, तसें करतांना थोडा त्रास पडला तरी सहन करून, करीत असतात. झानदेवी मासिकांतील लेखांतहि अथपासून अितिपच्यंत अगदीं प्रतिज्ञापूच्वक भाषाशुद्धीचे व्रत अंगिकारलेले असतें. त्याचे संपादक श्रीयुत आठवले हे या विषयाचे अगदीं पहिल्यापासूनचे अभिमानी. जुने अन्दू किंवा नवे इंग्लिश शब्द बहिष्कृत करतांना त्या ठायीं अगदीं ठाकठीक असा स्वकीय शब्द अचूक योजण्यांत त्यांचा हात नित्याचाच पटाओीत. यावांचून चित्रकार आणि लिपी संशोधन देवधरांसारखे आणखी अनेक लेखक लिहिण्यांत आणि बोलण्यांत भाषाशुद्धीचे व्रत अेकनिष्ठपणे पाळीत असतात. रत्नागिरी हिंदुसभा तर प्रथमपासूनच आपलें सच विस्तृत लिखाण आणि मुद्रण शुद्ध भाषेंतच प्रसिद्ध करते. अितरहि कांहीं हिंदुसभा आणि संस्था भाषाशुद्धीकडे थोडेंफार लक्ष पुरवितात.

आम्ही आणि आमच्या बंधुद्वयानें तर जनमठेप, मला काय त्यांचें, वीरबैरागी, गोमांतक काव्य, अुःशाप, हिंदुपदपादशाही, नेपाळ प्रभृति लिहिलेल्या झाडून साच्या लहान मोळवा ग्रंथांत भाषाशुद्धीचाच अवलंब केला अितकेच नव्हे तर मराठींतील आमच्या सच व्याख्यानांतून, पत्रव्यवहारांतून, संवादांतून आणि प्रत्यर्हींच्या चालचलाअू बोलण्यांतून गेल्या पांच सहा वषांत अन्दू वा इंग्लिश शब्द असा न येअू देण्याचा पराकाषेचा प्रयत्न करीत आलों. आमच्याप्रमाणे प्रत्यर्हींच्या बोलण्यांतहि अन्दू वा इंग्रजी निष्कारण न वापरण्याचे ब्रीद प्रत्यक्ष आचरणांत अगदीं कट्टरपणे पाळीत असलेल्या शेंकडों तरुण आणि प्रौढ ऊपुरुषांची अुदाहरणे आम्हांस माहीत आहेत.

भाषाशुद्धीची चळवळ पांच वषांपूर्वी प्रथम हातीं घेतली, तेव्हां तिचे समर्थक हाताच्या बोटावरहि मोजण्या अितके निघाले नाहींत. पण ती सुधारणा प्रत्यक्ष आचरणांत आणतांच जे प्रामाणिक आक्षेपक होते ते तीस अनुकूल होत चाललेले आणि वर सांगितल्याप्रमाणे जिकडे तिकडे तिचा अितका गौरव नि गाजावाजा झाली की, साहित्यसंमेलनाच्या अध्यक्षामागून अध्यक्षांस प्रामुख्यानें त्या सुधारणेचा अुलेख आणि चन्चा करणे अपरिहाच्य होअून बसलें. वर उल्लेखिलेल्या प्रामाणिक आक्षेपकांपैकीं पुण्याच्या सन १९२७ च्या संमेलनाचे अध्यक्ष श्री. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांनी या चळवळीचा अस्था भाग जो इंग्लिश शब्दांचें अुच्चाटण त्याचा अत्यंत अभिमानपूच्वक पुरस्कार केला आणि दुसरा भाग जो अन्दू शब्दांचे अुच्चाटण त्याविषयीं त्यांची त्यावेळीं पूण अनुकूलता नसतांहि निःपक्षपातपणे मानलें कीं, “विदेशी शब्दाविरुद्धधची मोहीम अगदींच निरस्थक ठरली असें नाहीं. कारण अलिकडे मराठी गद्यांत आणि पद्यांत मुसलमानी शब्दांस जी बेसुमार भरती आली होती, तिला त्या मोहिमेचा अुदय झाल्यापासून ओहोटी लागण्याची स्पष्ट चिन्हे दिसू लागलीं आहेत. मराठी शब्दांतून मुसलमानी शब्दांस अध्यचंद्र मिळाला नाहीं तरी भाषेंत अुपयुक्त शब्दांची भर पडल्यावांचून राहणार नाही.” श्री. कोल्हटकरांनी अन्दू शब्दांविरुद्धधच्या या चढाअीविषयीं जे आक्षेप त्या भाषणांत घेतले, त्यांचेहि समाधान ‘श्रद्धानंदाने’ १६ जून १९२७ च्या आपल्या लेखांत [हा लेख ह्या पुस्तकांत पृष्ठ ५८ ते ६७ वर छापला आहे.] केलें. आणि त्यामुळे आपले मत अनवश्यक अन्दू शब्दांच्या बहिष्कारासहि

पूण अनुकूल झाले आहे असें श्री. कोल्हटकरांनी ओका व्याख्यानात सांगून स्वतः थांबून थांबून स्वदेशी शब्द योजीत अुन्दू शब्द भाषणांत न येअू देण्याचा यत्नहि त्याच प्रसंगी प्रकटपणे केला.

त्या पुढचे साहित्य संमेलन बेळगांव येथे १९२८ व्या वर्षी झाले. त्यांतहि त्या संमेलनाचे अध्यक्ष सुप्रसिद्ध ‘काळ’ कन्ते देशभक्त शिवरामपंत परांजपे यांनीहि ह्या भाषाशुद्धीच्या आंदोलनाविषयी म्हटले कीं, “आपल्या भाषेत मिसलणारे मुसलमानी आणि इंग्रजी शब्द आपल्या भाषेवरहि आपल्या प्रस्तुतच्या राजकीय पारतंत्र्याचा छाप नित्याचा मार्खन ठेवतात त्यामुळे हे शब्द आपणांस दुःसह होतात हें कांहीं खोर्टे नव्हे. आपण व्याख्यानांतून ठीक आहे पत्र व्यवहारांतून किंवडुना आपल्या घरांतील बोलण्यांतूनसुद्धा इंग्रजी शब्द अतिशय वापरतो. या अुद्देजक स्थितीनें अत्यंत अुद्धिग्न होअून कै. राजवाडे यानीं या इंग्रजी जोखडाखालीं आणि जुलमाखाली मराठी मरेल देखील अशी ‘अतिस्नेहः पापशंकी’ ह्या दृष्टीनें भीति प्रदर्शित केली. त्याचप्रमाणे जे मुसलमानांसहि सारख्याच रीतीनें भरडून काढणाऱ्या बिकट राजकीय परिस्थितींत हिंदूशीं सहकाच्य करीत नाहींत त्यांचे मुसलमानी शब्दहि आपल्या भाषेत कशाला पाहिजेत अशा दृष्टीनीं देशभक्त सावरकर नि अितर कांहीं लोक इंग्रजीबरोबर मुसलमानी शब्दांचेहि आपल्या भाषेतून अुच्चाटन करून टाकण्याचा अुद्योग करीत आहेत. युरोपांतील स्वित्जरलंड आणि अिटली यांवर अकेकाळी ऑस्ट्रियाचे राज्य चालू होते. त्या परकीय राज्याचे जोखड झुगारून देअून स्वतःची स्वतंत्रता जेव्हां प्रस्थापित करण्याचा त्या वरील दोन देशांतील कांहीं संस्थानिकांनी प्रयत्न आरंभिला, तेव्हां त्यांनीहि आपल्यावरील जुलमी राज्यांच्या भाषेतील शब्द आपल्या कोशांतून काढून टाकण्यास अशीच सुरवात केली. ग्रीक लोक १५२५ सालीं टंकीच्या जुलमांतून सुटण्यासाठीं धउपडूं लागले तेव्हां त्यांनीहि टंकिश शब्दांना अध्यंद्र देण्याचा अुपक्रम चालविला. हल्लीसुद्धां जमन लोक फ्रेंच भाषेचा अितका तिटकारा करतात कीं, आपले अुत्तर फ्रेंच मनुष्यास समजो न समजो ते फ्रेंचांशीं जमन भाषेविना कधींहि बोलत नाहींत. तेव्हा पारतंत्र्याच्या तिटकान्याच्या दृष्टीनें विश्वनाथपंत राजवाडे यांची काळजी आणि विनायकराव यांची अुद्योगशीलता लक्षांत घेण्यासारखी नाहीं असे कोण म्हणेल!” देशभक्त, ‘काळ’ कन्ते यांनी जे दोन चार आक्षेपहि घेतले आहेत त्याचा विचार पुढे होणारच आहे.

यापुढचे साहित्यसंमेलन गोव्यास सन १९३० ला प्रा. वा. म. जोशी यांचे अध्यक्षतेखालीं भरले. त्यांनी आपल्या भाषणांत भाषाशुद्धीचा अुल्लेख करून “मराठी फारसी शब्दांचा हास्यास्पद संकर हा दोष आहे” असें बजावून श्री. कोल्हटकरांच्या मताप्रमाणेच आपले मत असल्यानें सांगितले. अथात कोल्हटकरांच्या वर अुद्धृत केलेल्या छेदकप्रमाणे या आंदोलनाचा सुपरिणाम बच्याच अंशी त्यांस मान्य असलाच पाहिजे. त्यांनी घेतलेल्या आक्षेपांचाहि विचार पुढे करूं.

भाषाशुद्धीत्सव गेल्या पांच वर्षांत जे सक्रिय प्रयत्न करण्यांत आले आणि तिचा जो प्रसार झाला त्याच्या या त्रोटक समालोचनावरून अितके तरी स्पष्ट होत आहे कीं, भाषाशुद्धीच्या आंदोलनामुळे मराठींवर “मोठे अरिष्ट कोसळेल” ही पूर्वींची पुष्कळजणांची भीति पार नाहींशीं होअून अुलट आपल्या भाषेस आणि आपल्या स्वाभिमानास अधिक पोषक होण्याचा तिचा सुपरिणामच अधिक संभवनीय आहे अशी आतां साहित्यसंमेलनाच्या अध्यक्षांपासून तो शाळाकॉलेजांच्या विद्याश्यांपचंत बहुतेकांची निश्चिति होत आली आहे. आतां संमेलनाध्यक्षांचे वर अुल्लेखिलेले आणि अितरहि जे आक्षेप अजूनहि मधून मधून डोके वर काढतात त्यांतहि शेंकडा १० तरी भाषाशुद्धीच्या मूळ हेतूचे, मन्यादेवें आणि नियमांचे निटसें झान होताच आपोआप निरस्त होण्यासारखे आहेत. तेव्हां त्यांस स्वतंत्र अुत्तर देत न बसतां भाषाशुद्धीचे स्वरूप अगदीं

सूत्रमय रीतीने येथें पुनः अेकदां सांगितले असतां त्यांचे समाधान आपोआपच होअील असें जाणून तेवढे स्वरूप येथें देअूं.

भाषाशुद्धीच्या मुख्य अुद्देशाचें आणि मन्यादेचें सार आम्हीं सन १९२६ व्या वर्षींच प्रसिद्ध केले. त्या पुस्तकांत पहिल्याच पानावर संकलितपणे जें दिलेले आहे त्याचा भावात्थ हाच की-

१. आपले तदन्थक जुने अुत्तम शब्द असतांहि किंवा नवीन स्वकीय शब्द अुद्भावन करणे शक्य असतांहि त्या जुन्या शब्दांस लुप्त करून टाकणाऱ्या किंवा त्या नव्यांची नाकेबंदी करणाऱ्या आणि म्हणूनच अगदीं अनवश्यक असणाऱ्या विदेशी शब्दांस, मग ते अन्दू असोत वा अंगिलिश असोत वा अितर कोणतेहि असोत, स्वभाषेंत, निष्कारण वावरू देअूं नये. आपला स्वकीय शब्द नामशेष करून विदेशी शब्द बोकाळू देणे हा कांहीं शब्दसंपत्ति वाढविण्याचा माणा नव्हे आणि औरस मुलांची कत्तल करून मुलगा दत्तक घेत सुटणे हा कांहीं वंशविस्ताराचा माणा नव्हे. (उदाहरणात्थ, लोकसभा, विधिमंडळ, प्रजासभा अित्यादि शब्द असतां ग्वाल्हेरप्रमाणे मजलिस-ओ-आम या शब्दास कवटाळणे हा मूळ्खण्णा होय.)

२, परंतु ज्या वस्तु पूळीं आपल्यांत नव्हत्या किंवा ज्यांस आपले तितकेसे सुटसुटीत प्रतिशब्द निम्माण करणे सुलभ नाहीं अशा वस्तूंची वा पदाथांचीं नांवे विदेशी विशेषनामाप्रमाणे विदेशी शब्दांनींच व्यक्त करण्यास प्रत्यवाह नाहीं. अशा विदेशी शब्दांनीं मात्र स्वकीयशब्दसंपत्ति वाढते खरीच. जसें गुलाब, कोट, सदरा, बूट, कॉलर, स्टोव, पेन्सिल, स्टीमर अित्यादि. परंतु त्यांसहि जर कोणी ऐखादा स्वकीय प्रतिशब्द काढला, तर वैकल्पिकपणे तोहि वापरल्यास प्रत्यवाह नाहीं. स्टीमरला कोणी आगनांव किंवा कोंकणात म्हणतात तसा ‘वाफर’ हा शब्द प्रचारांत आणला तर त्यांत रागावण्याचे काय कारण ?

३. भाषाशुद्धीचेंच नव्हे तर सञ्च सुधारणांचेंच मन्म असें असावें की, स्वकीय संस्कृतीत जें अुत्तम, कान्यक्षम वा हितकारक आहे त्याचा निष्कारण त्याग करू नये आणि विदेशीं संस्कृतीतील आपल्यांत नाही असें जें अुत्तम, जें कान्यक्षम आणि जें हितकारक तें सकारण स्वीकारण्यास कचरू नये.

या समालोचनाच्या पूळ्वाञ्छाने शेवटीं भाषाशुद्धीच्या नियमांची आणि मन्यादांची जी त्रोटक स्फरेषा दिली, ती नीट लक्षां घेतां या चळवळीवर पूळीं घेतले गेलेले आणि अजूनहि तिच्या स्वरूपाच्या अन्धवट झानामुळे घेण्यांत येत असलेले बहुतेक आक्षेप आपोआपच गळून पडतात, हैं सहजच दिसून येअील. यावरहि जर कोणास ती चळवळ कांहीं कारणाकरितां आक्षेपाऱ्ह वाटेल तर त्यांनीं प्रथमतः आमचे ‘भाषाशुद्धीकरण’ हैं स्वतंत्रपणे प्रसिद्ध झालेले पुस्तक अवश्य वाचावे. कारण त्यांत ह्या सञ्च आक्षेपांचे पूळींच निरसन केलेले आहे. ह्या समालोचनांतल्या आक्षेपांची तींच तींच अुत्तरे देण्याची पुनरुक्ति करीत बसण्याचा मुळींच हेतु नाहीं. आणि त्यांचीं आवश्यकताहि नाहीं. गेल्या पांच वर्षांत ह्या चळवळीमुळे आपल्या भाषेचे वाढलेले शब्दबळ आणि आत्मविश्वास हाच ह्या चळवळीचे हितकारकत्व सिद्ध करण्याचा अखंडनीय प्रत्यक्ष पुरावा आहे, आणि म्हणून तिच्या ह्या सुपरिणामाचे संकलित दिग्दळान करण्यापुरतेंच आणि झालेल्या कान्याचा आढावा काढून पुढे तेंच धोरण चालविणे कितीं हितकारक आहे तें दाखविण्यासाठींच काय तें हैं समालोचन केलेले आहे.

आपल्या भाषेच्या ह्या वाढलेल्या स्वकीय शब्दबळाची साधारण कल्पना येण्यासाठीं या चळवळीच्या प्रभावानें आणि विशेषतः श्रद्धानंद पत्राच्या द्वारें जे शेंकडे स्वकीय नवीन शब्द मराठींत लिहिण्यांत आणि

बोलण्यांत प्रचलित किंवा निदान परिचित तरी झाले, त्यांपैकीं कांहीं शब्द थोऱ्या स्पष्टीकरणासह देत आहों : त्वच्य (urgent). विधिमंडळ (कायदे कौन्सिल). विधिसमिती (लेजिस्लेटिव असेंबली). अधोरेखित (under lined). पुरस्कार, लिखणावळ पुरस्कार (honourarium Remuneration). स्तंभ (कॉलम). आनुषंगक (डेंश). निक्षेप (ट्रस्ट). विश्वस्त (ट्रस्टी; जसें – केसरी संस्थेचा निक्षेप करून त्याचे विश्वस्त मंडळ नेमण्यांत आलें.) दैनिकी, आन्हिकी (डायरी). क्रमांक (हा शब्द आमच्या ज्येष्ठ बंधूंनी अंदमानांत सुचविला; नंबर.) छेदक (परिग्राफ). टाचण, बाड (फाओल). शुल्क (हा शब्द हिंदी बंगालींत रुढ होता. फी). ग्रंथ-विक्रेता (बुकसेलर). समास, कोर (माजिन). हुतात्मा (हा शब्द अंदमानांत आम्हांस सुचला; मराठींतून तो आतां हिंदी, बंगाली प्रभृति भाषांतहि रुढ झाला आहे. Martyr हा अंगिलिश किंवा ‘शहीद’ ह्या अुन्दू शब्दांहूनहि अुदात्ततर अथ ‘हुत’ या पदांतील यज्ञ संस्थेच्या धनींने सूचित होतो. हिंदुभाषासंघांतील ऐक मोठी अुणीव ह्या शब्दानें दूर केली.). प्रतिवृत्त (रिपोर्ट). धिक्कार (शेम. सभांतून ह्या शब्दाचा अुपयोग व्हावा. तो गज्जानानुकूलही आहे.). पुनश्च. (वन्स मोअर या शब्दाचा नाटकगृहांतून अुपयोग व्हावा. तोहि गज्जानुकूल आहे.) प्रमाणपत्र (सन्टिफिकेट). अथात् (अुपक. जसें माधवराव नारायण अुपक सवााी माधवराव न म्हणतां माधवराव नारायण अथात् सवााी माधवराव म्हणावें). अिच्छुक (अुमेदवार). अुपस्थित, अुपस्थिती (हिंदी बंगालींत रुढ आहेत. हजर, हजेरी). अनुपस्थिती (गैरहजेरी). निबंध, नैबंधिक, निबंध पंडित अित्यादि (कायदा, कायदेशीर, कायदेपंडित अित्यादि. कायदा या शब्दासारखा समाजाच्या मूळ आधाराचाच भाव प्रदर्शित करणाऱ्या पदाथास आमचा स्वकीय ऐकहि शब्द आज प्रचलित नसावा याहून भाषेची परवशता ती कोणती ! विदेशी शब्द स्वकीय शब्दांस आमूलात् कसे नामशेष करितात त्याचें हे प्रत्यंतर पहा! ज्या भाषें आणि ज्या राष्ट्रांत “तानि धम्माणि प्रथमान्यासन्” ज्यांत जगांतील पहिल्यांतील पहिले ‘Code’ तीं धम्मसूत्रें, त्या स्मृति रचिल्या गेल्या त्यांना आतां विदेशी शब्दांवांचून ‘कायदा’ची कल्पना व्यक्तविणे अशक्य होआून गेले आहे. सगळाच हिंदुभाषासंघ या प्रकरणीं ऐकजात दरिद्री! राज्य परक्यांचे हातीं गेले तेव्हांच ‘कायदा’ गेला – तो शब्द देखील वांचवितां आला नाहीं. आतां तो कलंक शब्दापुरता तरी धुवूं या. निबंध शब्द हा कायदा शब्दांतील सच अथ आणि धनिही व्यक्त करतो. तेव्हां तोच त्यासाठीं राखून ठेवावा; आज तो तसा परिचितहि होत आहे. केसरी प्रभृति पत्रांतूनहि निबंधभंग हा कायदेभंग शब्दाचा प्रतिशब्द म्हणून येतो. हिंदींतहि तो शिरत आहे. तेव्हां आतां तोच रुढ व्हावा.) निबंधशास्त्र (कायदेशास्त्र). राजवट, सत्ताकाल (कारकीच्द). स्थायीनिधि, स्थिरनिधि (कायमनिधि). राजबंदी (पोलिटिकल प्रिझ्नर. हा शब्द जन्मठेप पुस्तकानें प्रचलित केला.) प्रकट सभा (जाहीर सभा) अंतस्थ सभा (Private meeting) अंतस्थ, व्यक्तिगत, घरगुती (Private खाजगी.)

अशा आणखी शें-दोनशें नवीन स्वकीय शब्दांची भर गेल्या पांच वर्षांत प्रमुखतः या भाषाशुद्धीच्या आंदोलनानें पडली आहे. पण ते सच कांहीं येथें देतां येणार नाहीत.

जुन्या शब्दांचे पुनरुज्जीवन

भाषाशुद्धीनें स्वकीय शब्दांचीं भर घालण्याचें हें ऐक काच्य जसें केलें, तसेंच आपले जे जुने शब्द निष्कारण लूप्तप्राय होत चाललेले होते त्यांचे पुनरुज्जीवन करण्याचें दुसरें महत्त्वाचें काच्यही तितक्यात प्रबळतेनें केले. हल्ली शिवाय, जर्सर, कबूल हे विदेशी शब्द घरांत बायकामुलांच्या तोंडीं देखील सारखे रुळलेले असून आपले तदर्थक असणारे अनेक जुने शब्द ‘सध्यां, वाचून, विना, मान्य, संमत, अवश्य’ चुकून देखील बोलण्यांत येअीनासे झाले आहेत. मुली लपंडाव खेळतांना देखील ‘रेडी’ शब्द वापरतांना आढळतात! जुने खेळांतील सावध, पडला, मारला अिद्यादि छानदार शब्द मुळींच जात चालले आणि रेडी,

आऊट हे जिकडे तिकडे बोकाळले. अुदाहरणाथ बेळगांवचे संमेलनाध्यक्षांच्या भाषणाच्या ओका पानांत ‘जस्कर’ हा शब्द चारदा पांचदां आला आहे; पण पन्याय म्हणून देखील ‘अवश्य’ हा आपला तदन्थक शब्द ओकदांहि आला नाहीं. खालील टिप्पणीत दिग्दङ्घनाथ दिलेले सन्व विदेशी शब्द याच प्रकारांत मोडतात. त्यांचे पन्याय असलेले आपले स्वतःचे जुने शब्द आपण नियमपूऱ्यक वापरावे. आणि त्यांस मास्कन शिरजोर होऊ पाहाणाच्या विदेशी शब्दास बहिष्कृत करावें. कारण ते भाषेतून साफ गेलें तरी आपली कांहीं ओक हानि होणारी नाहीं. जुने स्वकीय शब्द मास्कन विदेशी शब्द निष्कारण वापरणे मूऱ्यपणाचें आहे. हाच भाषाशुद्धीचा मुख्य कटाक्ष आहे.

बहिष्कार्य शब्दांचीं अुदाहरणे-बदल (संबंधीं, विषयीं) हा शब्द बेळगांव संमेलनाध्यक्षांच्या भाषणाचे पहिल्याच पानांत चार ओळींत चारदां आला आहे. पण तदन्थक स्वकीय शब्द संबंधीं, विषयीं अित्यादि ते मुळींच आले नाहींत! शिवाय (विना, वांचून, व्यतिरिक्त, आणखी) कायम (स्थिर, स्थायी, नित्य, नेहमींचे) अगर (जरी, किंवा, वा) अबू (लौकिक, मान, प्रतिष्ठा) अिलाज (अुपाय साधन) अिमानी (प्रामाणिक, विश्वासु) अिमारत (घर, वाडा, आलय, भवन, गृह, निकेतन असे किती तरी शब्द पण जिथें तिथें अिमारत हा विदेशी शब्द काय तो बोकाळलेला.) कबूल (मान्य, संमत) औपत (सामर्थ्य, योग्यता, शक्ति) गुदस्ता (गतवर्षीं) कमाल (धन्य, पराकाष्ठा, परिसीमा, परमावधि) किंमत (मूऱ्य, मोल, पुस्तकावर किंमत लिहिली तरच तें पुस्तक विकण्यास अनुज्ञा भिळते अशी सन्वसाधारण समजूत दिसते! चुकून देखील पुस्तकावर कोणी ‘मूऱ्य’ अमुक म्हणून छापीत नाहीं जो तो ‘किंमत’ छापतो) हकीगत (वृत्त, वृत्तांत, माहिती) तरफे (वतीने) दोस्त (मित्र, स्नेही, वयस्क, सोबती संवगडी आणखी पाटीभर शब्द आहेत; पण कांहीं ‘शाहीरां’ना दोस्त म्हटल्यावांचून प्रेमाचा पान्हा फुटतच नाहीं.) दिलगिरी (दुःख, शोक, खेद, अनुताप) अव्वलपासून अखेर (अथपासून अितिपन्यंत.) जमीन-अस्मान (आकाश-पाताळ) सालमजकूर (चालूं वन्ध) साल-गुदस्त (गतवन्ध.) माजी (विगत) मंजूर (मान्य, संमत) हवामान (वायुमान, ऋतुमान) हवा पालट (वारा पालट) हवापाणी (वारापाणी, जलवायु, हिंदी बंगालींत रुढ.) गरीब (दीन, बापुडा, सालस, बिचारा) मेहरबान (कृपावंत) मेहरबानी (कृपा, दया, आभार, अुपकार.)

या आणि अशा अनेक अनवश्यक विदेशी शब्दांचा प्रचार गेल्या पांच वन्षांत पुष्कळ अंशीं कमी होऊन आपल्या तदन्थक जुन्या स्वकीय शब्दांचें त्या प्रमाणांत पुनुरुज्जीवन होत चाललें. अशा रीतीने अनेक स्वकीय शब्दांची भर पाढून आणि जुने स्वकीय शब्दहि पुनुरुज्जीवित करून आपल्या भाषेचे शब्दबळ त्या चळवळीने अुलट वाढविले आहे. ही गोष्ट अशी अनुभवान्तीं निचिवादपणे सिद्ध होत आहे. ह्या ओकंदर सन्व परिणामांस विचारांत घेऊन ह्या समालोचनावस्तुन हें स्पष्ट होतें कीं, मराठीस परकीय अनवश्यक शब्दांच्या मारक पीडेपासून मुक्त करून तिचे स्वकीय शब्दबळ अुलट प्रवर्धमान करणारी असली विस्तृत आणि जाणीव चळवळ आजवर केव्हांहि झाली नव्हती. मराठीचे अंगीं मुरलेल्या अुद्दू शब्दांचे रोगावर तर शिवाजीमहाराजानंतर शस्त्रक्रिया अशी हीच झाली !

अन्याय प्रत्यक्ष अनुभवांती अितक्या हितकारक ठरलेल्या या भाषाशुद्धीच्या व्रत आतां आपण सन्वांनी यापुढे आणि यांहूनहि नेटाने चालविले पाहिजे. भाषेमध्ये परकी शब्द जे असे डोओीजड होऊन स्वकीय शब्द नामशेष करूं शकतात ते ओका ठरलेल्या पद्धतीने होत. ती पद्धत अशी कीं, आपण हयगयीने, केव्हां निरुपाय म्हणून आणि केव्हां केव्हां तर केवळ औट म्हणून कांहीं परकीय शब्द भाषेत वापरं लागतों. ते जितके अधिक वापरले जातात तितके तदन्थक आपले असणारे शब्द मार्गे पडतात आणि तो भाव त्या विदेशी शब्दांचीं व्यक्त करण्याची संवय पडते. पुढे तो भाव त्यावांचून व्यक्ततच होत नाहींसे वाटते. आणि ते

विदेशी शब्द असे अेकदां रुढ झाले म्हणजे मग ते जुने, ते पचले, ते आपलेच झाले अशा खुळ्या ममत्वानें त्यांना काढण्याचा प्रयत्न कोणी करूं लागला कीं तो नकोसा वाटतो. पण त्यापार्यी आपले होते ते स्वकीय शब्द नाहींसे झाले त्याचे कोणासच कांहीं वाटत नाहीं ? तेव्हां विदेशी शब्द घरांत ज्या चोरवाटेने आजवर घुसूं शकले ती ही मूळच्या “हयगयीचे” वाट आतां पूण्यपणे बंद करून टाकली पाहिजे. यापूऱ्यीचे जुने निष्कारण घुसलेले विदेशी शब्द तर हुसकून देअूच देअू; पण आपण आतां विदेशी शब्दांस आजवर आंत घेणारे जें चोरदार अुघडकीस आले आहे त्यावरहि कडक पाहारा ठेवू. आपला स्वकीय शब्द असतां किंवा संस्कृतासारख्या शब्दप्रसवक्षम आणि सुसंपन्न अशा आपल्या देव-वार्णिंतून-रत्नखार्णिंतून तो निम्माण करतां येत असतां विदेशी शब्द त्या “हयगयीच्या” चोरवाटेने प्रथम आंत येअू द्यावयाचाच नाहीं. थड्येची क्षणिक अनुज्ञा देअून देखील त्यास आंत घुसूं द्यावयाचा नाहीं असें सन्वानीं व्रत घेतले पाहिजे

ह्या ‘हयगयीचे’ अगदीं ताजें अुदाहरण हवें असेल तर हा ‘अिंकलाब झिंदाबाद’ ऐका ! हिंदुंतच नव्हे तर मुसलमानांतहि हजारीं ओकासहि ह्याचा अथ कळेना पण तरीहि मुसलमान ओरडतात म्हणून गांवोगांव हिंदूहि तेच ओरडतात. ऐका चांगल्या प्रौढ व्यापार्यास परवां हेतुतः विचारले ‘आतां तुम्ही गञ्जत आहां त्या अिंकलाब झिंदाबादचा अथ काय ?’ तो हंसून म्हणाला. ‘अथ ! झिंदाबाद ! आपला राष्ट्रीय झेंडा बाद असा कांहींसा मी समजतों!!!’ पंजाबमध्ये सुशिक्षित हिंदूंची-त्यांनीं अशीच ‘हयगय’ करण्याचे पाप आपणांहूनहि फारच भयंकर प्रमाणावर शतकों-शतक केल्यानें त्यांची-मूळची हिंदु भाषा निजीव होअून आज अुन्दू हीच सांवजनिक प्रौढीची भाषा झाली आहे. त्यामुळे तिकडे क्रांति चिरायु होवो ! क्रांतीकी जय ! ह्या गञ्जनेपेक्षां अिंकलाब झिंदाबाद ! ही गञ्जनाच अधिक फैलावली आहे. मुसलमान तर वन्दे मातरम् देखील म्हणणार नाहींत मग क्रांतीकी जय कसले म्हणतात ! त्यांनीं अिकडेहि अिंकलाब झिंदाबाद गञ्जविला. पण मुसलमान हिंदु भाषीय गञ्जना जाणूनबूजून टाळतात तर त्या दुराग्रहाला टोला देण्यासाठीं तरी आपण आपली स्वकीय गञ्जनाच करूं असें हिंदूना कांहीं वाटले नाहीं. अितका पीळ असता तर मग ते हिंदु कसले ? तेहि लागले मेंद्रासारखे अिंकलाब झिंदाबाद ओरडायला क्रांति चिरायु होवो ! चिरंजीव क्रांति !’ किंवा ‘क्रांती की जय’ ह्या आजवर दुमदुमणाऱ्या आपल्या स्वकीय गञ्जना मार्गे पडून आतां जर ही झिंदाबादीच बोकाळली तर ती भावना त्यास शब्दांस चिकटत जाणार. पुढे कांहीं शहाणे म्हणणार त्या झिंदाबादेवांचून तो भाव व्यक्तच होत नाहीं बुवा ! आणि दहा वर्षांत संवच लोक म्हणणार हा शब्द जूना झाला, आपलाच झाला, ठार झाला, गेला, ह्याची वाट काय ? यास्तव आपण जरी प्रथमपासूनच ‘क्रांति चिरायु होवो !’ चिरंजीव क्रांति ! किंवा ‘क्रांती की जय’ हे आजहि चैतन्यप्रद, गञ्जनाक्षम आणि संवर्सी अथपूण असलेले शब्दच वापरावे मग तिकडे मुसलमान कांहींहि ओरडोत. गञ्जनांकडे आम्ही येथें भाषाशुद्धी पुरतेंच पहातों आहोंत. त्यांच्या राजकीय अथांशीं आणि त्या गञ्जनांच्या योग्यायोग्यतेशीं आमचा येथें कांहींहि संबंध नाहीं. गञ्जावयाचेंच तर निदान स्वकीय शब्दास व्यवहारा ऐवढेंच विधेय येथें प्रस्तुत आहे. [हा लेख १९३१ मध्ये वीर सावरकरांनी लिहिला तेव्हां त्यांना राजकारणांत माग घेण्याची बंदी होती. म्हणून त्यांनी ही चर्चा शब्दांचे अर्थपुरतीच असल्याचे स्पष्ट केले.]

परंतु अशा प्रकारची घातक हयगय या भाषाशुद्धीच्या नाकेबंदीमुळे आतां विरळा घडते हीच नवी गोष्ट आहे. कारण तो पिकेटर हा शब्द पहा बंगालींत विदेशी नवीन शब्द तात्काळ बहिष्कृत होतात. तसा तोहि बहिष्कृत होअून त्याला “निरोधक” निरोधन असे फक्कड शब्द योजले गेले. आणि त्यांच्या करवीं मराठींतहि त्या बेट्या पिकेटरवरच पिकेटिंग होअून त्यास त्या दिवशी कापडाच्या गढठ्यांसहच झटपट बहिष्कृत करण्यांत आले. निरोधक आणि निरोधन हे शब्द बोलतां बोलतां रुढ होत आहेत अशीच सावधानता आपण अेकसारखी ठेवली पाहिजे.

आतां या गेल्या पांच वर्षांचे समालोचनाचे शेवटी येत्या सहाव्या वर्षासाठीं या चळवळीचा कान्यक्रम आणि धोरण काय असावे तेंहिं दिग्दऱ्यापुरतें सुचवून हा लेख संपवू.

१. परकीय शब्दहि केव्हां घ्यावे तो नियम मार्गे स्पष्टपणे दिलाच आहे. तेवढा अपवाद सोडून आपण सन्वानीं स्वकीय शब्दच वापरावे. यापुढे तरी कोणीहि मित्राला फ्रेंड' विण्याचा किंवा भावाला 'ब्रदर' विण्याच्या आचरणाचा करू नये. स्वकीय शब्दांची व्याख्या हीच कीं संस्कृतोत्पन्न ज्या अनेक प्राकृत भाषा किंवा तामिलप्रभृति द्राविडादिक भाषा आपल्या हिंदु लोकांत या देशांत मूळपासून प्रचलित आहेत त्या हिंदु भाषासंघांतील सन्च शब्द आपणास स्वकीयच आहेत हें ऐकून अेका विद्वान माणसास बरेंच हसूं कोसळले होतें आणि त्या माणसाने मासिकांतून विचारले होतें कीं, 'काय हो, हिंदुभाषासंघ म्हणजे काय ? भाषेला देखील धन्म असतो कीं काय?' त्यांस आमचें अितकेंच सांगणे आहे कीं, आपण पुढे आपल्या त्याच लेखांत 'हिंदुस्थान' हा शब्द वापरलेला आहांत तो पाहून आम्हांसहि तसेंच हसूं कोसळले आणि विचारावेंसे वाटले कीं, हिंदुस्थान, म्हणजे काय ? स्थानाला-दगडमाती – झाडपाल्यांच्या या सांठवणीलाहि धन्म असतो कीं काय ? पण जर तसें कांहीं नसून हिंदुलोक परंपरेने ज्यांत राहतात तें स्थान हिंदुस्थान अशा अर्थीं आपण तो शब्द योजला असाल तर हिंदुलोक परंपरागत ज्या भाषा बोलतात तो हिंदुभाषासंघ अितके कळण्यापुरतीहि विद्वता आपल्या आंगी आहेच तर !

२. ज्या गांवीं बहुतेक मराठीच जाणणारे लोक असतात अशा गांवीं 'वॉशिंग कंपनी' 'हेअर कटिंग सलून' 'वॉच रिपेअरिंग' अशा पाठ्या अगदीं अडाण्या दुकानदारापच्यांत लावण्याची जी खोड पडली आहे ती तात्काळ सोडली जावी. मराठी पाठ्या तेथें लावाव्या. म्हणजे गिन्हाअिकांस समजणे हा जो पाठ्यांचा मूळ अुद्देश तो साधेल. भाषाशुद्धीकरितांच नव्हे तर त्यांच्या धंद्याच्या हिताकरितांच मराठी भाषेंतील पाठ्या लावाव्या ! तसेंच अशा ठिकाणच्या विधिज्ञानीं आपल्या दारावर "Out" "In" असें अंग्रजी लिहिण्याची हास्यास्पद खोड सोडून 'बाहेर' – 'आंत' असें मराठी लिहावें. स्वतःस कळावे अेवढ्यासाठीं तें नसेल आणि लोकांस कळावें म्हणून जर तें तसें लिहिले जात असेल तर मराठी जाणणाच्या लोकांची संख्या जिथें बहुतेक असणार तिथें ते शब्द मराठीच लिहिणे बरें हेंही सांगावें लागतें ! त्याप्रमाणे नांवांचीं अद्याक्षरें मराठींत लिहावी. अेस्. व्ही. फडक असें लिहिण्याची खोड सोडून स. वि. फडके अित्यादि लिहावें.

३. शब्दकोशमंडळाचे प्रत्येक रुढ विदेशी शब्द देतांना त्यांच्या प्रतिशब्दांचे स्थानीं अेक वा अनेक कोणचे तरी तदनुसार स्वकीय शब्द अवश्य घ्यावे. आणि दुसरे असें कीं महानुभावादिक आणि अगदी मागधी महाराष्ट्रीय वाड्मयांतीलहि जे जुने शब्द आजच्या विदेशी शब्दांनीं लुप्त केलेले आढळतील वा त्यांना आज प्रतिशब्द होण्यास योग्यसे वाटतील ते सारे पुनरुज्जीवित करून त्या त्या विदेशी शब्दांस प्रतिशब्द म्हणून त्यांपुढे घ्यावे. यायोगें शब्दसंपत्ति रक्षणाच्या कान्यासह तें कोशमंडळ सहजगत्या स्वकीयशब्दबळ विविधनांचे कान्यहि करू शकेल. परिभाषा मंडळांनेहि हेंच धोरण ठेवावें.

४. शेवटीं ज्या ज्या जुन्या पत्रकारांनीं आणि लेखकांनीं अनावश्यक असे नवे वा जुने विदेशी शब्द टाळण्याचा प्रयत्न करण्यांत अजूनहि दुलक्ष केलेले आहे त्यांनीं तें यापुढे तरी तसें न करतां शक्य तों तोंडांत वा लेखणींत बसलेले विदेशी शब्द बहिष्कृत करावेच करावे. अनेक लेखक हें करणे अिष्ट हें मनांतल्या मनांत जाणतात पण त्यांची संवकलेली भाषा बदलणे आतां अगदी अवघड जातें म्हणूनच काय तें ते अुघडपणे या गोष्टीचा पुरस्कार करीत नाहींत. पण त्यांस आम्ही अनेक ठिकाणी अनुभवून पाहिलेली अेक सोपी पद्धत सांगतों. प्रथम लेख नेहमींप्रमाणे लिहून काढावा. म्हणजे हा शब्द अुन्दू कीं अंगिलिश या

ससेमिन्याने प्रतिपदीं त्यांच्या विचाराचा ओघ खंडणार नाहीं आणि मग आपण अुपमुद्रित (प्रुफे) अन्वेक्षितों तसें तें लिखाण केवळ विदेशी शब्दांच्या दृष्टीने बघून टाकावें. म्हणजे पटपट ते ते शब्द शुभ्र चादरीवर ढेंकूण नेमके सांपडावे तसे सांपडतील. आणि लेखणीने टोंचतांच चिरडले जातील. असें पांचसहादां झालें कीं, मग ते मुळीं लिहितांनाच अेहीनासे होतील.

५. वरील सूचनांप्रमाणे सचांनीच अधिकतम चिकाटीने आणि निधाराने विदेशी शब्द बहिष्काराचें व्रत भागानगरी (निजाम हैद्राबाद), वळाड, ग्वाल्हेर, भडोच या प्रांतांतील महाराष्ट्रीय यांनी आचरण्याची पराकाष्ठा करावी कारण मराठींत अुन्दू प्रभृति विदेशी शब्द घुसण्याचें संकट तिकडूनच ओढवण्याचा अधिक संभव केव्हांहि असणार.

आमची राष्ट्रभाषा आणि भाषाशुद्धि

[लेखाची मूळ प्रसिद्धी 'केसरी' मध्यें दि. ७ आणि १४ जानेवारी १९५१ ला.]

भारतीय राज्य घटनेच्या ३४३ च्या छेदकाप्रमाणे (article प्रमाणे) 'देवनागरींत लिहिलेली हिंदी ही राष्ट्रभाषा होय' असें निष्ठारिलेले आहे.

परंतु ह्या छेदकाला त्याच्याखालीं 'जर, तर, तथापि अित्यादी अुपाधींच्या अितक्या जळवा लावलेल्या आहेत कीं, जर त्यांना तसेच राहूं दिलें तर त्या मूळ घोषणेला रक्त-क्षयाची बाधा झाल्याविना राहणार नाही. आणि शेवटी हिंदी ही राष्ट्रभाषा न होतां प्रत्यक्षांत ती याने हिंदुस्थानीं' तरी होअील किंवा आणखी शेंपन्नास वर्षे आज चालू असलेली अंग्रजींच राज्यभाषेंचे पदे बळकावून बसेल.

अुन्दूनिष्ठ पक्षाच्या आग्रहानं हिंदुस्थानीचा नामनिन्देश

लोकांत सामान्य समज असा पसरलेला दिसतो कीं, घटनेप्रमाणे अंग्रजी आणखी फार फार तर पंधरा वर्षेंच काय ती राज्यभाषा म्हणून नांदूं शकेल; पण ही चूक आहे. वरील ३४३ व्या छेदकाच्या तिसऱ्या अनुच्छेदकांतच (Clause मध्येंच) हैं ठासून सांगितलेले आहे की, लोकसभेला वाटले तर पंधरा वर्षांनंतरहि अंग्रजी हीच राज्यभाषा म्हणून चालूं ठेवतां येअील, म्हणजे तें कृत्य घटनाबाब्य म्हणून मुळांतच निषिद्धिलेले नाहीं. तीच गोष्ट अुन्दूनिष्ठ 'याने हिंदुस्थानी' ची आहे. हिंदी ही राज्य भाषा आहे असे म्हणत म्हणत पुढे छेदक ३५१ मध्यें स्पष्टपणे ग्रथिलेले आहे कीं, "हिंदी भाषेला संपन्न नि समृद्ध करण्यासाठी 'हिंदुस्थानी' भाषेंतील रूपे, शैली नि मोड हिंदींत आत्मसात् केलीं जावींत!" श्री. नेहसंच्या अुन्दूनिष्ठ पक्षाच्या आग्रहामुळेंच 'हिंदुस्थानी'चा हा नामनिन्देशपून्चक विशिष्ट अुल्लेख हिंदीसह करण्यांत आला हैं सांगावयास नकोच.

हा ठराव असा डळमळीत कां झाला ?

राष्ट्रभाषेविषयीचा हा असा डळमळीत नि गुळमुळीत ठराव कां करण्यांत आला हैं ध्यानीं येण्यासाठीं ह्या विषयाची पूऱ्यपीठिकाच थोडीशी पाहिली पाहिजे. साधारणतः श्रीस्वामी दयानंदजींपासून हिंदुस्थानची राष्ट्रभाषा हिंदी नि लिपी देवनागरी असावी असा प्रचार अनेक हिंदु पुढाच्यांकडून चालू झाला होता; परंतु खिलाफतीच्या चळवळीला अुचलून धरण्याची घोडचूक जेव्हां कांग्रेसनें केली तेव्हां मुस्लिमांचे प्रस्थ कांग्रेसमध्यें माजूं लागले. ती संधि साधून मुस्लिमांनी त्यांच्या अितर स्वात्थसाधू मागण्यांमध्येंच हीहि मागणी ठामपणे केली कीं, जर तुम्हाला हिंदू-मुस्लिमांची ओकी पाहिजे असेल तर अुन्दू हीच तुम्ही राष्ट्रभाषा म्हणून मानली पाहिजे. ह्या हिंदी नि अुन्दू अशा दोन्ही पक्षांचा समन्वय आपण सहज साधूं शकूं अशा हिरीरीनें, तोपन्यंत केवळ 'हिंदी' हीच राष्ट्रभाषा होय असे म्हणत आलेल्या गांधीजींनीं अशी तोड सुचविली कीं, अुन्दू – शब्द – बहुल अशी जी 'हिंदुस्थानी' नावांची बोली लखनौच्या बाजूला सन्वसाधारणतः हिंदू-मुसलमान लोक चालचलाअु व्यवहारासाठीं बोलतात तिलाच राष्ट्रभाषा ठरवावी; आणि ती देवनागरी नि अुन्दू अशा दोनहि लिप्यांत लिहिली जावी. मुस्लिमांनी अस्थातच ही तडजोड मानली नाही. परंतु गांधीजींच्याच अध्यक्षतेखालीं भरलेल्या हिंदी साहित्य संमेलनांत गांधीजींच्या आग्रहाने 'हिंदुस्थानी' हीच राष्ट्रभाषा होय, असा ठराव संमत करून घेण्यांत आला. अितकेंच नव्हें तर, 'हिंदी याने हिंदुस्थानी' असे त्या राष्ट्रभाषेचे

नामकरणहि करून टाकले ! अर्थात् अुच्चू – शब्द – बहुल जी हिंदुस्थानी तिलाच हिंदी म्हणावयाची पाळी आली; आणि प्रत्यक्ष हिंदी साहित्य संमेलनानेंच तो ठराव केला !

‘संस्कृतनिष्ठ’ हें विशेषण कां लावावें लागतें?

तेव्हां ज्या हिंदीला आम्ही आमची राष्ट्रभाषा करू अिच्छितों ती ही ‘हिंदी याने हिंदुस्थानी’ नव्हे असें स्पष्टपणे दिग्दऱ्याविण्यास्तव हिंदीच्या सत्यस्वरूपास आरशासारखें प्रतिबिबिधारें, तिच्या नावांविषयीं झालेल्या साच्या वैचारिक गोंधळास निरसणारें आणि ज्या हिंदीस आम्हीं राष्ट्रभाषा मानतों तिची ओळख चटकन अंका शब्दांत पटवूं शकणारें ‘संस्कृतनिष्ठ’ हें व्यावत्तक विशेषण आम्हीच प्रथमतः तिला लावले आणि ‘संस्कृतनिष्ठ हिंदी हीच आमची राष्ट्रभाषा नि देवनागरी हीच आमची राष्ट्रलिपि’ अशी घोषणा केली. लगोलग हिंदुमहासभेने नि बहुतेक हिंदुत्वनिष्ठ संस्थांनीं तीच अुचलून धरली.

महाराष्ट्रीय मंडळीचा पुढाकार

थोऱ्याच दिवसांत ‘हिंदी साहित्य संमेलन’ हि शुद्धींवर आलें आणि ‘याने हिंदुस्थानी’ सहच गांधीजींना ती संस्था सोडावी लागली. तेव्हांपासून ऐका बाजूला ‘संस्कृतनिष्ठ हिंदी’चा प्रचार धूमधडाक्यानें हिंदुस्थानभर चालू झाला. ज्या प्रांतांची मातृभाषाच हिंदी होती त्या प्रांतांतील कांग्रेसी मंडळीतहि बहुतेक लोक आंतून नि श्रीयुत टंडनजीसारखे पुढारी प्रकटपणेहि संस्कृतनिष्ठ हिंदीचाच प्रचार नि पुरस्कार करू लागले. तें साहजिकच होतें; परंतु मातृभाषा हिंदी नसतांहि हिंदीभाषीय प्रांताभितकाच कटूरपणे जर कोण्या प्रांतानें संस्कृतनिष्ठ हिंदीचाच पुरस्कार नि प्रचार केला असेल, तर तो आपल्या महाराष्ट्र प्रांतांतील हिंदुत्वनिष्ठांनी होय. अबोहर, हरिद्वार, जयपूर, मुंबई प्रभूती नगरांत भरलेल्या हिंदी साहित्य संमेलनाच्या प्रसंगीं नि अितर प्रसंगी अुच्चूनिष्ठ ‘हिंदुस्थानी’ पक्षाच्या कारवाया हाणून पाडण्याच्या कामी ह्या महाराष्ट्रीय मंडळीचा नेहमी पुढाकार असे.

अिंग्रजी हें खरें वादकेंद्र नव्हे !

शेवटी राज्य-घटना-समितींत राजस्थि टंडन यांच्या नेतृत्वाखाली ‘संस्कृतनिष्ठ हिंदी’ हीच राष्ट्रभाषा ठरविण्यासाठीं प्रबळ अुठावणी झाली. अुच्चूनिष्ठ ‘हिंदुनिष्ठ’च्या पक्षांत आज ज्यांच्या हातीं राजसत्ता आहे अशा काँग्रेसी अधिकाऱ्यांची नि मौलाना आझादांसारख्या मुसलमानी सभासदांची फळी श्री. नेहरूंच्या नेतृत्वाखालीं तिंचा पाडाव करण्याचा प्रयत्न करू लागली. राष्ट्रभाषेच्या ठरावाच्या प्रकरणीं खरें वादकेंद्र अिंग्रजी हें नव्हतें; कारण अिंग्रजी ही भारताची नित्याची राष्ट्रभाषा म्हणून घटनेतच नोंदवून टाकावी असें म्हणण्याचें साहस श्री. नेहसुद्धां करू शकत नव्हतें. अिंग्रजी अंक तेवढे घेतलेच पाहिजेत अितक्यात विक्षिप्त हट्टावारी त्यांना स्वतःचें समाधान करून घ्यावें लागलें. अुलटपक्षी अिंग्रजीची आजच्या आज हकालपट्टी करणें हें राष्ट्रीय व्यवहाराच्या दृष्टीनेच अनिष्ट नि अशक्य आहे हे हिंदीचा पक्षहि जाणून होता म्हणून अिंग्रजी ही राज्यव्यवहारांत आणखी पंधरा वर्षे राहूं द्यावी हा ह्या ठरावांतील भाग सन्वांनी निरुपाय म्हणून अेकमतें स्वीकारला. पण खरा मतभेद जो होता तो संस्कृत-निष्ठ हिंदी कीं अुच्चूनिष्ठ हिंदुस्थानी याच प्रकरणी होता. तो वाद शेवटीं किती विकोपास गेला हें सचश्रुतच आहे. अंती निरुपाय म्हणून दोन्ही पक्षांना रडतकढत ‘जर, तर, तथापि, परंतु’ अित्यादि अुपाधींच्या चौकटींत कोंबलेल्या

तडजोडीनेंच काय तो मिटवितां आला; ती तडजोड म्हणजेच हा राष्ट्रभाषेचा ठराव! या कारणांमुळेंच तो असा डळमळीत नि गुळमुळीत झालेला आहे.

अेकाचा विजय असला तरी दुसऱ्याचा पराजय खास नव्हे

त्यांत ‘संस्कृतनिष्ठ हिंदी हीच आमची राष्ट्रभाषा होय’ असें व्यावर्तक निधाराने म्हटलेले नसून ‘देवनागरीत लिहिली जाणारी हिंदी’ ऐवढेंच म्हटलेले आहे. आजहि शेंकडॉ अुन्दू शब्द देवनागरीत लिहितां येतील. त्यांतहि पुढे ‘हिंदुस्तानी’ भाषेतील शब्दच नव्हेत तर रुपें, शैली, मोड हींहि हिंदीत आत्मसात करावी असें ओक अुंटाचे पिल्लूहि घुसडले आहे. पुन्हा ह्या राष्ट्रभाषेविषयीच्या ठरावाचे वारंवार समीक्षण करून त्यांत आलटापालट करण्यासाठी योग्य वाटल्यास समीक्षण – समित्या (कमिट्या) नेमण्याचा जो अधिकार राष्ट्राध्यक्षांना देण्यांत आलेला आहे त्यांत जी गोम आहे ती वेगळीच; पण रथलाभावामुळे तो भाग नुसता अुल्लेखून, अितकेंच सांगणे पुरें आहे कीं, हा ठराव हिंदी पक्षाचा विजय जरी असला तरी ‘याने हिंदुस्तानी’ पक्षाचा पराजयहि नाहीं! जर ‘संस्कृतनिष्ठ हिंदी’ पक्षाने पापुढेंहि प्रचाराचे, आचाराचे नि प्रयत्नाचे प्रबळ आंदोलन दसपट वेगाने चालू ठेवले नाहीं तर ठरावांतील नांव जरी हिंदी राहिले तरी वस्तुतः ती ‘हिंदुस्तानी’च बनल्यावांचून राहणार नाहीं. पुनः पंधरा वर्षांच्या आंत अिंग्रजीला पदच्युत करावयाची आहे तेंहि ‘संस्कृतनिष्ठ हिंदी’ पक्षालाच करावें लागेल, हें ध्यानांत धरा. श्री. नेहसू, मौलाना आझाद अित्यादि तशा प्रवृत्तीची मंडळी अिंग्रजीला राज्यव्यवहारांतहि शक्य तितके दीच्यायुष्य चिंतणारीच आहेत हें विसरतां कामा नये.

घटनेला भीक न घालतां अुन्दूनिष्ठ ‘हिंदुस्तानी’चे पाताळ यंत्र चालू झाले सुद्धा !

हिंदी राष्ट्रभाषा करणाऱ्या ठरावाची शाअी वाळते न वाळते तोंच हिंदुस्तानीचा राष्ट्रभाषा म्हणून प्रचार करणारी ओक अखिल भारतीय संस्था त्या पक्षाने स्थापिली आहे. तिच्यामध्ये आज ज्यांच्या हातीं राजसत्ता आहे असे मोठमोठे मंत्री नि नृपांगणगत खलांचे तांडेच्या तांडे प्रांताप्रातांतून शिरलेले आहेत. त्यांना मुसलमानी संस्थांचे सहकाऱ्य अन्थातच लाभणारें आहे. कॉंग्रेसपक्षीय पुढाच्यांच्या हातीं असलेल्या निरनिराळ्या नांवांच्या निधींतून तशा संस्थेला भरपूर द्रव्यसाहाय्य मिळणारें आहे. शाळेतील पाठ्य पुस्तकांतूनच हिंदी म्हणत म्हणत अुन्दूनिष्ठ हिंदुस्तानी भाषा घालावी, ज्या प्रांताचे शिक्षणमंत्री त्यांच्या मताचे किंवा त्यांच्या हातचे आहेत, त्या त्या प्रांतांत तींच पाठ्य पुस्तके चालू करवावींत आणि अशी रीतीने अुगवती पिढींची पिढीच अुन्दू शब्द-बहुल ‘हिंदुस्तानी’ च्या ढाळांतून ओतून काढावी असा त्यांचा ओक रोकडा डाव आहे. ह्या बुडाशीं असलेल्या विचारसरणीशी स्फुटशः (तपशीलवार) कल्पना यावी, यास्तव कांहीं अुदाहरणे पुरावा म्हणून देत आहों. अन्थात ज्या अर्थीं ही माहिती वृतपत्रांतील वृत्तान्तांवरून बहुशः घेतलेली आहे त्या अर्थीं तींत कानामात्रा न्यूनाधिक असूं शकेल; परंतु अवान्तर पुराव्यांवरून ती वस्तुस्थितीची यथावत् रुपरेखा तरी प्रदर्शवीत आहे हें निश्चित.

मराठीच्या माजघरांतच काय चालले आहे ?

हिंदुस्तानीचा प्रचार करण्याच्या अुद्देशानेंच सांगूनसवरून काढलेल्या अखिल भारतीय संस्थेचीच ओक प्रत असलेली महाराष्ट्र राष्ट्रभाषा प्रचार सभा मराठीच्या ह्या माजघरांत स्थापिलेली आहे. ह्या सभेंचे स्वतःचे मत असें आहे कीं, राष्ट्रभाषेला हिंदी न म्हणतां हिंदुस्तानी म्हणावें; आणि राष्ट्रलिपीच्या प्रकरणीं

देवनागरीप्रमाणेंच रोमन आणि अरबी ह्या लिपीचा पण ‘अिस्तेमाल’ कैला जावा. मुंबई प्रांताचे शिक्षण विभागाचे वरिष्ठाधिकारी नि मुख्यमंत्री असलेले माननीय बाळाराव खेर हेहि स्वतः ‘हिंदुस्तानी कल्यर सोसायटी, अलाहाबाद,’ या संस्थेचे सदस्य आहेत. ह्या संस्थेचे ध्येयहि अन्दूशब्दमिंश्रित हिंदुस्तानी ही राष्ट्रभाषा आणि अन्दूलिपी नि नागरीलिपी ह्या दोन्ही राष्ट्रलिप्या असाव्यात असेंच आहे. अस्थातच, मुंबई प्रांतासाठी जी पाठ्यक्रम समिती माननीय खेरांच्या हातीं असलेल्या मुंबईच्या शिक्षणविभागानें ऐवढ्यांत नेमली आहे, तिच्या सहा सभासदांपैकी तीन सभासद वरील हिंदुस्तानीनिष्ठ ‘महाराष्ट्र-राष्ट्रभाषा-प्रचारसभे’चे सदस्य असावेत आणि आज कित्येक वर्षे हिंदी राष्ट्रभाषेचा प्रचार महाराष्ट्रांत अधिकृतपणे करीत असलेल्या भारतीय हिंदी-साहित्य-संमेलनासारख्या प्रमुख संस्थेचा किंवा महाराष्ट्र राष्ट्रभाषा समितीच्या हिंदी प्रचार संघ पुणे यासारख्या प्रांतिक संस्थांचा अेकहि सदस्य त्या हिंदी पाठ्यक्रम समितींवर मुंबई सरकारकडून नेमला जाअू नये, असा अन्याय न घडता तरच आश्चर्य ! पुनः मुंबई प्रांतांत घटनेने ठरविलेल्या हिंदीं या राष्ट्रभाषेचे शिक्षण विद्याशाळां देण्यासाठीं जो अभ्यासक्रम नि पाठ्यपुस्तके ठरावयाचीं तीं ठरविण्यासाठीं नेमलेल्या या समितीचे अध्यक्ष कोणाला नेमले म्हणतां ? महामहोपाध्याय पोतदारांना. त्यांनी पुण्यास अेका सभेत अलीकडेच असें प्रकटपणे सांगितले कीं, “यद्यपि घटनेत जरी असें सांगितले असले कीं आमची राष्ट्रभाषा हिंदी आहे तथापि तिचे स्वरूप रहाणार हिंदुस्तानीच ! आणि आमच्या पाठ्यक्रम ठरविणाऱ्या ह्या समितीचे काच्यहि चालणार तें त्याच धोरणाने !” हा वृत्तपत्रांतील अुतारा आहे. त्यामुळे आम्हांला जरी नसली तरी कांहीं मंडळींना अशी अंधूक आशा वाटत आहे कीं, हें भाषण आझादांसारख्या कोण्या मौलानाचे असावे आणि ओखाद्या खोडकर बातमीदाराने श्रीयुत पोतदाराच्या तोंडीं तें घातलें असावे. नाहीं तर संस्कृतनिष्ठ हिंदीचा अितका तिटकारा नि अन्दूनिष्ठतेचा अितका दुराग्रह पुण्याच्या अेका महाराष्ट्रीय विद्वानाला नि त्यांतहि अेका महामहोपाध्याय महाशयांना वाटावा तरी कां नि कसा ! पण हें भाषण जर बिनचूक असले तर ह्या सरकारी समितीकडून जीं पाठ्यपुस्तके मुंबई प्रांतांतील हिंदी राष्ट्रभाषेची म्हणून नेमली जाणार ती बिहार सरकारने त्याचे शिक्षणमंत्री डॉ. सैयद महंमद यांच्याकडून रचवून शाळांतून घुसडविलेल्या ‘बादशहा राम, बेगम सीता नि अुस्ताद वसिष्ठ’ छापाचींच असणार हैं अुघड आहे.

तथापि या प्रकरणीं सञ्चावंवर कडी केली आहे काकाराव कालेलकरांनी. हे सद्गृहस्थ ‘हिंदुस्थानी तालीम’ प्रभृति अन्दूनिष्ठ संस्थांचे प्रमुख पुढारी आहेत. गेल्या महिन्यांतच राजकोटला अेका राष्ट्रीय शाळेंत भरलेल्या प्रकट सभेत ते म्हणाले कीं यद्यपि घटना समितीने ‘हिंदी’ वर राष्ट्रभाषेची मोहोर मारली असली तरीहि आम्ही बापूजीच्याच (गांधीजीच्याच) माजाने जाणार. हिंदी नव्हे हिंदुस्थानी म्हणजे अुत्तर हिंदमध्ये जी अन्दूमिश्रीत भाषा बोलली जाते ती ‘हिंदुस्थानची’ काय ती राष्ट्रभाषा होय नि अन्दूलिपी हीहि राष्ट्रलिपि होय! बापूजींची दुष्टि म्हणजे केवळ आषद्द्वान! त्यांना हें स्वच्छ दिसत होतें कीं, अन्दू लिपि नि तींत लिहिलेली अन्दूनिष्ठ हिंदुस्थानी भाषा ही स्वीकारण्यानेंच हिंदमध्ये संस्कृतीचा समन्वय साधतो” या वाक्यांत चुकून दोनचार शब्द तोंडांतून निसटून गेले म्हणूनच कीं काय ती चूक सुधारून ते लगेच म्हणाले, “कौमी अेकदिंली है!” अितकेंच नव्हे तर जर आपण अन्दू लिपि नि अन्दूनिष्ठ हिंदुस्थानी भाषा नि राष्ट्रलिपी नि राष्ट्रभाषा म्हणून स्वीकारं तर त्या द्वारा “अुभ्या आशियाचें संघटन साधूं शकूं !”

आले कां ध्यानांत! संबंध अेशियाचें संघटन अं! – अन्दू लिपि नि अन्दू लिपि नि अन्दूनिष्ठ हिंदुस्थानी भाषा आम्ही स्वीकारली कीं साधूं शकूं! निःसंशय बापूजीच्या ‘आष दळानाने’ आपला वरहस्त कालेलकर महाशयांच्या मस्तकावर केव्हां तरी ठेवलेला असलाच पाहिजे.

परंतु ज्यांच्यावर असला प्रसंग केव्हांहि गुदरलेला नाहीं, त्यांना अशा विधानाचें सहस्य सहसा समजूं नये हें बुद्धिमत्तेला साजेसेंच आहे. कारण आजच्या भूगोलप्रमाणे आशियाच्या ऐका टोकांस मूळ अरबी भाषा नि लिपिलाच दंडनीय ठरवून ज्याने हिंबु भाषा नि लिपि राष्ट्रीय ठरविली तें अिस्त्रायल राष्ट्र आहे. तेथपासून तो थेट जपानपन्यंत रशियन हीच साच्या कम्युनिस्ट जगताची विश्वभाषा करून सोडण्याचा चंग बांधलेल्या सोविएट रशियानें आशियाचा सारा अुत्तर पट्टा व्यापून टाकलेला आहे. पुढे जपान, त्याच्याखालीं चिनी भाषा-भाषी तो विस्तीर्ण चीन देश पसरलेला! ह्या अुण्यापुच्या तीनचतुर्थांश आशिया खंडांत ह्याची लखनौकडच्या बाजारांतून तेवढी बोलली जाणारी ‘हिंदुस्थानी’ बोली नि अुन्दू लिपी कोणच्या झाडाचा पाला आहे हें सुद्धां कोणास ठाऊक नाहीं. अुरलेल्या टीचभर भारताबाहेरील आशियांत अफगाण, अिराण, अरबस्तान नि पाकिस्तान हे विती विती येवढालें मुस्लीम देश अुरतात. त्यांतहि अेक पाकिस्तान सोडलें तर बाकीच्यांत ‘हिंदुस्थानी’ अुन्दू भाषेंत लिहिली तरी कोणास समजणे अशक्य. तेव्हां संघटन सोडाच पण साध्या विचारविनिमयापुरती तरी संबंध अेशियांत अुन्दूनिष्ठ हिंदुस्थानी कोणास समजूं शकत असेल तर ती अेकट्या पाकिस्तानांत काय ती होय! त्या पाकिस्तानालाच बहुधा कालेलकर महाशय संबंध आशिया म्हणून समजत असावेत. तरच काय तें ‘अुन्दूभाषा नि अुन्दूलिपि स्वीकारल्यास संबंध आशियाचें संघटन साधतां येओील’ या कालेलकरांच्या वाक्याचा कांहीं अन्वय तरी कळू शकेल; त्याचा अर्थ कळण्याची अपेक्षा कोणीच धरलेली नाहीं. किंबहुना ज्या संप्रदायाला खिलाफत म्हणजेच स्वराज्य हें राजकीय समीकरण पूर्वीं पटलें त्यालाच आज ‘पाकिस्तान म्हणजेच आशिया’ हें भौगोलिक समीकरणहि पटावें ह्यांत अधिक अन्थक विक्षिप्तपणा असा कोणताच नाहीं!

आणखी अेक गंमत

तथापि ज्यांना हिंदु शब्द अुच्चारतांच विंचू डसावा तशा वेदना होतात, स्वदेशाला अिंडिया म्हणण्यांत ज्यांना जागतिक प्रतिष्ठा वाटते, पण त्याला हिंदुस्थान म्हणणे हा मात्र जातीय हलकटपणा वाटतो तोच श्री. नेहरूपासून तो काकाराव कालेलकरांपन्यंतचा निधनी संप्रदाय आज राष्ट्रभाषेच्या प्रश्नापुरतां कां होओीना. आमची राष्ट्रभाषा अुन्दूनिष्ठ हिंदुस्तानी, हिंदुस्तानी, हिंदुस्तानी’ असा टाहो फोडतांना पाहून आम्हांस कितीतरी गंमत कांहीशी धन्यता नि किंचित् आशाहि वाटल्यावांचून राहात नाही. वाल्मीकीची गोष्ट नाहीं कां सांगत! कीं तो थोर पुरुष मरा, मरा असा अुलटा अुच्चार करीत असतां राम, राम, राम असा अुच्चार करून लागला आणि त्याच न कळत पुण्यांनी पुढे त्याचे अंतःकरण निवळलें. तसेच कदाचित अुन्दूनिष्ठ भाषेचे मिषाने कां होओीना पण ‘हिंदुस्तानी हिंदुस्तानी’ असा टाहो फोडीत असतां त्यांच्या मुखांतून होणाऱ्या हिंदु, हिंदुस्थान, ह्या पवित्र नामघोषाच्या नकळत पुण्यांनी हे आमचे वाट चुकलेले देशभक्तही हिंदुदेषाच्या पापापासून मुक्त होण्याचा योगायोग असेल? वामन पंडितांनी म्हटलेंच आहे कीं, ‘न कळतां पद अग्नीवरी | पडे न करि दाह असें न कधीं घडे || अजित नाम कहो भलत्या मिसें | सकळ पातक भस्म करीतसें ||

अुन्दूनिष्ठ हिंदुस्तानीच्या या प्लेगावर रामबाण औषध म्हणजे भाषाशुद्धि !

अुन्दूनिष्ठ हिंदुस्तानीलाच राष्ट्रभाषा आणि अुन्दूला जोड राष्ट्रलिपि करण्यासाठीं चाललेल्या ज्या कूट यलाचा वर अुलेख केला आहे तो केवळ दिग्दङ्घानापुरता आहे. यापेक्षां फारच मोठ्या प्रमाणावर हिंदुस्थानभर या पक्षाचे संघटित प्रयत्न चाललेले आहेत. त्यांना आजच्या सत्ताधायांपैकीं अनेकांनी पाठिबा दिलेला असून आपल्या हातीं असलेल्या सत्ताकेंद्राच्या बळावर ते शाळाविभागांतून अुन्दूचा प्रचार करीत

आहेत अशा वेळी, ‘राष्ट्रभाषा हिंदी झालीच आहे’ अशी आस्मवंचक निश्चिति केवळ घटनेंतील ठरावाच्या आधाराबर बाळगून संकृतनिष्ठ हिंदीच्या पुरस्कृत्यांनी स्वस्थ बसतां कामा नये. त्यांनीसुद्धा आपली प्रबळ संघटना करून हा अुन्दूनिष्ठ हिंदुस्तानीचा प्रचार नि प्रयत्न वेळीच हाणून पाडला पाहिजे, तो हाणून पाडण्याचे परिणामकारक साधन म्हणजे भाषाशुद्धि ! भाषाशुद्धीचे आंदोलन अखिल भारतीय प्रमाणावर प्रबळपणे फोफावलें, तरच संस्कृतनिष्ठ हिंदी ही राष्ट्रभाषा वस्तुतः होऊ शकेल, तें कसें तें पुढे पाहूं.

अुन्दूनिष्ठ ‘हिंदुस्तानी’ ही राष्ट्रभाषा आणि अुन्दू लिपि ही जोड राष्ट्रलिपि करून सोडण्यासाठी ओका प्रबळ गटाचा कसून प्रयत्न चाललेला आहे हैं येथपन्यांत सांगितलेंच आहे.

हा गट सोडला असतां ‘संस्कृतनिष्ठ’ ह्या व्यावर्तक विशेषणास बुजणारा आणि स्वतःस मध्यम म्हणून म्हणविणारा दुसरा ओक गट आहे. त्यांना हिंदी ही राष्ट्रभाषा नि देवनागरी हीच राष्ट्रलिपि व्हावी हैं मान्य आहे. पण हिंदी म्हणजे कशा प्रकारची हिंदी या विषयीच्या त्यांच्या कल्पना गोंधळलेल्या आहेत. अुदाहरणाथ राष्ट्रपति डॉ. राजेंद्रप्रसाद ओका भाषणांत म्हणाले, ‘जी सञ्चसाधारण लोकांत बोलली लिहिली जाते ती हिंदीच राष्ट्रभाषा होय.’ पण ‘लोकांत’ म्हणजे कोणच्या लोकांत? लखनौच्या बाजूला बोलल्या जाणाऱ्या हिंदींत अरबी, पञ्चियन शब्द शेंकडा पन्नासपन्यांत आढळतात. तिकडची लिहिली जाणारी हिंदी म्हणजें तर जवळजवळ देवनागरींत लिहिलेली अुन्दूच म्हणायची. विवाहालासुद्धां बायकामुले ‘शादी’ म्हणतात आणि देवाला ‘हे मालिक’ किंवा ‘खुदा’ ! अुलटपक्षीं बनारसच्या आसपास बोलल्या लिहिल्या जाणाऱ्या हिंदींत संस्कृत शब्दांचे प्रमाण अुणेंपुरे शेंकडा पंचाहत्तरपन्यांत पडतें. ती हिंदी महाराष्ट्र-बंगाल प्रभृति प्रांतांना नुसती ऐकून सुद्धां बहुधा समजूं शकते. दुसरे अुदाहरण मुंबाईचे गृहमंत्री श्री. मुरारजीभाऊ देसाऊ द्यांचें. ते अलिकडेच म्हणाले, ‘अहो, संस्कृत शब्द हिंदींत घ्यावे म्हणजे काय? घेतलेच पाहिजेत. पण भाषेंत आर्धींच रुळलेले अुन्दू, अिंग्रजी परकीय शब्द बळेंच काढून टाकावेत अशा मतास माझा विरोध आहे.

रुळलेल्या परकीय शब्दांची मालिका

परंतु आज रुळलेले परकीय शब्द म्हणजे कोणते नि किती? हिंदी-भाषीय प्रांतांतील कोणत्याहि नगरांत पाअुल टाका. राजमाऱ्यांत दोन्हीं बाजूंनीं ‘क्लॉथ स्टोअर्स’, ‘जनरल मज्वंट’, ‘डेअरी’, ‘राजपाल अँड सन्स बुकसेलर’, ‘कृष्णमॅन्शन’ ‘आयस्पेशालिस्ट’. ‘हेअर कटिंग सलून’, ‘श्रीराम वॉशिंग कंपनी’ अशा पाट्यांच्या रांगाच्या रांगा आढळून येतील. ‘कचेरी’त पाअुल टाका; ‘कायदा, मामलेदार, फौजदार, हवालात, जामीन, हुकुमनामा, वकील, फिच्याद’ इत्यादि अुन्दू शब्दांचा ओकच धुमाकूळ अुडालेला. कोटांत पाअुल टाका; ‘लॉ, पिनलकोड, पिटिशन, अपेलेट, सेंक्शन, जजमेंट, अपील, बारस्तम प्रभृति अिंग्रजी शब्दांचा पाअुस पढूं लागेल. घरांत जा; ‘आअुट, अिन’ च्या पाट्या खोल्यांवर. कुटुंबांत ‘मिसेस, मिस्टर, फादर, वालिद, औरत, वाअिफ, मॅरेज, सेरिमनी’ प्रभृति शब्द श्वी-पुरुषांच्या तोंडीं रुळलेले. संभाषणांत दोन हिंदी शब्दांमधून तीन अुन्दू वा अिंग्रजी शब्द खचून भरलेले, खड झालेले तिथें विज्ञानाच्या परिभाषेची गोष्ट काय सांगावी?

अिंग्रजी शब्दांवांचून विचार व्यक्तविणेंच तिथें दुच्छट अितके ते वैज्ञानिक परकीय शब्द ‘आज खळलेले’, तेव्हां ‘आज रुळलेले परकीय शब्द मात्र राष्ट्रीय भाषेंतून बळें काढूं नका’ म्हणणे म्हणजे अठरा धान्यांचे कडबोळे झालेल्या या आजच्या बाजार्स नि बाटग्या हिंदीसच राष्ट्रभाषेच्या प्रौढ नि पवित्र पीठावर

स्थापा असेंच म्हणण्यासारखे आहे. यास्तव ‘संस्कृतनिष्ठ’ विशेषणांस बुजणाऱ्या या माध्यमिक पक्षाच्या त्या राष्ट्रभाषेच्या स्वरूपासंबंधीच्या व्याख्याहि भोंगळसुती आहेत. तथापि हिंदी देवनागरी स्वीकारण्याविषयी त्यांचा मूलगामी विरोध नसल्यामुळे ‘संस्कृतनिष्ठ’ म्हणजे काय ह्याची अधिक फोड करून सांगितल्यांस त्यांच्यांतील पुष्कळांची समजूत पटून ते ‘संस्कृतनिष्ठ हिंदी हीच आमची राष्ट्रभाषा’ या मताचे होण्याचा अुत्कट संभव आहे. ती फोड पुढे करीतच आहों.

अुन्दू नि हिंदी यांतील मुलभूत प्रभेद

अुन्दू नि हिंदी ह्यात खरा प्रभेद काय आहे हें स्पष्टपणे कोणी सहसा सांगत नसल्यामुळे बहुतेक लोकांना यांतील निवड करण्याचा वाद ओवढा कां माजवावा हेंच कळत नाहीं. मराठी किंवा तामीळ आणि हिंदी ह्यांत मुलगामी भेद नाहीं; पण अुन्दू नि हिंदी ह्यांतील प्रभेद मूलगामी आहे. त्यांचे व्याकरण बहुतांशी ओक असलें तरी त्या दोघी दोन भिन्न संस्कृतींच्या प्रतीक आहेत. अुन्दू – तिलाच हिंदुस्थानी हें छद्मी नांव पडलेलें आहें-हि मुरलीम संस्कृतीतून जन्मली असल्यामुळे तिच्यावर अरबी कुराण = पराणांची, संदभाची, संकेताची, मनोवृत्तीची छाया घनदाटपणे पडलेली असणारच. तिच्यांत अरबीपश्चियन शब्दांची रेलचेल असणारच. अन्दूचा पिंडच मुरिल्यम – अरबी आहे यास्तव ती आम्हांस परकी वाटणारच. तिला आम्ही आमच्या हिंदुस्थानची, हिंदुराष्ट्राची, राष्ट्रभाषा म्हणून केव्हांहि मानणार नाही. अुलटपक्षी हिंदी ही हिंदु संस्कृतीच्या कुशींतून जन्मलेली, संस्कृतच्या दुधावर जोपासलेली, तिचा पिंड, प्रवृत्ती, भावभावना, संदर्भ, संकेत, कोश, काया आमच्या भारतीय जीवनांशी समरस झालेल्या ! यास्तवच ती हिंदी आम्हांस आमची स्वकीय भाषा वाटते तिला आम्ही आमच्या हिंदुस्थानची राष्ट्रीय भाषा जें आनंदानें मानूं शकतों तेंहि यास्तव हें स्पष्टपणे सांगून टाकणे कन्तव्यच म्हणून तें सांगून टाकीत आहोंत.

भाषाशुद्धीची सूत्रे

वरील प्रभेद ध्यानांत घेतला म्हणजे राष्ट्रभाषा हिंदी ही संस्कृतनिष्ठच कां असली पाहिजे तेंहि आपोआपच स्पष्ट होतें आणि संस्कृतनिष्ठतेचे साधन म्हणजे भाषा शुद्धीचा अवलंब.

जेव्हा सन १९२४ मध्यें आम्हीं भाषा शुद्धीचें आंदोलन प्रकटपणे चालूं केलें, तेव्हां ‘भाषाशुद्धि’ नांवाची ओक पुस्तिका छापली होती. तिच्या पहिल्याच पानावर भाषाशुद्धीचीं मुख्य सूत्रे ठसठशीतपणे ग्रथिलीं. तेव्हांपासून त्याची यथेच्छ चंचा महाराष्ट्रांत वारंवार झालेली आहे. आम्ही तेव्हापासूनच हेंहि वारंवार सांगत आलों कीं, जेव्हा केव्हा हिंदी ही आमची राष्ट्रभाषा अधिकृतपणे ठरविली जाओील तेव्हा तिची घडण नि विकास हाहि याच सूत्रानुरोधें करण्यासाठीं हें भाषाशुद्धीचें आंदोलन अखिल भारतीय प्रमाणावर चालवावें लागेल तो चिरकांकित समय आज आला आहे. यास्तव आतां राज्यघटनेअन्वयेंच अधिकृतपणे राष्ट्रभाषा ठरलेल्या त्या हिंदीच्या अनुरोधें भाषाशुद्धीचीं ती मुख्य सूत्रे खाली देत आहोंत.

१. गीर्वाण भाषेंतील साराचा सारा संस्कृत शब्दसंभार आणि संस्कृतनिष्ठ अशा तामीळ, तेलगू, कानडी ते थेट काश्मिरी – आसामीपन्यांत ज्या आमच्या प्रांतिक भाषाभगिनी आहेत त्या सञ्चांतील मूळचे प्राकृत शब्द हें आमच्या राष्ट्रभाषेच्या शब्दकोशाचे मूलधन, स्वकीय शब्दांचे भांडवल आहे.

२. जगांतील कोणत्याही भाषेपेक्षां आपल्या संस्कृत भाषेची सृजनशक्ति अितकी बलवत्तर आहे; अुपसंग, प्रत्यय, संधि, समास, धातुसंपत्तिप्रभृति साधने तिच्यांत अितकी विपुल आहेत की अचाचीन विज्ञानाची अवाढव्य परिभाषा सांगोपांग व्यक्तविणारे नवे नि आटोपशीर शब्द त्या संस्कृतमधून सहज निमितां येतात. यास्तव त्या अद्यतन विज्ञानास आनुवादितांना ती सारी परकीय परिभाषा आमचे नवे नवे संस्कृतोत्पन्न शब्द पाढून व्यक्तविली पाहिजे.

३. त्याचप्रमाणे जगांतील कोणत्याही परकीय भाषेंत जर अेखादी शैली, वाक्प्रचार, मोड हीं सरस वा चटकदार आढळली तर तीहि आत्मसात करून आपल्या राष्ट्रभाषेंत अवश्य अनुसरिली जावी.

थोडक्यांत असें सांगतां येओील कीं, अनावश्यक असा अेकहि अन्दू किंवा अंग्रजी प्रभृती परकीय हिंदीत जुना झाला असला तरी राहूं देअू नये. नवा असला तरी येअू देअू नये. पण अवश्य ते परकीय शब्द वापरण्यास प्रत्यवाह नाहीं; मग ते जुने असोत वा नवे. अवश्य कोणते नि अनावश्यक कोणते त्यांची कसोटी वा लेखाच्या प्रारंभी अुल्लेखिलेल्या सूत्रांवरून पारखून घ्यावी. माध्यमिक पक्षाचेहि या लक्षणांनी समाधान होओील अशी आशा वाटते.

भाषाशुद्धीच्या वरील नियमानुसार जिची घडण घडविलेली असेल तिला आम्ही ‘संस्कृतनिष्ठ हिंदी’ म्हणतो. आमच्या भारतीय राष्ट्राची राष्ट्रभाषा म्हणून तीच काय ती शोभूं शकेल.

प्रयोगसिद्ध पुरावा

भाषाशुद्धीवरील आक्षेप-प्रत्याक्षेपांच्या वादाची महाराष्ट्रांत पहिल्या दहा वर्षांत जी वावटळ अुठावयाची ती अुढून गेली आणि आतां मराठी साहित्यांत ती ओक चिरस्थायी नि सहज प्रवृत्तिच होअून बसली आहे. परंतु हिंदीमध्ये हें आंदोलन तीव्रतेने असें आतांच चालूं झालें असल्यामुळे महाराष्ट्रांत आज नाहींसे झालेले ते प्राथमिक आक्षेप हिंदी प्रांतांत नव्यानेच काढण्यांत येअून वाद माजावा हें साहजिकच आहे. संस्कृतनिष्ठता ही अतिरेक आहे, संस्कृत परिभाषा अगडबंब असते, त्यामुळे भाषा बोजड होते, संस्कृत नवे शब्द रुळविंचे अशक्य, परकीय शब्दांना अन्वच्यक शब्दच सांपडत नाहींत अित्यादि शंकाकुशंकांची लाट तिकडे अुसळली आहे. हा लेख हिंदीमध्येहि भाषांतरीत होण्याचा संभव असल्याने ह्या आक्षेपांविषयीं आम्हीं अितकेंच सांगतो कीं त्या आक्षेपकांना वरील प्रकारची भीति खरोखरीच वाटत असेल तर त्यांनी भाषाशुद्धीच्या मराठीवर झालेल्या सुपरिणामाचा खालील प्रयोगसिद्ध पुरावा तेवढा जरी पाहिला तरी त्यांची ती भीती दूर होओील. आमच्या स्वतःच्या अनुभवापुरतें जरी पाहिले तरी गेल्या वीस वर्षांत भाषाशुद्धीत्या दृष्टीनें चारशें पांचशें स्वकीय शब्द तरी मराठींत आम्ही नव्याने पाडले किंवा जुने पुनः प्रचारविले. असात तितक्या अन्दू वा अंग्रजी परशब्दांना खो दिला. हे नवे संस्कृतनिष्ठ शब्द बहुतेक मराठींत आज अितके रुळून गेलेले आहेत कीं ते गेल्या दहाअेक वर्षांत आम्ही हेतुतः नव्याने पाडलेले आहेत हें उगवत्या पिढीस सांगितलें तरी सहसा खरे वाटत नाही. त्याचा धाअुक पुरावा अितकाच देतां येओील कीं, सन १९२४ च्या पूर्वींचीं मराठी वृत्तपत्रे नि मराठी साहित्य चालूं पहावें म्हणजे झाले. त्यांत ह्या शब्दांतील बहुतेक स्वकीय शब्द मुळीच आढळणार नाहींत आणि जे अगदीं थोडे आढळतील ते अपवादापुरतेच. त्या शंकडों शब्दांपैकीं वानगीपुरते कांहीं शब्द खालीं देत आहोंत ते पहा. [मुळच्या लेखांत हे ‘वानगी’ सारीं जे शब्द दिलेले आहेत ते सच आतां इतर शब्दांसह अेकत्र करून या पुस्तकाच्या शेवटी जो भाषाशुद्धी शब्दकोष दिला आहे त्यांतच ते अेकत्र प्रसिद्ध केले आहेत. ते वाचकानीं पहावे.]

शंभर शंभर वर्षे भाषेत रुळलेले अनावश्यक शब्द नामशेष करून अेका दहा वर्षांत हे बहुतेक स्वकीय शब्द मराठीत रुळलेत की नाहींत? चिकाटी हवी अितकेंच काय तें! ह्या मराठीच्या प्रयोगसिद्ध पुराव्याने अुत्साहित होऊन रिकामटेकडे आक्षेप काढीत न बसतां आमच्या हिंदी भाषिकांनी भाषाशुद्धीचे आंदोलन गेल्या स्वदेशी आंदोलनासारखे वादळी वेगाने फैलावून सोडावे, अुच्च अंग ग्रजीच्या मगकमिठींतून सोडवून हिंदीला पूण संस्कृतनिष्ठ नि संपन्न करून सोडावी. तसें म्हणावे तर स्वामी दयानंदर्जीपासून कित्येक हिंदी लेखकांनी संस्कृतनिष्ठ हिंदी कटाक्षाने लिहिलेली आहे. पण तें व्यक्तिशः झालें. आतां संस्कृतनिष्ठतेची सांधिक नि अखिल भारतीय अुठावणी अशा प्रबळपणे केली पाहिजे कीं ‘याने हिंदुस्तानी’च्या बंडाचा न भूतो न भविष्यती असा बोजवारा अुडून जावा !

डॉ. रघुवीर

त्यांतहि आतां हिंदीला संस्कृतनिष्ठ राष्ट्रभाषेचे कान्य करण्याअितकी समन्थ, संपन्न नि सञ्चांगपूण करण्याचे कान्य अंगावर घेण्यास डॉ. रघुवीरांसारखे कान्यकन्ते पुढे येत आहेत. की एअका अर्थी भाषाशुद्धीच्या आंदोलनाची सफलताच होय. संस्कृतनिष्ठ परिभाषा निमिण्यास जे जे गुण अवश्य ते ते सञ्च ज्यांच्या ठारीं अुत्कटतेने निवसत आहेत त्या डॉ. रघुवीरांनी राज्यघटनेचेंहि हिंदीत भाषांतर केलेले असून दैनंदिन राज्यव्यवहारास्तव ‘आंगल भारतीय प्रशासन शब्दकोश’ हि प्रसिद्धिला आहे. त्याचप्रमाणे वाअीच्या तक्तीथ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी राज्यघटनेचे भाषांतर संस्कृतमध्येंच केलेले आहे. हे दोन्ही ग्रंथ भाषाशुद्धीच्या दृष्टीने सध्यां बहुमोल आहेत. त्यांचे समालोचन करण्यासाठीं अेक स्वतंत्र लेखव केहांतरी लिहून. सध्या अितकेंच सांगणे पुरे कीं, आतां हिंदी, मराठी, बंगाली प्रभृति सञ्च संस्कृतनिष्ठ संपादकांनी, लेखकांनी नि भाषिकांनी परकीय अुच्च, अंग ग्रजी अित्यादि शब्दांना या दोघां महापंडितांनी जे जे संस्कृतनिष्ठ शब्द योजलेले आहेत ते ते अगदीं तोंडपाठ करून आपल्या दैनिक लिखाणांत नि संभाषणांतून योजण्याची प्रतिज्ञा करावी आणि तिचे अगदीं कदुरपणे आचरण करावे असे दहा सहस्र प्रचारक जर हिंदुस्थानांत आजच्या आज निघतील ना तर मग बघूं येत्या दहा पांच वर्षांच्या आंत संस्कृतनिष्ठ हिंदीच कशी राष्ट्रभाषा होत नाहीं तें !

• •

प्राध्यापक क्षीरसागर आणि भाषाशुद्धिः

[‘केसरी’ मध्ये दोन लेखांकांत मान्य १९५९ मध्ये हा लेख प्रसिद्धिला होता.]

गेल्या जानेवारींत बडोदे येथील १४ व्या वाडमय परिषदेचे जें अधिवेशन झाले त्याचे अध्यक्ष प्रा. क्षीरसागर हे होते. त्यांच्या अध्यक्षीय भाषणांत त्यांनी भाषाशुद्धीवर पुष्कळच कडक टीका केलेली आहे. त्याविषयी आमचे मत काय आहे तें कलावे म्हणून अनेक जणांनी नि स्वतः क्षीरसागर महाशयांनीही मनमोकळेपणे अिच्छा प्रदर्शविल्यामुळे या लेखांत तें कलवीत आहों.

प्रा. क्षीरसागर हे महाराष्ट्रातील ओक नामांकित समालोचक आहेत. मराठींत ‘टीकाकार’ या शब्दाचा सध्यां ‘दोष दिग्दशक’ अेवढाच जो सामान्यतः अथ होतो तशा अस्थी ते टीकाकार नाहींत. तर कोणत्याहि विषयाचे मासिक, विचक्षण, दोषांप्रमाणेच गुणांचाहि यथावत् परामर्श घेणारे असे ते ओक संभावित समालोचक आहेत. ते स्वतःच सांगतात त्याप्रमाणे त्यांचे प्रस्तुतचे भाषणहि मराठी भाषेविषयी नि साहित्याविषयी त्यांना वाटणाऱ्या कळकळीचे घोतक आहे. ह्या भाषणात त्यांनी आजच्या मराठी साहित्याच्या कित्येक पैलूविषयी अुद्बोधक अुहापोह केलेला आहे त्या क्षेत्रांत घडणाऱ्या अनेक प्रमादांचे परिश्रमाने टिपण करून ते टाळण्याचा जो अुपाय त्यांना सुचला तो सांगितला आहे. त्यांचे भाषण त्या त्या प्रकरणी मननीय आहे. तथापि कालाभावी नि स्थलाभावी त्यांच्या भाषणांतील अितर भाग गाळून त्यांतील भाषाशुद्धीच्या विवेचनापुरते काय तो त्यांचा परामर्श ह्या लेखांत आम्हांस घ्यावा लागत आहे याचा आम्हासहि खेद वाटतो. पुन्हा या विषयावर त्यांनी अेखादा वैयक्तिक लेख लिहिला असता तर ती गोष्ट निराळी होती पण हें भाषण त्यांनी अेका वाडमय परिषदेच्या अध्यक्षीय पीठावरून दिले असल्याने त्याला थोडसे स्थानमहात्म्य आलेले आहे. ह्यामुळे त्याची अगदींच अुपेक्षा करतां येत नाहीं.

भाषाशुद्धीचे क्षीरसागर, हे प्रथमपासून कडवे विरोधक आहेत. प्रथम प्रथम तो साहजिकच होता. सन १९२४ मध्ये आम्ही हें आंदोलन संघटितपणे चालू केल्यानंतर त्यावेळच्या साहित्यरथी समजल्या गेलेल्या बहुतेक गृहस्थांनी भाषाशुद्धीविषयी विरोधकाची भूमिकाच घेतलेली होती. साहित्यसंमेलनाचे अध्यक्षपद ज्यांनी केव्हांतरी भूषविले अशा दोन तीन प्रख्यात साहित्यिकांची अुदाहरणे पुरावा म्हणून दिलीं तरीं पुरे आहेत. कै. प्रा. माधवराव पटवळनांनी तर भाषाशुद्धि विरोधकांचे त्यावेळी नेतृत्व स्विकारले होतें. परंतु आमचे लेख केसरींत सन १९२५ मध्ये आल्यानंतर ते भाषाशुद्धीचे अितके अेकनिष्ठ पुरस्करन्ते बनले की, त्यांनी आम्हांसहि अुन्दू शब्दांवरील बहिष्कारांत मार्गे टाकले. त्यांनी ‘भाषाशुद्धि विवेक’ म्हणून जें पुस्तक लिहिले आहे त्यांत त्यांनी म्हटले आहे कीं “(भाषाशुद्धीचे ममत्व) सावरकरांच्या लेखमालेवर विचार करीत असतांना मला प्रथम कळले” (पृष्ठ २) त्यावेळचे दुसरे साहित्यरथी म्हणजे कै. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर. त्यांच्या विरोधी लेखांना आम्ही १६ जून १९२७ चे श्रद्धानंदाचे अंकांत जें अुत्तर दिले [हें अुत्तर याच पुस्तकांत पान ५८ ते ६७ वर प्रसिद्धिले आहे.] तें वाचल्यावर त्यांनी प्रकटपणे प्रसिद्ध केले कीं “अनवश्यक अशा अंग ग्रजी शब्दाप्रमाणेच अुन्दू शब्दांनांही बहिष्कारांचे पाहिजे हें भाषाशुद्धीवादाचे तत्व व्यवहारांतही आणण्याचा मी निश्चय केला आहे.” साहित्यसप्राट् तात्याराव केळकरांचीही गोष्ट तशीच. वरील पुस्तकांत प्रा. पटवळन लिहितात “श्री नरसोंपत केळकर हेही (भाषाशुद्धीचे) मूळचे विरोधकच (पण) सन १९३६ च्या आसपास त्यांचा तात्विक विरोध मावळला. अितक्या चळवळीनंतर महाराष्ट्रांतील या अग्रेसर लेखकांची भाषाशुद्धीचे तत्वाला मान्यता मिळाली. श्री. केळकर यांनी अितक्या वषांची जडलेली संवय सोडून अनवश्यक (अुन्दू, अंग ग्रजी) शब्द शक्यतों न वापरण्याची नवी संवय लावून घेण्याचा निश्चय या वयात षष्ठिपून्तिनंतर करावा हे त्यांच्या सत्वनिष्ठेचे नि प्रगतीशीलतेचे घोतक आहे. (पृष्ठे ५ ते ७) अशा अनेक साहित्यरथींचा विरोध

मावळत गेला नि भाषाशुद्धी मंडळाच्या सक्रिय आंदोलनानें मराठीवर तिची छाप अधिकाधिक पडत गेली तथापि त्यावेळीं ओक अुपहित्यिक म्हणूनच गणले जाणाऱ्या क्षीरसागरांचा विरोध मात्र न मावळतां तो अधिकच कडवा होत गेला. त्यांना वाटणारा विरोध बोलून दाखविण्याचे त्यांचें स्वातंत्र्य आम्हांसहि मान्य आहे. पण त्यांच्या या प्रस्तुतच्या भाषणांत त्यांनी ह्या विषयांशी संबंध असलेले असे युक्तिसंमत आक्षेप कुठेहि न घेतां आजच्या मराठी लिखाणांत, मुद्रणांत, शिक्षणांत, नभोवाणींत, भाषणांत त्यांना जे जे नानाप्रकारचे दोष आढळले त्यांची सर भेसल चन्चा करीत जाअून अध्येमध्यें नि येतांजातां ते भाषाशुद्धीचें नांव अशाप्रकारें घेत गेले आहेत कीं जणूं काय ह्या सच दोषांना भाषाशुद्धीच कारण आहे. हें त्यांचें धोरण मात्र सरळ, सुसंगत नि योग्य नाहीं. अितर विषयांत ते जी समालोचकाची भूमिका घेतात म्हणून आम्ही वर सांगितले आहे ती त्यांची भूमिका भाषाशुद्धीचा प्रश्न निघाला कीं अनेकदां ढळते नि ते टीकाकाराच्याच नव्हे तर अगदीं वाह्यात टीकाकाराच्या खालच्या पातळीवर येतात. जर त्यांनी भाषाशुद्धीचें त्यांचें विवेचन वा आपेक्ष निराळे नि ओकत्र दिले असते तर त्यांचा समाचार घेंगे सोंपें झालें असतें. भाषाशुद्धीचीं मूलसूत्रे आम्ही सन १९२५ पासून वारंवार सांगत आलों असतांहि ह्यां विषयीं चकार शब्द न काढतां “भाषाशुद्धीच्या नि राष्ट्रभाषेच्या अशास्त्रीय कल्पना” या आक्षेपापासून तों “यांतच मराठीचें मरण आहे” ह्या आक्षेपापन्यंत त्यांनीं केवळ अभद्र विशेषणांचीच काय ती अुतरण रचली आहे. त्यापेक्षां तीं भाषाशुद्धीचीं मूलसूत्रे देअून मग तीं कशीं अशास्त्रीय आहेत तें दाखविलें असतें तर त्यांची चन्चा शास्त्रीय युक्तिवादाला धरून झाली असती. तथापि जरी आम्ही तेंच तें सांगत बसण्यास आतां कंटाळलों तरीहि ज्या अर्थी क्षीरसागरांनी जुनाट आक्षेपच पण नव्यानें पुढें आणले आहेत, ज्या अस्थी साहित्यिकांच्या नव्या पिढीला तीं मूलसूत्रे किंवा त्या अक्षेपांचीं जुनीं अुत्तरे माहीत नसल्यामुळे हे आक्षेप खरे वाटण्याचा संभव आहे त्या अस्थी ती मूलसूत्रे अेकदां पुढें ठेविलीं कीं त्या कसोटीवर पारखले जातांच क्षीरसागरांचे भाराभर आक्षेप आपोआप खोटे पडतात आणि ज्या अस्थी प्रचाराचा आत्माच पुनरुक्ति असल्यामुळे भाषाशुद्धीचें मम्म नव्या पिढीला सांगणे हें अपरिहात्य कन्तव्यच आहे त्या अस्थी आम्हीं तीं मूलसूत्रे पुन्हां अेकदां थोडक्यांत खाली देत आहोंत.

भाषाशुद्धीचीं मूलसूत्रे

१. गिन्वाण भाषेंतील साराचेसारा संस्कृत शब्दसंभार आणि संस्कृतनिष्ठ अशा तामिळ, तेलगु ते आसामी, काशिंमरी, गौड, भिल बोलीपन्यंत ज्या आमच्या प्रांतिक भाषा भगिनी आहेत त्या सचांतील मूळचे प्रांतिक शब्द हे सच आमच्या राष्ट्रभाषेच्या शब्दकोशाचे मूलधन, स्वकीय शब्दांचे भांडवल होय.

२. ह्या आपल्या राष्ट्रीय शब्दभाडारांत ज्या वस्तूंचे विचारांचे वाचक शब्द होते वा आहेत वा निमितां येतात त्या अस्थाचे अुद्दू, अिंग्रजी प्रभृति परकीय शब्द वापर नयेत. जर तसे परकीय शब्द आपल्या पूर्वीच्या ढिलातीमुळे आपल्यांत घुसले असतील तर त्यांना हुडकून काढून टाकावें. अद्यतन विज्ञानाची परिभाषा नवेनवे संस्कृत प्राकृतोत्पन्न शब्द पाढून व्यक्तविली जावी.

३. परंतु ज्या परदेशी अित्यादि आपल्याकडे नव्हत्या, त्यामुळे त्यांना आपले स्वकीय जुनें शब्द सांपडत नाहींत आणि ज्यांना त्यांच्या त्या परकीय शब्दासारखे सुटसुटीत स्वकीय शब्द काढणें दुर्घट जातें असे परकीय शब्द मात्र आपल्या भाषेत जसेचें तसे घेण्यात प्रत्यवाह नसावा. जसें : बूट, कोट, जाकीट, गुलाब, जिलबी, बुमरँग, टेबल, टेनिस अित्यादि. तथापि अशा नव्या वस्तु आपल्याकडे येतांच त्यांना कोणी स्वकीय नावें देअून तीं रुळवून दाखविल तर अुत्तमच.

४. त्याचप्रमाणे जगांतील कोणच्याहि परकीय भाषेत जर अेखादी शैली वा प्रयोग वा मोड ही सरस वा चटकदार वाटली तर तीहि आत्मसात करण्यास आडकाठी नसावी.

निवळ कुभांड

या मूळसूत्रांवर आधारलेला भाषाशुद्धीच्या आंदोलनावर तात्विक असा अेकतरी आक्षेप क्षीरसागराना घेतां आला आहे का? मराठी भाषेवर तिच्या झालेल्या व्यावहारिक परिणामांविषयीं तरी त्यांनी त्यां विषयाशीं सुसंगत अशी बांधेसूद चन्चा त्या भाषणाच्या अेखाद्या छेदकांत केली आहे का? जिथें जिथें त्यांनी तशी चन्चा करण्याचा देखावा अुत्पन्न केला आहे तिथें तिथें जें भाषाशुद्धीचें म्हणणे नाहीं तेंच तिचें म्हणणे आहे असा विपन्यास करूनच नाहीं नाहीं ते आरोप केलेले आहेत. भाषणाच्या पहिल्या तीन चार पानांतच त्यांनी कोण्या वृत्तपत्राच्या कोण्या सोलापूरच्या बातमीदारानें ‘अुच्चरित’ हा शब्द चुकीच्या अर्थी वापरला, अेका साप्ताहिकांत अंतमुख ह्या शब्दाचे ठारीं अंतभूत जीवन हा शब्द वापरला अशीं निनांवी अुदाहरणे देऊन लगेच म्हटलें आहे कीं. “माझी हाकाठी अथशून्य नि बोजड शब्द वापरण्याच्या बौद्धिक विकृतीसंबंधीं आहे. गेल्या २५ वर्षांत-म्हणजेच भाषाशुद्धीच्या आग्रहामुळे अनधिकारी व्यक्तीनाहि शब्दनिमितीची सनद मिळाल्यापासून — मराठी शब्दसंग्रहांत फार मोठी वाढ झालेली आहे. पण शब्दांचीं शुद्ध रूपे व शुद्ध अुच्चार यांची हानि झाली आहे.” आतां, त्यांनी दिलेल्या अुदाहरणांचा भाषाशुद्धीशीं काय संबंध ? भाषाशुद्धीचीं जीं सूत्रे वर दिलेलीं आहेत त्यांत शक्य तों स्वकीय शब्द वापरावेत अेवढाच आग्रह आहे. अथशून्य, बोजड नि अशुद्ध शब्दच वापरले पाहिजेत असा का त्यांत आग्रह धरलेला आहे? गेल्या पंचवीस वर्षांपूर्वीं (अगदीं मोजून अं!) कोणत्याहि साप्ताहिकांत किंवा कोण्याहि बातमीदारानें अशुद्ध वा चुकीचा शब्द वापरलेला असा आढळत नाहीं, शुद्ध नि सांथ शब्दांचें तें केवळ सत्ययुग होतें आणि गेल्या २५ व्या वर्षांच्या पहिल्याच दुष्ट दिवसापासून काय तें अशुद्धतेचें कलियुग चालूं झालें असेंकां क्षीरसागरानां म्हणवयाचें आहे? बरें; तेहि गृहीत धरूं. तरीहि त्याच दिवशीं भाषाशुद्धिवादानें अनधिकारी व्यक्तीनाहि शब्दनिमितीची जी ‘सनद’ दिली म्हणून क्षीरसागर सांगतात ती मूळ सनद किंवा तिची निदान दुय्यम प्रत तरी ते आमच्याकडे किंवा भारत अितिहास संशोधन मंडळाच्या संग्रहालयाकडे धाडण्याची कृपा करतील काय? त्यांतल्या त्यांत अितके बरें झालें कीं गेल्या पंचवीस वर्षांत जे भूकंप झाले, विमाने कोसळलीं, अितवृष्टी झाली ते सारें ह्याच भाषाशुद्धिमुळे झालें कारण ती ह्याच पंचवीस वर्षांत जन्मली नि बळावली, अितकेही ठांसून सांगण्यास क्षीरसागर विसरले! त्यांच्या वरील अुताच्यांतील शेवटचें वाक्य तर भाषाशुद्धी विरुद्ध त्यांनी केलेल्या कोटिक्रमाचा कळसच आहे. ते म्हणतात, “भाषाशुद्धीच्या आग्रहामुळे..... शब्दांचीं शुद्ध रूपे नि शुद्ध उच्चार यांची हानी झाली आहे.” शब्दांचे अुच्चारहि अशुद्ध करीत जा असें भाषाशुद्धि म्हणाली अं ? हें ऐकून आम्हांलासुद्धां तिच्या विश्वाधातकीपणाचा धाक वाटूं लागला आहे. त्या भाषाशुद्धीचा नि आमचा अितकी वर्षे अितका जिव्हाब्याचा परिचय असतांहि तिनें “माझा संबंध मराठी शब्दांचींच काय तो आहे” अेवढेच काय तें आम्हांस सांगितलें होतें. परंतु मराठी शब्दांचे अुच्चारहि ती बिघडविणार आहे या तिच्या अंतस्थ दुष्ट हेतूचा अुच्चारसुद्धां तिनें आमच्यापाशीं कधीं केला नाहीं!

‘विद्याच्यानों, तुम्हीं यवन शब्दाचे ठारीं यौवन नि यौवन शब्दाचे ठारीं यवन शब्द वापरीत जा; जुळाच्यानों, तुम्हीं छपाअीची जुळणी करतांना विशेषतः क्षीरसागरांचें हें भाषण छापतांना शक्य तितके मुद्रण दोष करा; नभोवाणीवरील वक्त्यानों, तुम्हीं संस्कृत शब्द अशुद्धपणे अुच्चारीत जा; नभोवाणीवर अयोग्य व्यक्तींना नेमा; लोकांनों, घनश्याम शब्द घनःशाम असा नि शरचंद्र शब्द शरशंद्र असा नि दृश्य शब्द दृष्य असा पाट्यांवर लिहिण्याची चूक हटकून करीत जा;’ असा अुपदेश भाषाशुद्धीच्या प्रवन्तकांनीं कधीं तरी

दिलेला आहे का? परंतु साहित्य क्षेत्रात घडणाऱ्या अशा नानाविध दोषांचे परिगणन दहापंधरा पानांतून करीत करीत मध्येंच शीणक आल्यासारखे ओकदम अुसळून क्षीरसागर सांगतात, “हे सारे भाषेतील दोष करणारे लेखक ओका विशिष्ट संप्रदायाचेच आहेत. तो संप्रदाय मोडून काढला पाहिजे हें माझें आजचें ‘प्रतिपादन’ आहे..... ह्या क्षेत्रात हिंदुस्तानावादी, गांधीवादी, समाजवादी आणि साम्यवादीहि सारखेच अपराधी आहेत. प्रारंभ मात्र भाषाशुद्धीवादी हिंदुत्वनिष्ठानीं केला या दृष्टीने ते या दोषाला अधिक जबाबदार आहेत ओवढेच काय ते “ यावर क्षीरसागर पंतोजीना आमचें अितकेंच अुत्तर आहे कीं त्यांच्या ज्या कोण्या विद्यालयांनें यवन शब्दाचे ठारीं यौवन शब्द वापरला तशी चूक आपणहि अिथे ‘प्रतिपादन’ हा तच्कशुद्ध विवेचनातच काय तो शोभणारा शब्द वापरण्यांत करतां आहां. भाषाशुद्धीवादाशी बादरायण संबंधसुद्धा नसलेले हे भाराभर दोष तिच्याचमुळे घडतात असें भासविणारी ही आपली ओक अडाणी चपळाअी आहे, निव्वळ कांगावा आहे, ओक कुभांड आहे, - प्रतिपादन नव्हे.

हा म्हणे ‘जातिवंत’ मराठीचा अभिमान

‘भाषाशुद्धीचा विडा हिंदुत्वनिष्ठानींच पहिल्यानेंच अुचलला’ हें ‘दोष’ दाखविण्यासाठीं कां होओना पण क्षीरसागरांनीं मान्य करावें ह्यांत हिंदुत्वनिष्ठ स्वतःचा गौरवच मानतील. समाजसत्तावादी प्रभृति अितर पक्षहि संस्कृतनिष्ठ शब्दांनीं मराठीची संपत्ति नि शोभा वाढवीत आहेत ही आनंदाची गोष्ट आहे. विरोधविकास, श्रममूल्य, वजविग्रह, शासनसंस्था, भाववाढ, अुत्पादकधन, नि भोग्यधन प्रभृति अनेक नवे अथपूर्ण, स्वकीय शब्द त्यांनीं माच्क्स वादावरील मराठी पुस्तकांतून योजलेले आहेत. ‘लोकमान्य’ पत्राचे संपादन गाडगीळ यांचें आम्हीं ओकदां याविषर्यीं प्रत्यक्ष अभिनंदनहि केले होतें पण क्षीरसागराच्या ‘जातिवंत’ मराठीस पात्र यामुळे प्रत्यक्ष मळमळून येत आहे. अरबीनिष्ठ अुन्दू नि पाळमेंट, कौन्सिलसारखे परके शब्द घेतलेच पाहिजेत हा ज्या क्षीरसागरांचा या भाषणांत अुघडअुघड आग्रह आहे. ह्यालाच जे अुदारपणा समजतात तेच क्षीरसागर हिंदी बंगालीसारख्या आमच्या भाषा भगिनींतून सुद्धा ‘अुत्तरदायित्व, हाद्विक, साहित्यिक,’ असे शुद्ध संस्कृत शब्दहि मराठींत वापरले जातात ह्याविषर्यीं निषेध करण्याअितके ‘आकुंचित’ बनतात. संस्कृत हा आमच्या सच प्राकृत भाषांचा समाअीक शब्दरत्नाकर आहे. हिंदींत मराठींतले ‘हुतात्मा, क्रमांक, दिनांक’ प्रभृति शब्द घेतले जातात. संस्कृतनिष्ठ हिंदी ही राष्ट्रभाषा झाली असतां आमच्या संस्कृतनिष्ठ मराठीला कांहीच भय नाहीं. भय आहे तें अुन्दूनिष्ठ ‘याने हिंदुस्तानी’चे अितिहासाला ‘तवारिख’ नि शिक्षणाला ‘तालीम’ म्हणा हा अुघड हट्ट धरणारी ही ‘याने हिंदुस्तानी’ राष्ट्रभाषा झाल्यास अुन्दू शब्दांचा लोंडाचे लोंडा मराठींत पुन्हा घुसेल हें आहे खरे संकट. पण क्षीरसागरानीं त्या ‘याने हिंदुस्तानी’ विरुद्ध चकार शब्द सुद्धां काढलेला नाहीं. कारण त्यांच्या जातिवंत मराठीचे नि ‘याने हिंदुस्तानी’चे गोत्रच मुळी ओक!

यामुळेंच “बौद्धिक, सामरिक, नौदल, सांसदिक, विधेयक, अवैध यासारखे शब्द दैनिकांच्या रात्रपाळींत पेंगतां पेंगतां कां वापरतां “ म्हणून अुसंपादकांना क्षीरसागर धमकावीत आहेत. वरील सारखे शुद्ध, प्रौढ, अथपूर्ण शब्द जे अुपसंपादक नि संपादक काढूं शकतात तेच आज मराठींचे वैभव, शक्ति नि सोज्वळता वाढवीत आहेत. जर खरोखरीच असे अुत्तम शब्द कोणी अुपसंपादक पेंगत असतानाहि काढूं शकत असेल तर त्याची ती पेंगत, पाळमेंटसारखे शब्द सुद्धा परकीय भाषेतून घरांत घेअीन असें म्हणणाऱ्या ‘जातिवंत मराठीच्या’ चवचाल जागणापेक्षां, अधिक शुद्धीवर होती.

क्षीरसागर महाशयानीं ‘अशुद्ध’ म्हणून आम्ही सुचविलेला ‘अद्यावत’ हा शब्दहि वेठीस धरला आहे. आणि सांगितलें आहे कीं, सुमारे वीस वर्षांनंतर मुंबई सरकारनें तो ‘अद्यायावत’ असा सुधारून दिला. ही माहिती चूक आहे. आम्हीं up to date ह्या शब्दाला प्रथमच तीन शब्द सुचविले. अद्यायावत्, अद्यावत नि अद्यतन. (प्रतिभा मासिक नोव्हेंबर १९३५) आणि तेहापासून हें वारंवार सांगितलें आहे कीं, मूळ शब्द ‘अद्यायावत’ असा सुटसुटीत केला तरी तें प्राकृतांत अशुद्ध होणार नाहीं. संस्कृत शब्द प्राकृतांत प्राकृत व्याकरण नि रुढी याच्यामुळे असेच आखूड नि सुटसुटीत होतात. त्यांची अुदाहरणे आम्ही प्रारंभीच दिलेलीं होतीं. कीं, जसें यच्यावत् हा मूळ शब्द साधारणतः प्राकृतांत अुच्चारताना ‘यच्यावत्’ असा अुच्चारला जातो. तसेच ‘अद्यावत’ ह्या प्राकृत रूपाविषयीं समजावें. अग्न्यागाराचें प्राकृत रूप अग्यारी, ज्ञानेश्वराचें ग्यानबा तसेच हें. प्रथमच ही चन्चा आम्ही केलेली असल्यामुळे ‘वीस वर्षांनंतर’ मुंबई सरकारनें ही चूक सुधारली हें म्हणें मिथ्या आहे. पण अशुद्धतेचीच अडचण असेल तर क्षीरसागरानीं शुद्ध रूप जें ‘अद्य-यावत्’ तें वापरावें. अद्यतन हा शब्द योजावा. हे दोन्ही शुद्ध शब्दहि आम्ही ‘अद्यावत्’ हें रूप सुचविलें त्याचवेळी सुचविलेले आहेत. बरें, आम्ही सुचविले म्हणूनच ते शब्दहि नको असतील तर त्यांनीं त्यांचा ओखादा स्वकीय शब्द सुचवावा. आम्हीं चांगला असल्यास तोच वापरू. पण अपटूडेट आणि त्यांतहि आजतागायतासारखा धेडगुजरी नि बडगा शब्द जो क्षीरसागरांच्या ‘जीवंत मराठींत’ खपतो तो मात्र वापरू नये.

ज्यांना खेडवळ म्हटलें जातें त्या मराठी लोकांत जीं खणखणीत नि रोकडी बोली बोलली जाते, तींतच खरे जिवंत नि स्वकीय मराठी शब्द सांपडतात. ते आम्हांस अतिशय आवडतात. परंतु क्षीरसागर जिला जातिवंत मराठी म्हणतात ती कशी असते हें त्यांच्या याच भाषणांतील मराठीवरून पाहूं म्हणजें संपलें.

जातिवंत कसली – ही आहे पाकीस्तानी मराठी !

माजातून रंगीत पाटीवर कुठे ‘घनःशाम’ असा अशुद्ध शब्द लिहिलेला पाहून त्यांना चीड आली म्हणून भाषणांत ते सांगतात : ते ठीकच. परंतु त्याच माजामाजांतून कलॉथ मञ्चंट, फ्रुट माकेट पासून तों वॉशिंग कंपनी, हेअर कटींग सलून पचंत ज्या शेंकडे पाट्या लागलेल्या असतात त्यांची कांहीं त्याना चीड येत नाहीं, भाषणांत त्या त्या बाडग्या प्रवृत्तीविरुद्ध चकार शब्द नाही. त्यांच्या भाषणांत ‘त्या शिवाय’ ‘त्या खेरीज’ हे शब्द चाळीस पन्नास वेळां कुठेतर ओका वाक्यांतून अनेकदां आले आहेत. पण जर त्या अुद्दू शब्दांचे ठायी ‘त्या वाचून त्या विना’ अित्यादि स्वकीय शब्द योजले असते तर मराठी काय ‘भ्रष्ट’ झाली असती? ‘बदल’ शब्द तर त्यांच्या भाषणांत नुसता बोकाळला आहे. त्याचें ठायी त्या विषयीं, त्या संबंधी, त्या प्रकरणीं अित्यादि अनेक स्वकीय पन्याय असतां त्याना ते शिवत नाहीत. जबाबदारी, बेजबाबदार हे शब्दहि ते पन्नास वेळां वापरतील पण अुत्तरदायित्व, दायित्वशून्य हे स्वकीय शब्द हिंदी बंगालींतून घेतले म्हणून ‘यांतच मराठींचे मरण आहे’ असें त्यांना वाटते. ‘कायदा’ शब्दाला मराठींत प्रतिशब्द स्वकीय असा अुरला नाही याची त्याना खंत वाटत नाही. पण अवैध शब्द ऐकतांच ते ‘त्रस्त’ होतात. भाषाशुद्धीच्या प्रवृत्तीनें शतावधि शुद्ध स्वकीय शब्द मराठींत रुळले असतांहि त्यांचें कौतुक न वाटतां त्यांत ओकादा अशुद्ध शब्द सांपडतो कीं नाहीं याविषयीं त्यांची लेखणी कावऱ्यासारखी टपत आहे. तेंहि असो. पण कायदेपंडित, कायदेशास्त्र, कायद्यात्मक, कायदा असे परकी धेडगुजरी शब्द मराठींत येतां जातां वापरले जात असतांहि त्या अशुद्धतेची घाण मात्र त्यांना येत नाही अुलट ‘विधिमंडळ’ हा शब्द मराठींत रुळला असतांहि ते त्यांच्या भाषणांत कायदेमंडळ हा मर्सं घातलेला अशुद्ध परकी शब्दच पुन्हापुन्हा वापरतात. मथळा, शिन्शक हे

स्वकीय शब्द असतां हेडलाअीन. प्राध्यापक असतां प्रोफेसर, जुळारी सोडून कंपॉजिन्टर असे कित्येक अंग्रेजी शब्द त्यांच्या ‘साहित्यिक’ भाषणांत डॉलाने वावरत आहेत. तळा, अंदाज, बेसुमार, मगदूर, खाजगी, खातर, लष्कर, खबरदारी, मतलब, शहर, पेश, नजर, अिलाज, खास, कायम. अजिबात, अहवाल, जर्सर, अशा अनावश्यक अरेबी अुन्दू शब्दांचा त्यांचे भाषणांत [बडोदा येथील १४ व्या वाडमय परिषदेच्या अध्यक्षपदावरून जानेवारी १९५१ मध्ये प्रा. क्षीरसागर यांनी केलेले भाषण.] नुसता बुजबुजाट झालेला आहे. ह्या शब्दांनां स्वकीय शब्द असतांहि, भाषाशुद्धीवर सूड अुगविण्याचें पंतमस्तंभीय समाधान अुपभोगिण्याकरितांच कीं काय हे अनावश्यक अंग्रेजी अुन्दू शब्द ते हटकून पानोपानीं वापरतात ही आहे त्यांची ‘जातिवंत मराठी !’ राष्ट्रभाषेंत निदान ३३ टक्के तरी अरेबी अुन्दू शब्द ठेवलेच पाहिंजेत म्हणून अुघडपणे धरणाऱ्या कांहीं ‘याने हिंदुस्तानी’ वाल्यांप्रमाणे प्राध्यापक क्षीरसागरानींही अशी प्रतिज्ञानच केलेली दिसते कीं ‘भाषाशुद्धीवाद्यानों तुमच्या संस्कृतनिष्ठ मराठीची मी पाकीस्तानी मराठी करून सोडीन तरच नांवाचा क्षीरसागर ! नाहींतर नांव पालटून देअीन.”

तसेंच असेल तर टीकाकार क्षीरसागरांना आम्ही कांहींच विनंती करू अिच्छित नाहीं. परंतु समालोचक क्षीरसागरांविषयी आम्हास जो यथाप्रमाण आदर आहे त्यामुळे त्यानां मात्र शेवटी अेक विनंति, राष्ट्रीय स्वाभिमानापार्यंच जो यथाप्रमाण आदर आहे त्यामुळे त्यानां मात्र शेवटी अेक विनंति, राष्ट्रीय स्वाभिमानापार्यंच नि स्वभाषेच्या प्रतिष्ठेसाठींच, करावीशी वाटते कीं, त्यांनी अेक आठवडाभर तरी भाषाशुद्धिविरुद्ध त्यांचे जे कांही पूचग्रह असतील ते अगदीं अेका बाजूस ठेवावे, समालोचकाला शोभेल अशा शांत नि समाहित मनस्थितींत भाषाशुद्धीची वर दिलेलीं मूलसूत्रे तेवढी पुढे ठेवावी आणि स्वतःला विचारावें कीं परकीयांची तलवारीचे बळावर आमच्यावर जी परराज्यें स्थापिली त्या दुःखद नि अवश काळांत आमच्या भाषेंतहि त्या परदास्याचा परिणाम म्हणून घुसलेल्या या दास्यशीलतेच्या सूक्ष्म रोगाणूंचा, आमच्या मनोभूमींत परशत्रूंनी अुभारलेल्या या आमच्या पराभवाच्या सूक्ष्म स्मारकांना त्या अनावश्यक अंग्रेजी, अुन्दू शब्दांना आज आमचाहि दिवस अुगवला असतां, ती विधमीय नि विराष्ट्रीय राज्यसत्ता आज आम्ही अुखडून टाकिली असतां – ह्या अनवश्यक परकीय शब्दांनाहि कां अुखडून टाकूं नये ? आपले स्वकीय शब्द कां वापरू नयेत ? निदान तसे ते कोणी वापरले तर त्यांत वावगे काय आहे ?

अशाच भावनें अंग्रेजीला अुखडून आयरलंडने गॅलिक भाषा पुनरुज्जीवित केली, अरेबीला अुखडून तुळकांनीं स्वकीय तुळकी भाषा जिवंत केली नि गेलीं सहस्र वर्षे अक्षरशः मृतप्राय झालेली होती ती हिंबू भाषा गेल्या अवघ्या दहा वर्षांत ज्यूनी नुसती जिवंत केली नाहीं तर ती राष्ट्रभाषा नि राज्यभाषा करून सोडून परराष्ट्र दूतावासांतहि तीच वापरली पाहिजे म्हणून ठरवून टाकले ! अशाच वीरोचित भावनें शिवछत्रपतींनी राज्यव्यवहार कोश लिहविला. त्याच वीरोचित भावनें प्रेरित होआून आमच्या राष्ट्रभाषेंचे साहित्यमंदिर संस्कृत निष्ठतेच्या बळकट नि पवित्र पायावर अुभारवयास हवें.

• •

भाषाशुद्धि – शब्दकोश

परकीय शब्दांना वीर वि. दा. सावरकरांनी स्वतः नवीन नाव पाडलेले आणि जुनेच पण नव्यानें प्रचारांत आणलेले कांहीं स्वकीय प्रतिशब्द.

परकीय	स्वकीय	परकीय	स्वकीय
१. शिक्षणविषयक		डिस्पेन्सरी दवाखाना	} औषधालय.
स्कूल :	शाळा.	कन्सलटिंग रूम :	चिकिस्तालय.
हायरस्कूल :	प्रशाळा.	वकील :	विधिज्ञ.
कॉलेज :	महाशाळा, महाविद्यालय.	वकीली :	विधिज्ञकी.
फॅकल्टी :	ज्ञानशाखा.	स्टेशनरी स्टोअर्स :	लेखन साहित्य भांडार.
ॲकडमी :	प्रबोधिका.	टेलरिंग शॉप :	शिवणकलागृह, शिवणगृह.
हेडमास्तर :	मुख्याध्यापक	बादशाही लॉजिंग	: राजविलासी भोजन निवास गृह.
सुपरिटेंडेंट	आचार्य	३. युद्ध विषयक	
हायरस्कूल :			
प्रिन्सिपल :	प्राध्यापक	वॉर :	युद्ध.
लेक्चरर :	प्रवाचक.	बॅटल :	लढाओ, झुंज.
रीडर :	प्रपाठक.	आरमिस्टिक :	शस्त्रसंधि.
चैअर :	अध्यासन, विद्यासन. जसें – (chair of Law)	ट्रुस :	अुपसंधि.
२. धंदेविषयक		पीस सह	} संधि.
वॉचमेकर :	घड्याळजी.	बफर स्टेट :	कीलकराष्ट्र.
वाशिंग कंपनी	धुलाओकेंद्र, धवलकेंद्र,	मोहीम :	अभियान.
लॉट्री	निमलकेंद्र, परीटगृह.		
हेअर कटिंग सलून :	केशकन्तनालय, केंस	कॅम्पेन :	अुपयुद्ध.
	कापण्याचे दुकान.		
फौज लष्कर	: सेना, सैन्य.	पार्सल पोस्ट	: वस्तुटपाल, गट्टाटपाल.
फलटन	: पृथना.	रजिस्टर	: पटांकण.
स्करमिश	: चकमक.	रजिस्टर्ड	: पटांकित.

कँप	: शिबिर, छावणी.	टेलिफोन	: दूरध्वनि.
लष्कर		फोन	: ध्वन, ध्वनि.
वॉरशिप	: रणतरी, युद्धनौका.	ट्रंक टेलिफोन,	
सबमरीन	: पाणबुडी.	ट्रंक कॉल	: परस्थ ध्वन.
हवाओी दल	वायुदल, आकाश दल,	फोन नंबर	: ध्वन क्रमांक, ध्वनि क्रमांक.
ओअर फोन्स	नभोदल.		
लॅडफोन्स	: भूदळ, पायदळ.	टेलिप्रिंटर	: दूरमुद्रक.
नेही	: नौदल, सिंधुदल,	टेलिव्हिजन	: दूरदर्शक.
आरमार	जलसेना.		
४. मुद्रण विषयक		६. सभाविषयक	
टाओीप फौँड्री	: टंक शाळा.	जाहीर	: प्रकट.
पंच	: नर.	जाहीरसभा	: प्रकटसभा.
मैट्रेस	: मातृका.	हॅडबिल	: हस्तपत्रक.
लेड	: शिसपट्टी.	सर्कर्युलर	: परिपत्रक.
कंपोजिटर	: जुळारी.	वॉलपोस्टर	: भित्तीपत्रक.
प्रूफ	: अुपमुद्रित.	लाइड स्पीकर	: ध्वनिक्षेपक.
प्रूफ करेक्टर	: मुद्रित निरीक्षक.	मेगफोन	: ध्वनिवर्धक.
स्टॉप प्रेस	: छापतां छापतां, शेम		: धिक्कार, धिक् धिक्
	छापबंद.		
बाइंडिंग	: बांधणी.	हिअर, हिअर	: ऐका, योग्य योग्य, ठीक ठीक.
मोनो टाओीप	: ऐक टंकक.	रिपोर्ट, अहवाल	: प्रतिवृत्त, अितिवृत्त.
लायनो टाओीप	: पंक्ति टंकक.	रिपोर्टर	: प्रतिवेदक.
टाओीपरायटर	: टंक लेखक, टंक यंत्र.	मुन्दाबाद	: नष्ट होवो, नाश हो.
डिग्री	: पूरण, अंश.	झिदाबाद	: की जय, जयहो, अमर हो.
५. टपालविषयक		७. निर्बंध विषयक	
पोस्ट	: टपाल.	लॉ	: निर्बंध, विधि, दंडक.
बुकपोस्ट	: ग्रंथ टपाल.	लेजिस्लेचर	: विधिमंडळ
मनिअॉर्डर	: धनटपाल.	अुमेदवार	अिच्छुक, स्पन्धक, स्पन्धाळू.
		कॅडिडेट	
		पार्लमेंटेरियन	: संसदपटु
बजट अंदाजपत्रक	: अन्थसंकल्प	शुटिंग	: चित्रण.
खातें	: विभाग.	आअुट होअर शुटिंग	: बाह्यचित्रण.
रेहिन्यू महसूल	: राजस्व.	थ्री डायमेन्शन	: त्रिमितिपट
रेहिन्यू मिनिस्टर	: राजस्व मंत्री.	ग्रीन रूम	: नैपथ्य
लॉ मिनिस्टर	: निर्बंधमंत्री, विधिमंत्री.	ड्रेसिंग	: वेशभूषा.
लेजिस्लेटीव्ह	: विधिविभाग,	ड्रेसिंग रूम	: वेशकक्षा.
डिपान्टमेन्ट	निर्बंधविभाग.		

ओक्सिक्युटिव डिपान्टमेन्ट	: निर्वाह विभाग, फोटोग्राफ कान्यवहनविभाग.	: छायाचित्र, छाया.
ज्युडिशिअल	: न्यायविभाग.	: छायाचित्रक.
अमलबजावणी	: वन्ताव, कान्यवाही.	: छायिक.
[मुसलमानांनी हिंदुस्थानांत पुर्णे, नाशिक, काशी जित्यादि बहुतेक नगरांना मुसलमानी नावे दिली होतीं. अंगिलिशांनी मानामानांना सुझां झिंगर्जी नावे दिली. आतां त्या दोघाचीहि पर राजसत्ता धुळीस मिळाली असल्यानें ती तीं सर्व परकीय नावे पालटून आपलीं संस्कृतनिष भौगोलिक नावे पुढीं त्या स्थलांना ठेवणे आवश्यक आहे. अुदाहरण म्हणून हीं काहीं नावे दिलीं आहेत.]	: पोटोग्राफर कॅमेरा पोरट्रेट	: व्यक्तिचित्र.
भौगोलिक विभाग		
अहमदाबाद	: कन्णावती.	: ठाण.
अरबी समुद्र	: पश्चिमसमुद्र, टेप रेकॉर्ड सिंधुसागर.	: ध्वनिमुद्रा, ध्वनिपट्टिका.
हैद्राबाद (द.)	: भाग्यनगर	: पटकथा, चित्रकथा.
हैद्राबाद (सिंध)	: नगरकोट.	: पटकथक, चित्रकथक.
अलाहाबाद	: प्रयाग.	: आडंबर, अवडंबर.
८. चित्रपट विषयक		
सिनेमाहायूस	: पटगृह, चित्रगृह, रेकॉर्डिस्ट चित्रपटगृह	: नादांकण. ध्वनिलेखक.
फिल्म	: पट्टी, चित्रावली, टॉपिकल चित्रपट्टिका.	: प्रचारपट.
सिनेमॅटोग्राफ, सिनेमा	: चित्रपट.	: वृत्तपट.
मुऱ्ही	: मूकपट.	: परिचयपट.
टॉकीज	: बोलपट.	: संगीतनियोजक
अिन्टरव्हल	: मध्यांतर.	: लघुस्ख.
स्टुडिओ	: कलामंदीर, कलागृह.	: सूत्रधार, दिग्दशाक.
स्टोअर :	कोठार, भांडार, अुप्फ : कोठी.	अेडिटर रिहस्लस्वम रिहस्ल : संकलक. अभ्यासकक्ष. पूच्चप्रयोग, सप्रयोग. अथात, अुपाख्य. (अुपाख्य हा शब्द श्री. ग. वि. केतकर यांनी योजिला आहे तो अगदीं योग्य आहे.)
ओस्टिमेट :	व्ययसंकल्प.	ओकझरसाअीज बुक रेखावही, अभ्यासवही.
अ		
आय विटनेस :	दृक साक्षी.	ऑडिटर : गणनेक्षक, गणन, नीरीक्षक.
अर्ज :	आवेदन, अभ्यर्थन.	अज्जंट : त्वच्य.
अर्जदार :	आवेदक, अभ्यन्ती,	ऑनरेरीयम् : पुरस्कार, संभावना. अधोरेखित.

	प्रार्थी.		
अगर :	जर, किंवा, अथवा.	ओजंट :	अडत्या अभिकृता.
अजिबात :	मुळींच, आमूलात,	मिन्स्पेक्टर :	अन्वेषक.
	अगदीं.		
अक्ल :	बुद्धि, मति, प्रज्ञा.	ऑब्युलन्सकार :	रुग्णवाहन.
अंमल :	सत्ता, अधिकार.	यिरादा :	हेतु, बेत.
अिसम :	मनुष्य, व्यक्ति.	अुमर :	वय.
अिमानी :	प्रामाणिक, विश्वासू.	ओअर कंडिशंड :	संयत वात, समशितोष्ण,
			सुखशीतोष्ण, शीतल.
अिमान :	विश्वास, आणभाक,	अल्टीमेटम् :	अंतिमोत्तर.
	वचन.		
अिज्जत :	प्रतिष्ठा, मान.	अन्हेरंट :	अंगभूत.
ऐपत :	योग्यता, सामर्थ्य.	अिझीली अंप्रोचेबल	सुलभ गम्य, सुलभ प्राप्त.
	:	:	
ऐवज :	द्रव्य, सर्वस्व, धन.	अपिल :	अध्यन्थक.
अिशारा :	चेतावणी.	क	
अस्सल :	प्रत्यक्ष, प्रमुळ.	कमाल :	धन्य, पराकाष्ठा, अधिकांत
			अधिक, सीमा.
अव्वलपासून अखेरपर्यंत :	अथपासून अितीपर्यंत, आरंभापासून अंतापर्यंत.	कहर :	आच्छादन, वेष्टन, पुढ्हा, मलपृष्ठ.
अिन्कार :	नकार, नाकारणे.	कज्जात :	हातांत, अधिकारांत.
ओरवी :	अन्यथा, नहून, काबीज :		हस्तगत.
	नाहींतर.		
अंदाज :	अटकळ, अनुमान, कदर :		मर्यादा, आतिथ्य, चिंता
	आखाडा.		जाणीव.
ओकजिनशी :	ओकरस, ओकवस्तू.	कारटून :	व्यंगचित्र, व्यंग.
ॲनजिनशी :	ओकात्मक.	कुस्ती :	नियुद्ध, झोंबी, मल्युद्ध, झुंज.
अुमदेवारी :	ओच्छुकता.	कर्ज :	अृण.
ओकझमिनर :	परीक्षक.		
अिमला :	घर, भवन, वास्तु.		
अिमारत :	बांधकाम.		
अिमारत :	घर, भवन, सदन.		
ओलीस गहाण :	तारण.		
अहवाल :	प्रतिवृत्त, अितिवृत्त.		
कायम :	स्थिर, नित्याचा, खातें :		विभाग.
	स्थायी.		
कायमनिधी :	स्थिरनिधी,	खलास :	संपलें, संपूर्ण, समाप्त.

	स्थायीनिधी.		
कोम :	भ्रतार (सारा खास अंक : राज्यकारभार उर्दूत चाले तेव्हां हिंदु श्चियांची नांवे सीता कोम राम गांवकर अशी लिहिली जात. अजूनहि ती पद्धत गेली नाही. त्यासाठी तो कोम शब्द कटाक्षानें गाळावा आणि भ्रतार शब्द योजावा.)		विशेषांक.
कैदी :	बंदीवान, बंदी.	खात्री :	निश्चिति.
कैदखाना :	बंदीगृह. कारागार.	खात्री पटली :	निश्चिति पटली.
किंमत :	मूल्य.	खुष :	प्रसन्न.
कारकून :	लेखनिक, कारणिक.	खबरदार :	सावध, ध्यानांत ठेवा.
कायमठशी		खराब :	वाअीट, नीच, गदळ.
स्टिरोटाइप :	स्थिर टंकी.		
क्युरेटर :	ग्रंथाध्यक्ष.	खुनशी :	कुढा, घातक, आंतल्या गाठीचा.
क्युरेटर ऑफ म्युझियम		खुद्द :	प्रत्यक्ष, स्वयं, स्वतः.
:	वस्तुपाल.		
कोरम :	गण, गणसंख्या.	खून :	हत्या.
क्रॉसएकझामिनेशन :	प्रतिपृच्छा.	खूनी :	हत्यारी.
कमिशन :	वटाव, अडत.	खेरीज :	विरहित, व्यतिरिक्त, सोडून, वांचून, आणखी.
कन्फेशन :	स्वीकारोक्ती.	खुषी :	लहर, अिच्छा.
कॉलम, रकाना :	स्तंभ.	खिदमत :	परिचया.
कॅलेंडर :	कालदर्श, मितिपट.	खजिनदार :	कोषाध्यक्ष, कोषधर, कोषपाल.
कवायत, ड्रिल :	संचलन.	खावंद :	स्वामी, अधिप, धनी, शेठ.
कॉपी :	प्रत, अनुलेख.	खैर	बरें झालें, कल्याण, बरे.
		खरीप :	कान्तिकान्त्र, कान्तिकी पिके, पावसाळी पिके.
			बातमी, वृत्त, वृत्तान्त.
	[पहिल्या आवृत्तीत या शब्दावर जी टीप दिली आहे ती अशी, “स्वदेशीचे कट्टे पुरस्कर्ते किळोरकर वंधु आपल्या ‘किलोस्कर खबर’ या मासिकाचें नांव ‘किलोस्कर		

- वृत्त' असें ठेवतील का ?
 'वन्तमानपत्र, हा शब्द
 ज्यांनी पहिल्याने रुढ केला
 त्यांनी अजागळपणान
 'खबरकागज' किंवा
 'अखबार' हा शब्द वापरला
 असता तर आज तोच रुढ
 होऊन आपण आपल्या
 वृत्तपत्र ह्या सुंदर शब्दास
 मुकलो असतो. अुत्तरेस
 अखबारच रुढ होतो. आतां
 हटतां हटत नाही."

वीर
 सावरकरांच्या विनंतीप्रिमाणें
 शेंवटी 'किल्लोरकर'च्या
 सुविद्य संपादकांनी 'खबर'
 हा शब्द आपल्या नांवांतून
 गाळला.
 [प्रकाशक]

खबर :

खुलासेवार :	सुस्पष्टपणे, फुटकळ, स्पष्टीकृत, स्फुट.	जबरी संभोग :	बलात्कार, आस्कंदन.
खुलासा :	स्पष्टीकरण, स्फुटता, अुलगडा.	जुलूम :	अन्याय, छळ, प्रपीडन, पीडा, बलात्कार.
खानेसुमारी :	शिरगणति, शिरगणना, गणना.	जुलमी :	पीडाजनक, छळक.
ग		जखम :	दुखापत, घाव, व्रण, क्षत.
गैरहजर :	अनुपस्थित.	जखमी :	घायाळ, आहत.
ग्यालरी :	दीर्घिका, वीथिका.	जमीनजुमला :	शेतीवाडी.
गोडाऊन :	कोठी, भांडार.	जासूद :	हेर, चार, दूत.
गरीब :	दीन, हीनदीन,	जहाज :	जलयान, नौका, तासं.
गुलाम :	सालस, बापडा		
गुलामी :	दास, बंदा.	जबाबदारी :	अुत्तरदायित्व, भार, दायित्व.
गुदस्तां :	दास्य, पारतंत्र.	जबानी :	कथन, व्यक्तव्य.
गुन्हा :	गतवर्षी.	जिन्नस :	वस्तु, पदार्थ.
गुन्हेगार :	अपराध, पाप.	जबरदस्त :	प्रबळ, दांडगा, दंडम, बलवत्तर.
गैर :	अपराधी, पापी.	ट, ड	
च	वाओीट, अनुचित.	ट्रस्ट :	निक्षेप, न्यास, ठेव.
चॅम्पीयन :	धुरीण, प्रवीण, धुरंधर, पुरस्कर्ता.	ट्रस्टी :	अभिभावक, पालक, विश्वस्त.
चष्मा, स्पेक्टेकल :	अुपनेत्र.	टेंडर :	भावपत्र.
चैन :	विलास	ट्रस्टडीड :	निक्षेप पत्र.
	गम्मत,	डिफमेशन :	अपकीन्ति.

चेहरा :	आराम.	डेपो :	भांडार.
ज	मुद्रा, तोंडावळा.	डिनॅमिक लीडरशिप	गतिमान नेतृत्व.
जाहिरात :	विज्ञापन, प्रसिद्धक	डॅश (dash) :	अनुषंगक (लेखनांत हा शब्द नेहमीं येतो.)
जमीन :	भू, भुआई.	डिस्पेन्सरी :	औषधालय किंवा वितरणालय.
जमीन अस्मान :	आकाश पाताळ.	ड्रेस :	वेश (फुलड्रेस = भर-वेष, संगतवेष.)
जामीन :	प्रतिभू	डायरी :	दैनंदिनी, आन्हिकी, दैनिकी.
जबर :	प्रबळ, बलाढ्य,	डिनॅमिक :	गतिमान, रफोटक.
	दांडगा.		
जिमखाना :	क्रीडांगण, क्रीडानगर.	डिफिडंड :	भागांश, भाज्यांश.
जरूरी :	आवश्यकता.		
जरूर :	अवश्य.		
त		तर्फे :	वतीनें, द्वारा, बाजूने.
तयार :	सिद्ध, पूर्ण, सज्ज,	दुवा :	धन्यवाद, आशीर्वाद.
	सन्नद्ध. (पूर्वतयारी :		
	पूर्वसिद्धता,		
	पूर्वव्यवस्था,		
	पूर्वसज्यता.)		
तबेत :	प्रकृति, स्वास्थ.	दरम्यान :	मध्यंतरी.
तपासणी :	चौकशी.	दोस्त :	मित्र, सुहृद्, जिवलग,
			वयस्थ.
ताबा :	सत्ता.	दवाखाना :	औषधालय.
तूर्त :	सध्यां.	दस्तुर खुद्द :	स्वाक्षर, स्वहस्त.
ताबा घेणे :	हस्तगत करणे, हाती	दर्या :	नदी, समुद्र.
	असणे.		
तहाहताय :	आजीव, आजन्म, दगलबाजी :		कापट्य, विश्वासघात.
	यावज्जीव.		
तारीख :	दिनांक.	दर्जा :	प्रत, प्रतिष्ठा, स्थान.
तोतया, अंि पोस्टर :	मिथ्यारूपी, खोटा.	दिल :	हृदय, अंतःकरण, मन.
तपासणे :	निरीक्षणे.	दिलगिरी :	दुःख, पश्चात्ताप, विषण्णता.
तक्रार :	गान्हाणे, प्रतिवाद, न		
	कुरकर.		
ताकद :	शक्ति, सामर्थ्य.	नकलाकार :	सोंगाड्या, अनुकारिक.
तहाहयात :	यावज्जीवन, आमरण,	निगेटिव :	अकारात्मक,
	आजन्म, आजीव.		अकरणात्मक, नकार घंटा.
तह :	संधि, समेट.	निरलष्करीकरण :	निःसैनिकीकरण.

तपशील :	स्फुटीकरण, विवरण, नशीब :	दैव.
विवरा.		
तुफान :	वादळ, वादळी, नकाशा :	मानचित्र.
(विशेषण).		
तङ्हा :	रीति, प्रकार.	क्रमांक.
तालीम :	कसरत, व्यायाम, नशीब :	दैव, भाग्य, कर्म.
	शिक्षण, अभ्यास.	
ताकीद देणे :	आज्ञा देणे, सावध नाओलाज :	निरूपाय.
	करणे. सावधानी	
(नाम).		
ताजीम :	अभ्युत्थान.	भेट, अुपायन, अुपहार
		पुरस्कार.
तपास :	शोध.	सादर करणे.
तपासणे :	शोधणे, अन्वेक्षणे,	हानि, तोटा.
	नुकसान :	
तपासनीस :	परीक्षक, निरीक्षक.	जवळ, सन्निध.
तक्त :	सिंहासन.	विनष्ट, निर्मूल.
तपकीर :	नस्य, नस.	संबंधी.
तसबीर :	आलेख्य.	अनुत्तीर्ण, असंमत (ठराव अित्यादि).
		बावरणे, घाबरणे.
नकाशा :	मानचित्र, आकृती.	क्रमांक, अंक.
प		ध्वनिलेख.
पांची :	पंगत (भोजनाची.)	झरणी.
पास :	अुत्तीर्ण.	टूम.
		ठांचण, आवली, ओळ,
पोषाख :	वेष, वसन.	पंगत.
पारिग्राफ :	छेदक, अनुवाक्.	चिंता, काळजी.
प्लॅटफार्म :	चबूतरा (स्टेशन फर्ते :	केवळ, मात्र.
	अित्यादि स्थानाचा),	जय.
	मन्च सभामन्च)	
	वाक्पीठ, अुच्चासन,	
	वेदी.	
पेन्शन :	भूति, बिदागी, पोषण, फी :	शुल्क (शाळेत,
	निवृत्तिवेतन.	न्यायालयांत अित्यादि);
		पुरस्कार, देय (डॉक्टर अित्यादि विषयीं); वेतन.
पागा :	अश्वशाळा.	ब

पेन्शनर :	सेवानिवृत्त.	बैहत्तर :	अनुकूल, फार चांगले, ठिक.
पेटंट :	निजस्व, रामबाण.	बैअिझत :	अपमान, अमच्यादा, अप्रतिष्ठा.
पेंटर :	रंगाकार, रंगारी, बैअबू : चित्रकार.		मानहानी, अप्रतिष्ठा.
पार्लमेंट :	संसद, लोकसभा.	बैअबूची फिच्याद :	मानहानीचा खटला, अभियोग.
पोलीस :	आरक्षक.	बाजार :	हाट
प्रिअँम्बल :	मुखबंध.	बिलकुल :	अगदी, समूल.
पर्सनॅलिटी :	व्यक्तिमत्त्व.	बक्षीस :	पारितोषिक, अुत्तेजक, अुपहार.
प्रिलिमिनरी :	पूर्वपरीक्षा.	बैलाशक, खुशाल :	निःसंकोचपणे, निभयपणे.
पब्लिक :	जनिक, साच्वजनिक.	बैहोष :	बैमान, बैशुद्ध.
प्रेस :	मुद्रापीठ.	बहादर :	वीर, शूर पट्ठा. (भलेबहादर — भलेपट्ठे !
प्रेस अँन्ड प्लॅट फार्म :	मुद्रापीठ आणि वाक्पीठ.	बिल :	आकारणी, मूल्यदेयक, देयक.
प्रॉमिसरी नोट :	वचन, पत्र.	बाब :	गोष्ट, प्रकरण, विषय.
पेअईग गेस्ट :	सशुल्क अतिथी, खाणावळ्या (मुबारीतील कामकरी लोकांत हा शब्द स्वरूप आहे.).	बाबत :	संबंधीं विषयीं, प्रकरणीं.
फ		बोनस :	लाभांश.
फायदा :	लाभ	बजेट :	अर्थसंकल्प.
बरोबर :	सह, समवेत, ठीक.	मसाज :	चोळणीं, संवाहन, मर्दन, संमर्दन.
बरोबर :	विषयीं, प्रकरणीं, म्याग्निफाइंग :		दृक्वर्धक.
	संबंधीं गोष्टींत.		
बदल :	संबंधी, विषयीं, मार्फत :		वतीनें, द्वारा.
	प्रकरणी.		
बदल :	पालट, परिवर्तन.	मातबर :	श्रीमंत, संपत्र.
बेफिकीर :	बेघडक, निर्भय, मोहीम :		अभियान.
	निशंक, निधार्स्त,		
	निडर, निर्भीक.		
बुकसेलर :	पुस्तकविक्रेता,	म्युनिसिपालटी :	नगरपालिका.
	विक्रेता.		
बुकडेपो :	ग्रंथ भांडार, पुस्तक	म्युनिसिपल	महापालिका

भांडार		कार्पोरेशन :	
बडतर्फः	पदच्युत.	मेयर :	महापौर
बेमालूमः	न कळतां.	मेयर (डेप्युटी) :	अुमहापौर, अुपपौर.
बरखास्तः	विसञ्जन.	मोनोपॉली :	ऐकस्व, ऐकहाटी.
म		मसाजिस्ट :	संवाहक.
मालमत्ता :	भत्ता, रिक्त.	मिनिट्स ॲफ ओ मिटिंग :	टिप्पण.
मार्फत :	वतीनें, विद्यमानें, द्वारा.	मॉनर्की :	साजसत्ता.
मटन :	सागुती.	मेमोरांडम :	आवेदनपत्र.
मैदान :	पटांगण.	मास्टर :	शिक्षक, गुरुजी.
माजी :	विगत, मागील,	मास्टर :	कुमार, किशोर.
	भूतपूर्व.		
मुद्दा :	विधेय.	मिस :	कुमारी, किशोरी.
मुद्देसुद :	सूत्रबद्ध.	माञ्जिन :	समास, कोर.
मुद्दाम :	हेतुतः हेतुपूर्वक.	मोका :	संधि, प्रसंग.
मुत्सद्दी :	कारस्थानी.	मंजूर :	संमत, अनुमत, मान्य.
मजल :	टप्पा.	मुकाम :	टप्पा, ठिकाण, निवास.
मरहूम :	परलोकवासी, दिवंगत, मृत्युंगत (जे लोक परलोक मानीत नाहींत त्यांच्यासाठी मृत्युंगत).	मेजवानी :	जेवणावळ, पंगत, भोजन.
मेनू :	पदार्थिका (अुपहारगृहांतील).	मुश्किल :	कठिण, कठिनाओी, अडचण.
मतलब :	सारांश, मर्म, स्वार्थ.	मोबदला :	प्रतिमोल, विनिमय.
		मालक :	धनी, स्वामी.
		मालकी :	स्वामित्व.
		मुलुख :	देश, विदेश.
		मुलुखगिरी :	देशाक्रमण, स्वारी.
		मञ्जी :	अिच्छा, लहर.
		मुक्रर :	स्थिर, निश्चित.
मना :	निषेध.	रेकॉर्ड (फ्लेट) :	तबकडी, ध्वनिमुद्रिका.
मुबलक :	पुष्कळ, समृद्ध.	„	संग्रह.
मुदत :	अवधि.	„	अुच्चांक, विक्रम. (अुच्चांक पटकावला).
मातब्बरी :	थोरवी, प्रतिष्ठा.	रिस्टवॉच :	हातघडी.
मदत :	सहाय्य, आधार.	रेडिओ :	नभोवणी.
माफी :	क्षमा.	रिडिंग रुम :	वाचनालय.

माल :	वस्तुजात, सामान.	रिफ्रिजीयेटर :	शीतली, शीतगृह.
मेहेरबान :	महाशय, कृपावंत.	रिप्लीक :	प्राजक, लोकसत्ता.
मेहेरबानी :	कृपा, दया, आभार.	रेकमेंडेशन :	प्रशस्ती, भलावण, अनुरोध
मजकूर :	लिखाण, विषय,	रेसिग्नेशन,	त्यागपत्र.
	वक्तव्य,	लेख्य,	राजिनामा :
			आशय.
मेजवानी :	जेवणावळ, भोजन,	रोजनिशी :	दैनंदिनी, आन्हिकी,
	भोज.		दिनलेखा, दैनिकी.
मिशन :	प्रचार-केंद्र, प्रचारसंघ,	रिवाज :	रीति, चाल, प्रघात,
	कक्तव्य.		परिपाठ.
मिशनरी :	प्रचारक, नियोजित.	रजा :	सुटी, निरोप, अवधि,
			अवसर.
माट्टिर, (Martyr):	शहीद हुतात्मा.	रवानगी :	प्रेषण, धाडणे, पाठवणी.
य		रुजू :	दाखल, अुपस्थित.
युनिफाऱ्म :	गणवेश, समवेश.	राजी :	संतुष्ट.
यादी :	टिपणी, टांचण,	रंगीत तालीम :	रंगप्रयोग, पूच्वप्रयोग.
याद राख :	स्मरणी, तालिका.		
र		रेस्टारंट (हाटेल) :	अुपहारगृह, खाणावळ,
रियासत :	राजवट, सत्ताकाल.	ल	भोजनालय.
रब्बी :	वैशाखान्न, वैशाखी पिंके,	लवाजमा :	परिवार.
	हिवाळी पिंके		
व		लायक :	योग्य.
व :	नि, आणि.	लायब्ररी :	ग्रंथालय.
वगैरे :	अित्यादि.	लायब्ररीयन् :	ग्रंथपाल.
वहिवाट :	भोगवटा, वापर.	लीळ, रजा :	अवसर, अवधी, सुटी.
वसुली :	अुगराणी.	शिफारस :	अनुरोध, प्रशस्ति.
वहिम :	संशय, शंका.	शिफारसपत्र :	प्रशंसापत्र, प्रमाणपत्र.
		शाबास :	भले ! धन्य ! वाहवा.
		शिक्षा :	मुद्रा.
		शिवाय :	विना, व्यतिरिक्त, वांचून.
		शर्यत :	घौडदौड, स्पर्धा, चढाओढ,
			पैज.
वस्ताद :	शिक्षक, गुरु, अध्यापक.	स	
वन्समोअर :	पुनश्च ! पुनश्च !!	सनद [जहागीर	अधिपट.
		आदीची] :	

श

शोक :

[सभामधून “शेम! शेम! “
 म्हणून ओरडण्याचा प्रघात
 पडलेला आहे; परंतु तो
 अिलिश शब्द मुर्झीच
 आवश्यक नाही. त्या अन्थी
 “धिक्कार! धिक्कार “ हा
 आपला पूर्वीचा शब्द
 वापरावा, धिक्कार शब्द
 अन्यानुकूल ध्वनीने अधिक
 युक्त आहे आणि
 गजनानुकूल आहे. म्हणून
 सभांतून “धिक्कार!” असेहे
 विरोधास्थी ओरडतांना
 ओरडावे. त्याचप्रमाणे
 “हिअर” – “हिअर”
 ओरडण्याचीहि विचारशून्य
 पद्धत मोडावी. ऐका! ऐका!
 असेहे म्हणणे काय कठीण
 आहे? आम्हां स्वतः असे
 लोक माहित आहेत की
 ज्यांना हिअरचा अर्थ कळत
 नाही पण ते तो शब्द
 ओरडतात ‘ऐका!’ हा शब्द
 सन्वांस कळेल तरी!] शेम

:

शाहीर :

राजकवी, भाट, कवी.

सुख :

चालू.

शिताफी :

कौशल्य, चलाखी.

सुरुवात :

आरंभ.

शाबूद :

सुरक्षित, अखंड, सालीं :

वर्षीं.

अक्षुण्ण.

शिकार :

पारध, मृगया.

सालाबादप्रमाणे :

प्रतिव्याप्रमाणे.

शागिर्द :

शिष्य, सेवक, अनुचर.

सदरहू :

वरील, अुपरोक्त.

शिकस्त :

पराकाष्ठा.

सही :

स्वाक्षरी.

शिकारी :

मृगयु, पारधी.

सस्पेन्शन :

अपसरण.

[साहेब याचा
 अथ स्वामी. मद्रासकडे
 अजुनहि मोर्ठी माणसें आलीं
 म्हणजे आपण जसे “या
 साहेब!” म्हणून म्हणतों तसें
 “या स्वामी! काय स्वामी!”
 असे प्रयोग करतात.
 आपल्या अिकडे माधव,
 नारायण अित्यादि शब्दामाणे
 “राव” हा सन्मान्यार्थी शब्द
 लावतात, कधीं पंत
 अित्यादि लावतात; परंतु

सनद :

(वैद्यकीय, विधिज्ञकी
 आदिव्यवसायांची)
 अधिपत्र.

होस, विलास, छंद.

सल्ला :

समादेश.

धिक्कार.

सल्लागार :

समादेशक.

टोपण नावांस मात्र बहुधा तीं
नावें द्व्यक्षरी असतात तेळ्हां
साहेब हा शब्द लावण्याची
आम्हांस चटक लागून गेली
आहे. जसें तात्यासाहेब,
नानासाहेब, अित्यादि, पण
ही सोडावी. अितरत्र लावतों
तसा राव शब्द त्यासाहि
लावावा. तात्याराव,
नानाराव, भाऊराव असें
म्हणण्यास माधवराव वा
बाजीराव म्हणण्याहून
अधिक प्रत्यवाह तो काय
आहे ? ब्राह्मणांतहि
माधवादि नावांस राव
लावतातच. अुतर
हिंदुस्थनांत आपले
सत्तावनच्या क्रांतियुद्धाचे
नेते शेवटचे “नानासाहेब”
पेशवे यांस नानारावच
म्हणतात. त्यांचे बंधुस
बाळाराव म्हणत. आपणहि
बापूराव म्हणतों. मग तात्या,
भाऊ, दाद या नावांसच या
‘साहेबाचे’ विलायती
पंचगव्य पाजण्याचा कां
आग्रह! स्वकीय हिंदुनामांस
म्लेंच्छ प्रत्यय लावणे
मानास्पद नसून
अपमानास्पद समजले जावें
आणि तात्याराव, नानाराव
असे प्रयोग करावे. आठ दहा
दिवसांच्या अुपहासानंतर ते
रुढ होतील; जसे बापूराव,
बाजीराव हे रुढ आहेतच
तसे.]

साहेब :

साहेब : राव, पंत [तात्यासाहेब सेकण्डहँड :
अण्णासाहेब असें न
म्हणतां तात्याराव,
दादाराव, अण्णाराव.].

सेक्रेटरीअेट :	सचिवालय.	स्टॉल :	पाल, मांडणी.
सञ्चलाअीट :	शोधज्योत.	साल मजकूर :	चालू वन्ध, वन्तमान वन्ध.
स्ट्रेचर :	पसरी.	साल गुदस्त :	गत वन्ध.
सोकॉल्ड :	तथाकथित.	सुमारे :	जवळजवळ, तळकाने, कांहीं दृश्ये देखावे
सन्टिफिकेट :	प्रमाणपत्र.	सीनसीनरी :	रंगभूमी, रंगमंच.
स्टॉप :	थांबा.	स्टेज :	(राजकीय अथी) वैध नैवंधिक.
स्टॅड :	तिड्हा, तळ, अड्हा.	सनदशीर :	

सिंबॉलिक :	प्रतिकात्मक.	सन्टिफिकेट :	प्रमाणपत्र,
स्टेशन :	स्थानक.	सॅनिटोरियम :	परिचय पत्र.
स्टेशनमास्तर :	स्थानकपाल.	ह	आरोग्यालय.
सिग्नल :	बाहटा, बावटा.	हॉस्पिटल :	रुग्णालय
सस्पेन्ड :	अपसृत.		
हद :	सीमा., पराकाष्ठा, हल्ली :		सध्यां, आजकाल, प्रस्तुत,
	मन्यादा.		सांप्रत.
हवा :	वायु, वारा.	हवा :	वायु.
हवापाणी :	जलवायु, वारापाणी.	हवामान :	वायुमान.
हवामान :	वायुमान, ऋतुमान.	हवाओी :	आकाशी.
हवापालट :	वारेपालट.	हवापाणी :	जयवायु (हिंदी, बंगालीत रुढ़).
			स्वामित्व, आज्ञाधिकार,
हयात :	अस्तित्वांत, विद्यमान, हुकमत :		प्रभुत्व.
	वन्तमान.		विद्यमान, जिवंत.
हजर :	अुपस्थित, प्रत्यासन्न.	हयात :	
हजेरी :	अुपस्थिति, विद्यमानता.		
हजाम :	न्हावी, नापित.		
हजामत :	स्मशू, डोओी करणे.		
हुशार :	तरतरीत, चाणाक्ष,		
	चलाख, प्रज्ञावान,		
	बुद्धिमान.		

• •

परिशिष्ट १

भाषाशुद्धि विषयक मराठीतील कोश

१. राजव्यवहारकोश – मुसलमानांच्या अनेक शतकांचा आक्रमक राजवटीमध्ये आमच्या भाषेत आणि विशेषतः तींतील शासन नि प्रशासन विषयक विभागांत मुस्लिमांच्या बळावर घुसून घर करून राहिलेल्या अरबीं फारशीं अित्यादि परकी शब्दांना – ज्यांना आम्हीं सौकण्यासाठी अुन्दू या नांवेंच संबोधित असतों त्यांना – मराठींतून हेतुपूचकच काढून टाकून त्या त्या स्थलीं आपले संस्कृत वा प्राकृतनिष्ठ स्वकीय शब्द पुन्हां स्थानापन्न करण्याची पहिली राजाज्ञा म्लेच्छराज्यांचा अुच्छेद करून हिंदुपद पादशाहीची स्थापना करणाऱ्या श्रीशिवछत्रपतींनी जेव्हां दिली तेव्हां त्या कामीं त्यांनीं नियुक्त केलेल्या त्यांच्या रघुनाथ पंडित नांवाच्या अमात्यव्यानें जो ‘राजव्यवहार कोश’ रचला त्यालाच भाषाशुद्धिविषयक मराठीतील पहिल्या कोशाचा मान दिला पाहिजे. त्या कोशाच्या प्रस्तावनेंचे कांहीं श्लोक ह्या पुस्तकाच्या आरंभींच आम्ही दिले आहेत. त्यांतच मराठींत घुसलेल्या म्लेच्छ शब्दांच्या अुच्छेदाथर्व तो कोश रचला गेला हे स्पष्टपणे सांगितलें आहे.

हा कोश पुण्याच्या अितिहास संशोधन मंडळानें पूर्वीं प्रकाशित केला होता. अलिकडे तो अगदीं दुमिळ झालेला होता. परंतु मराठवाडा साहित्य परिषदेनें तो कोश संपादून गेल्यावर्षी (सम १९५६ मध्ये) पुन्हा प्रकाशित केला आहे या प्रकाशनाविषयीं मराठवाडा साहित्य परिषदेचें आम्हीं मनःपूर्वक अभिनंदन करतो. त्याचें संपादन चिकित्सा पूचक परिक्षमानें केल्या विषयीं श्री. रा. गो. काटे हेहि प्रशंसेस पात्र आहेत.

२. वीर सावरकरांचा शुद्ध शब्द लघु कोश – शिवछत्रपतींच्या पुरस्कारानें लिहिलेल्या वरील राजव्यवहार कोशानंतर परकीय अुन्दू शब्दांना मराठींतून शक्य तों काढून टाकण्याची स्पष्ट प्रतिज्ञा करून जी दुसरी अुठावणी झाली ती म्हणजे भाषा शुद्धीच्या प्रचाराचा नि आचाराचा धूमधडाका अुडवून देणारी वीर सावरकरांची चळवळ होय. त्या प्रचारांत त्यांनीं मराठी भाषेचें शुद्धीकरण नांवाची जी पुस्तिका सन १९२६ मध्यें लिहिलीं तिचे शेवटी ‘त्याज्य विदेशी शब्दांचे टांचण’ या नांवाचा ओक स्वकीय शब्दांचा लघुकोश दिलेला आहे त्याचे जें वैशिष्ट्य – आहे तें हें कीं त्यांत केवळ मराठींत घुसलेल्या अुन्दू शब्दांनांच नव्हे तर अिंग्रजी शब्दांनाहि स्वतः वीर सावरकरांनीं जे स्वकीय प्रतिशब्द पाडलेले आहेत आणि ज्या लुप्तप्राय होणाऱ्या जुन्या स्वकीय शब्दांना पुनरुज्जीवित केलें आहे त्यांचाच काय तो मुख्यतः समावेश केलेला आहे. तोच लघुकोश आम्ही या पुस्तकांत, वीर सावरकरांनी १९२६ नंतर पाडलेल्या किंवा प्रचारविलेल्या नवीन शब्दांची भर घालून पृष्ठ १०४ ते ११६ पन्यंत छापलेला आहे.

३. शुद्ध शब्द कोश – भाषाशुद्धीच्या चळवळीचे ओक निस्सीम प्रचारक नि रत्नागिरीच्या भाषालिपिशुद्धिमंडळाचे अध्यक्ष श्री. अ. स. भिडे गुरुजी यांनी १९३७ मध्ये बहिष्कार्य अशा अुन्दू शब्दांचा आणि त्यांना योजलेल्या स्वकीय मराठी शब्दांचा ओक लघुकोश प्रकाशिलेला आहे. त्यास वीर सावरकरांनी प्रस्तावनाहि लिहिलेली असून हा कोश सावरकरी लिपिशुद्धींत छापलेला आहे.

४. ‘बहिष्कार्य शब्दांचा कोश’ – वीर सावरकरांच्या भाषाशुद्धीच्या चळवळीचे प्रथमतः ओक प्रमुख विरोधक असलेले परंतु पुढे त्या चळवळीचें मम मनाला पटतांच भाषाशुद्धीचा प्रकटपणे नि प्रबळपणे पुरस्कार करण्याचें धैच्य दाखविणारे कै. माधवराव पटवर्धन यांनीं ‘भाषाशुद्धी विवेक’ या नांवाचें जें

अभ्यसनीय पुस्तक सन १९३८ मध्ये प्रसिद्ध केले होते त्याच्या शेवटी हा ‘बहिष्कार्य शब्दांचा कोश’ त्यांनी प्रसिद्धिलेला आहे. मराठीमध्ये आज तितके परकी अुन्दू शब्द घुसलेले आहेत त्यांतील बहुतेक शब्द या कोशांत दिलेले असून त्यांना यथायोग्य मराठी प्रतिशब्द दिलेले आहेत. ह्या कोशामुळे ‘पलाण्या अुन्दू शब्दास कोणता स्वकीय प्रतिशब्द योजूं’ अशी आळशी पृच्छा करण्याचे कोणासहि कारण अुरले नाहीं.

५. श्री. सयाजी शासन शब्द कल्पतरु – यद्यपि या कोशाचा प्रकट अुद्देश विदेशी शब्द स्वकीय हिंदु भाषासंघांतून काढून टाकण्याचा नाहीं आणि यद्यपि ह्या कोशांत केवळ राज्यशासन आणि प्रशासन या शास्त्रांतील अंग्रेजी शब्दांनाच काय ते स्वकीय प्रतिशब्द दिलेले आहेत तथापि हा कोश अितका शब्दसंपन्न आणि विस्तृत आहे कीं त्याचा नामोल्लेख करणे आणि तो कोश ज्यांच्या आज्ञेने नि आश्रयाने प्रसिद्ध झाला त्या श्री. सयाजी महाराज गायकवाड यांचेहि वाढमयाऱ्युण स्मरणे हें भाशाशुद्धीच्याहि दृष्टिकोनांतून पहातां आमचे ओक कृतज्ञ कर्तव्यच आहे.